ISSN 0235—7771

AKADEEMIA

29. AASTAKÄIK 2017 NUMBER 8

Inimsõbralik universum . . . . . Laurits Leedjärv
Luulet . . . . . Indrek Hirv
Esteetilise hoiaku ontoloogia . . . . . Marek Volt
100 aastat põlevkivitööstust Eestis ja Venemaal . Erki Tammiksaar
Meie isad . . . . . Toomas Kiho
Rootsi Korpusega Eesti Vabadussõjas . . . . . Einar Lundborg
Arutlusi ja matemaatilisi tõestuskäike . . . . . Galileo Galilei

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Alar Karis, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Piret Kuusk, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Peeter Olesk, Jaan Ross, Hando Runnel, Tarmo Soomere, Jaan Sootak, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja . . Toomas Kiho – toomas.kiho@akad.ee
tegevtoimetaja . . Indrek Ude – indrek.ude@akad.ee
universalia Jaan Kangilaski – jaan.kangilaski@akad.ee
humaniora / *socialia* . . . Mart Orav – mart.orav@akad.ee
naturalia . . . . Kalle Hein – kalle.hein@akad.ee
keeletoimetaja . Triin Kaalep – triin.kaalep@akad.ee
korrektor . . . Kristin Sarv – kristin.sarv@akad.ee

Toimetuse aadress:
Ülikooli 21, 51007 Tartu, Eesti

Telefonid: 7423146, 7423050

E-post: akadeemia@akad.ee

Ilmavõrgus: www.akad.ee
www.facebook.com/AjakiriAkadeemia/

© AKADEEMIA 2017
Trükk: AS Pakett.
Trükiarv: 1570.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

29. AASTAKÄIK 2017 NUMBER 8 (341)

Inimsõbralik universum
Laurits Leedjärv 1347

Luulet
Indrek Hirv 1373

Esteetilise hoiaku ontoloogia
Marek Volt 1379

Põlevkivitööstuse sünd ja areng Nõukogude Liidus aastail 1918–1945 ning seosed Eestiga: 100 aastat tööstusliku põlevkivikaevandamise algusest Eestis ja Venemaal. I
Erki Tammiksaar 1403

Meie isad
Toomas Kiho 1425

Rootsi Korpusega Eesti Vabadussõjas
Einar Lundborg 1427
Tõlkinud Mart Kuldkepp

Franchi sõbrad ja mõrvarid: Einar Lundborgi mälestused teenistusest Rootsi Korpuses
Mart Kuldkepp 1493

Abstracts
..... 1500

Arutlusi ja matemaatilisi tõestuskäike kahe uue teadusharu vallast, mehaanika ja väiksemate liikumiste alalt. XXI
Galileo Galilei 1507
Tõlkinud Mailis Põld

Galilei ja tema *Arutlused*
Piret Kuusk 1520

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine
TASUTA: www.kultuurileht.ee

Visandid 1980. aastate lõpust ja 1990. aastate algusest

lk 1372, 1378, 1402, 1424, 1426:

PEETER ALLIK (sünd. 1966) on õppinud aastatel 1984–1988 Tartu Kunstikoolis, 1988–1993 Eesti Kunstiakadeemia Tartu osakonnas maalikunsti, 1991–1992 Eesti Kunstiakadeemias külalisüliõpilasena graafikat; oli 2001–2004 Academia Non Grata maali- ja graafikaosakonna juht ja 2005–2014 Tartu Kõrgema Kunstikooli õppejõud; praegu vabakutseline.

INIMSÕBRALIK UNIVERSUM

Laurits Leedjärv

MILJARDID AASTAD INIMESETA

Suur Pauk pani universumile alguse 13,8 miljardit aastat tagasi. Päikese ja tema ümber tiirleva planeedisüsteemi vanus on ligi 4,6 miljardit aastat. Seega on meie koduplaneet eksisteerinud umbes kolmandiku universumi senisest elueast. Esimesed elu alged Maal (prokarüoodid ehk eeltuumsed rakud) tekkisid tõenäoliselt umbes 3,8 miljardit aastat tagasi. Keerukamate eluvormide ilmumiseni kulus sealt veel palju aega. Selles suurte arvude rägastikus aitab ehk paremini orienteeruda võrdlus, mida teadaolevalt esimesena kasutas tuntud astronoom ja teaduse populariseerija Carl Sagan (1934–1996). Ta võrdsustas universumi vanuse tinglikult ühe aastaga. Suur Pauk toimus 1. jaanuaril kell 00.00. Sellises ajaskaalas, kus ühele sekundile vastab umbes 434 tegelikku aastat, oleksid Päike ja tema planeedid tekkinud 1. septembril ning elu alged 21. septembril. 12. oktoober tähistab fotosünteesi algust, kuid esimesed imetajad ilmunuksid alles 26. detsembril. Tõenäoliselt toimus pärisajas 65 miljonit aastat tagasi suure asteroidi kokkupõrge Maaga. See muutis märkimisväärselt tolleaegset elustikku, kliimamuutuse tagajärjel suri välja umbes kolmveerand taime- ja loomaliikidest, sealhulgas kurikuulsad dinosaurused. Sagani skaalas leidis see sündmus aset 30. detsembril. Kõik, mis on seotud inimese ja tema eellastega, jääb aasta viimasesse päeva, enamasti aga lausa viimastesse minutitesse. Tänapäeva inimene ilmus areenile 31. detsembril kell 23.52; kolm minutit hiljem, 23.55 algas viimane jääaeg. Kõik see, mida me nimetame ajalooks, on juhtunud sõna otseses mõttes viimasel minutil: kell 23.59:32 põllumajanduse algus, 23.59:47 pronksiaeg

ja kirjaliku ajaloo algus, 23.59:55 Rooma impeeriumi hiilgeajad ja Jeesus Kristuse sünd, 23.59:58 ristisõjad, Ameerika avastamine, renessanss. Peaaegu kogu tänapäeva teadus ja tehnika on pärit Sagani viimasest sekundist ehk umbes 400 aastast tegelikus ajaskaalas.

Niisiis on universum suurema osa oma ajaloost saanud hakkama inimeseta. Ja küllap saab ka edaspidi, kui lähevad täide sünged ennustused inimkonna enesehävitamisest millalgi tulevikus. Alates Mikołaj Koperniku (1473–1543) ajast oleme harjunud arusaamaga, et ei Maal, Päikesel, Linnutee galaktikal ega ühelgi suuremal galaktikasüsteemil ole universumis mingit erilist aujärge ega eelisseisundit. Universum toimib oma loodusseaduste järgi ja kuigi need seadused lubavad meietaoliste inimeste eksistentsi, võib selguda, et inimene on universumis vaid lühiajaline juhuslik külaline. Huvitaval kombel võib aga universumist leida imepäraseid kokkulangevusi ja seaduspärasusi, mis näivad viitavat asjaolule, et universum oleks nagu spetsiaalselt inimese jaoks kohandatud. Paljude füüsika aluskonstantide ja neist tuletatud suuruste arvulised väärtused näivad olevat täpselt välja häälestatud selleks, et saaksid tekkida Maa-taolised planeedid ja nende elanikud. Juba natukenegi praegusest erinevad väärtused oleksid kujundanud universumi hoopis teistsuguseks. Selliseid esialgu üllatavaid kosmose ja inimese seoseid on hakatud kokkuvõtlikult nimetama kosmoloogiliseks antroopsusprintsiibiks.

NÕRK JA TUGEV ANTROOPSUSPRINTSIIP

Teatud suurte arvude üllatavast kokkulangemisest ja selle võimalikust antroopsest tähendusest kõneles Austraalia füüsikateoreetik ja kosmoloog Brandon Carter (sünd. 1942) esimest korda 1973. aastal Krakówis Koperniku 500. sünniaastapäeva tähistamisel. Järgmisel aastal ilmus temalt esimene artikkel, mille pealkirjas on antroopsusprintsiipi otsesõnu mainitud (Carter 1974). Antroopsusprintsiip näib esmapilgul vastuolus olevat Koperniku väitega, et Maa ei ole universumi keskpunkt, ja selle tänapäevase üldistuse, kosmoloogilise printsiibiga, mille kohaselt suures ulatuses on universum igal pool ühesugune ja kõik ruumisuunad sa-

maväärsed. Carteri järgi ei ole meie asukoht samuti keskne, kuid siiski teatud mõttes eesõigustatud. Niisiis **nõrk antroopsusprintsiip Carteri sõnastuses**:

> Me peame olema valmis arvestama asjaoluga, et meie asukoht universumis on paratamatult privilegeeritud sel määral, et olla kooskõlas meie kui vaatlejate olemasoluga.

Tasub tähele panna, et asukohta mõeldakse siin neljamõõtmelises aegruumis, seega võib ka (või just) meie asukoht ajakoordinaadis olla privilegeeritud. Nõrk antroopsusprintsiip tundub olevat täiesti loomulik ja lihtlabane tõdemus: kui ei leiduks vaatlejate olemasoluks vajalikke füüsikalisi tingimusi, ei saaks vaatlejaid olemas olla (ja keegi ei sõnastaks antroopsusprintsiipi). Kuid Carter läheb edasi ja sõnastab ka **tugeva antroopsusprintsiibi**:

> Universumi omadused (ja järelikult ka neid määravad fundamentaalsed parameetrid) peavad olema sellised, mis lubavad seal teatud ajajärgul vaatlejate teket. Parafraseerides Descartes'i, *cogito ergo mundus talis est* (mõtlen, järelikult on maailm selline, nagu ta on).

See on juba tõsisem väide, mis kindlasti tekitab küsimusi ja nõuab selgitusi. Carteri artikli ilmumisest möödunud rohkem kui neljakümne aasta jooksul on antroopsusprintsiibi kohta kirjutatud arvukalt artikleid ja raamatuid. Viimastest on mahukaim 1986. aastal ilmunud 700-leheküljeline koguteos (Barrow, Tipler 1986), mille autoriteks on matemaatika taustaga kosmoloog ja füüsikateoreetik John D. Barrow (sünd. 1952, praegu Cambridge'i ülikooli matemaatikaprofessor) ning füüsik ja kosmoloog, aga vahel ka teosoofiks nimetatud Frank J. Tipler (sünd. 1947, praegu USA Tulane'i ülikooli matemaatika- ja füüsikaprofessor). Raamatu suur maht võimaldab põhjalikku ülevaadet, millesse mahuvad ulatuslik ajalooline taust, teoloogilised ja teleoloogilised aspektid, biokeemia ja maaväliste tsivilisatsioonide võimalikkus jne. Kõige rohkem ruumi on pühendatud ikkagi teoreetilisele füüsikale ja kosmoloogiale. Peaaegu ükski hiljem ilmunud antroopsusprintsiibi käsitlus ei jäta Barrow' ja Tipleri monograafiat tsi-

teerimata ning loomulikult kehtib see ka käesoleva artikli kohta. Toome siinkohal ära **nõrga antroopsusprintsiibi Barrow' ja Tipleri sõnastuses**:

> Kõik füüsikaliste ja kosmoloogiliste suuruste vaadeldud väärtused ei ole võrdselt tõenäolised, vaid nad omandavad väärtused, mis on piiratud nõudega, et leidub kohti, kus saab areneda süsinikul põhinev elu, ja et universum on selleks piisavalt vana.

Nagu näha, lähevad Barrow ja Tipler konkreetsemaks kui Carter ning ühendavad oma nõrgas versioonis Carteri mõlemad, nii nõrga kui tugeva antroopsusprintsiibi väljendused. Olgu siin ka etteruttavalt öeldud: Carter on hiljem kahetsenud (Carter 2006), et ta omal ajal printsiibi just inimese (*anthropos*) järgi nimetas. Põhimõtteliselt kehtivad need seosed ja seaduspärasused kõigi arukate olendite kohta, kui neid peaks kuskil universumi avarustes veel leiduma.

Tugev antroopsusprintsiip on **Barrow'l ja Tipleril** lühike ja konkreetne:

> Universum peab olema selliste omadustega, mis lubavad temas teatud ajajärgul elu teket.

Üks võimalik järeldus ja tuletis sellest kategoorilisest lausest on kvantmehaaniline tõlgendus, mis põhineb nn Kopenhaageni interpretatsioonil: kvantsuurused omandavad reaalse väärtuse alles siis, kui seda mõõdetakse. Mõõtja (ehk vaatleja) on seega kvantsüsteemi oleku määramiseks vältimatu. Mitmekülgne füüsikateoreetik John Archibald Wheeler (1911–2008), kes on kirjutanud Barrow' ja Tipleri raamatule eessõna, soovitas seda analoogiat laiendada kogu universumile ning kasutada omaette versioonina **osaluslikku antroopsusprintsiipi**:

> Vaatlejate olemasolu on universumi tekkeks vajalik.

Kui selline upsakus veel liiga tagasihoidlik tundub, võib lasta oma eneseuhkust kõditada **lõplikul antroopsusprintsiibil**:

> Universumis peab tekkima arukas informatsioonitöötlus, ja kord juba tekkinud, ei kao see iial.

Antroopsusprintsiibi kaks viimast versiooni ei ole enamiku hilisemate käsitlejate silmis eriti tõsiseltvõetavad ja edaspidi me neil ka pikemalt ei peatu.

KÕIK VÕINUKS TEISITI MINNA

Millistel kokkulangevustel ja seostel siis antroopsusprintsiip põhineb? Oma teedrajavas artiklis kasutab Carter (1974) küll esimest korda mõistet "antroopsusprintsiip", kuid selleni viinud kokkulangevusi oli täheldatud juba varem. Carter viitab näiteks Inglise-Austria kosmoloogi Hermann Bondi (1919–2005) raamatule *Cosmology*, mille esmatrükk ilmus Cambridge'i ülikooli kirjastuselt 1952. aastal ja milles Bondi omakorda toetub Pascual Jordani (1902–1980) artiklile (Jordan 1949), kui toob näite tähtede masside kohta. Nimelt on kõigi tähtede mass laias laastus (paari suurusjärgu täpsusega) arvuliselt võrdne gravitatsioonilise seosekonstandi pöördväärtusega. See konstant on dimensioonitu suurus ehk ühikuta arv, mis näitab kahe elektroni vahelise gravitatsioonilise külgetõmbe tugevust ning sõltub omakorda valguse kiirusest, elektroni massist ja muudest aluskonstantidest. Gravitatsiooniline seosekonstant α_G on analoogiline laetud osakeste elektromagnetilist vastasmõju iseloomustava peenstruktuuri konstandiga α, mille arvuline väärtus on $1/137$. Kahe konstandi suhe α/α_G on hiigelsuur, 10^{36}, kuid see on hädavajalik stabiilsete tähtede tekkeks ja koospüsimiseks.[1] Elu olemasoluks on aga tähed vältimatud — mitte ainult sellepärast, et tähtedes tekkiv tuumaenergia kindlustab planeetidel eluks sobiva kliima ja kiirgustasakaalu, vaid ka seetõttu, et kõik elu aluseks olevad keemilised elemendid (paratamatult peame piirduma üheainsa elu näitega, süsinikul põhineva maise eluga) on sünteesitud tähtedes ning

[1] Veidi lihtsustatult öeldes tagab just selline suhe sobiva massiga tähtede pikaajalise koospüsimise ja termotuumareaktsioonide toimumise.

aja jooksul tähtede loomuliku evolutsiooni käigus maailmaruumi laiali puistatud.

Aatomituumade süntees tähtedes viib teise ääretult olulise täppishäälestuseni. Heeliumi aatomi tuum koosneb kahest prootonist ja kahest neutronist ning tuuma mass on 99,3% nende osakeste masside summast. Ülejäänud 0,7% ehk 0,007 on nn massidefekt, mis muundub energiaks, mida tähed välja kiirgavad. Kui see suurus, mida sageli tähistatakse kreeka tähega ε, oleks veidi väiksem, näiteks 0,006, ei suudaks prooton neutronit siduda ja kogu universum koosneks vaid vesiniku aatomitest. $\varepsilon = 0,008$ korral oleks aga termotuumasüntees nii kiire, et varsti pärast Suurt Pauku oleks kogu vesinik muundunud heeliumiks ja raskemateks elementideks. Kummalgi juhul ei saaks eksisteerida ei Päikesetaolisi tähti ega nende juurde kuuluvaid planeedisüsteeme. Fundamentaalsemal tasemel on siin tegemist aatomituumi koos hoidva tugeva vastasmõju ehk tuumajõudude täppishäälestusega, mis on arvuliselt veelgi rangem. Vaid 9% nõrgemate tuumajõudude korral jäänuks vesiniku tuumade ühinemine ära ja vaid 3,4% suurem tuumajõud oleks vesiniku kiiresti muudeks elementideks sünteesinud (Barrow, Tipler 1986: 322).

Tuumaosakeste puhul peab väga täpselt paigas olema ka prootoni ja neutroni massi väike erinevus, mis sügavamal tasandil taandub *u*- ja *d*-kvargi massi erinevuseks. Prooton koosneb kahest *u*- ehk *up*-kvargist ja ühest *d*- ehk *down*-kvargist, neutron aga ühest *u*- ja kahest *d*-kvargist. Seetõttu on neutroni mass umbes 1,001 prootoni massi ja prooton on ülimalt stabiilne. Kui sellist erinevust poleks, muunduksid kõik prootonid neutroniteks või vastupidi ja stabiilseid aatomituumasid ei saaks eksisteerida. Pole vist vaja lisada, mida see tähendaks galaktikate, tähtede ja planeetide olemasolu seisukohalt.

Need mikrofüüsikalised näited võivad jääda raskesti mõistetavaks ja näida elukaugena — kuigi meile tuntud elu olemasoluks on sellised täpselt paigas olevad arvulised suhted hädavajalikud. Aga võtame hoopis lihtsamana tunduva küsimuse: miks on meie ruum kolmemõõtmeline? Juba vaistlikult näib, et keerukad elusolendid ei saaks ühe- ega kahemõõtmelises ruumis eksisteeri-

da ega tegutseda. Eks kujutlegem lapikut ämblikku, kotkast või põtra, rääkimata inimesest! Tõepoolest, meile tuntud organismide biokeemia ja füsioloogia nõuab (vähemalt?) kolmemõõtmelisi rakke. Aga kuidas oleks suurema mõõtmete arvuga? Kas ei saaks inimene toimetada näiteks kuuemõõtmelises ruumis ning imetleda viiemõõtmelisi taimi ja loomi? Juba ligi sada aastat tagasi näitas füüsikateoreetik Paul Ehrenfest (1880–1933), et kui on tegemist ühemõõtmelise ajaga, siis ei saa ruumimõõtmete arv olla suurem kui kolm (Ehrenfest 1918, 1920), sest muidu poleks planeetide orbiidid ümber tähtede ega tähtede orbiidid galaktikate tasandis stabiilsed. See kehtib tegelikult ka aatomite ja aatomituumade kohta. Ning suuresti meile tuntud füüsika aluseks olev Maxwelli elektromagnetismi võrrandite süsteem kehtib vaid 3 + 1-mõõtmelises aegruumis. Tõsi, moodsad stringi- ja elementaarosakeste teooriad vajavad vahel suuremat mõõtmete arvu; on räägitud 10- ja isegi 26-mõõtmelisest aegruumist. Need "üleliigsed" mõõtmed on siis aga tihedalt kokku pakitud ehk kompaktifitseeritud nn Plancki pikkuse[2] suurusjärku, makroskoopilised kehad eksisteerivad aga ikkagi vaid neljamõõtmelises aegruumis.

Ka hüpoteetiline võimalus elada rohkemate ajamõõtmetega maailmas ei näi lohutust pakkuvat. Üks tänapäeva tuntud kosmolooge, Massachusettsi Tehnoloogiainstituudi professor Max Tegmark (sünd. 1967) on väitnud (Tegmark 1997), et teadvusega olend võib küll mitmemõõtmelist aega tajuda n-ö normaalselt, ühemõõtmeliselt kulgevat, kuid meile tuntud füüsika oleks ühest suurema ajamõõtmete arvu korral siiski võimatu. Osatuletistega diferentsiaalvõrrandite omadustel rajanev ennustatavus ei toimiks ja keerukad infot töötlevad süsteemid, näiteks inimaju ja inimese loodud arvutid, poleks võimalikud. Ka elementaarosakeste stabiilsus satuks kahtluse alla.

---

[2]Saksa füüsiku Max Plancki (1858–1947) väljatöötatud füüsika fundamentaalsete ühikute süsteemi pikkusühik ($l_P = (\hbar G/c^3)^{1/2} = 1{,}616 \times 10^{-35}$ m). Seda võib pidada nn ruumikvandi mõõtmeks ehk lühimaks võimalikuks pikkuseks, mida teoreetiliselt saaks ühes ruumimõõtmes mõõta.

Ruumi mõõtmelisuse probleemi ajaloolise arengu ja tänapäevase seisu võtab ülevaatlikult kokku Francisco Caruso artikkel (2016), milles muu hulgas tuuakse esile, et just elu aluseks olevate aminohapete sünteesiks on hädavajalik süsinikku sisaldavate molekulide tetraeedriline struktuur, mis omakorda nõuab vähemalt kolme ruumimõõdet. Kuigi vastupidist pole veel lõplikult tõestatud, näib üsna kindel, et vähemalt meiesuguste teadvuslike olendite eksistentsiks sobib vaid kolme ruumi- ja ühe ajamõõtmega maailm.

Üks tänapäeva kosmoloogia põhitõdesid väidab, et universum paisub järjest kiiremini. Sada aastat tagasi, kui Albert Einstein (1879–1955) üldrelatiivsusteooria välja töötas, ei olnud see nii ilmne tõde. Loomulikumaks peeti staatilist universumit ja selle "saavutamiseks" tõi Einstein oma võrranditesse nn Λ-liikme, mida hakati nimetama kosmoloogiliseks konstandiks. Õige pea leidsid aga Willem de Sitter (1872–1934) ja Aleksandr Friedman(n) (1888–1925) Einsteini võrranditega kooskõlas olevaid lahendeid, mis kirjeldavad paisuvat universumit. Ja kui USA astronoom Edwin Hubble (1889–1953) 1929. aastaks vaatluste põhjal tõestas, et "ta paisub siiski", loobus Einstein oma kosmoloogilisest konstandist. Hiljem on Einsteinile sageli omistatud tsitaati, milles ta nimetab kosmoloogilist konstanti oma elu suurimaks eksimuseks. Tegelikult pärineb see omistus sekundaarsest allikast, teise silmapaistva füüsiku ja kosmoloogi, Suure Paugu teooria ühe rajaja George Gamowi (1904–1968) postuumselt ilmunud autobiograafiast (Gamow 1970), kus Gamow mälu järgi meenutab üht vestlust Einsteiniga. Järgmise põlvkonna astrofüüsik Mario Livio (sünd. 1945) on oma hiljutises raamatus suurte teadlaste eksimustest (Livio 2013) Gamowi väite kahtluse alla seadnud, analüüsides põhjalikult Einsteini ja Gamowi suhteid ning võttes arvesse Gamowi riuklikku iseloomu ja armastust väikeste teravmeelsete naljade vastu. Olgu sellega, kuidas on, praeguseks teame, et Einsteinil polnud põhjust kahetseda: kosmoloogiline konstant on kosmoloogiasse tagasi tulnud ja võimsamalt kui kunagi varem. Just nimelt Λ iseloomustab mõnevõrra salapärast tumeenergiat, mis universumi paisumist kiirendab ja moodustab praeguste ettekujutuste järgi umbes 70% universumi koostisest.

Euroopa Kosmoseagentuuri satelliidi Planck mõõtmistulemustele toetudes on viimasel ajal kasutatud standardmudelit, mille järgi universumi koostises on 68,3% tumeenergiat, 26,8% tumeainet ja vaid 4,9% meile tuntud tavapärast ainet. Päris viimastel andmetel (Planck... 2016) pakutakse tumeenergiale veel protsendi jagu suuremat osakaalu. Kuigi tema olemasolu tõestus, mis tugineb kaugete supernoovade heleduse mõõtmisele, näib mõnede astronoomide arvates toetuvat õhkõrnale pinnale, põhinedes vaid peaaegu vea piiresse jääval kõrvalekaldel sirgjoonest ühel graafikul, on universumi kiireneva paisumise avastamise eest juba välja antud Nobeli 2011. aasta füüsikapreemia[3] ja näib, et tumeenergiast meil pääsu pole.

Kuidas on vahepeal pikale läinud kõrvalepõige kosmoloogilise konstandi ja tumeenergia juurde seotud universumi erilise sobivusega inimesele? Siingi näib tegemist olevat teatud täppishäälestusega. Teoreetilises kosmoloogias kirjeldab kosmoloogiline konstant vaakumi energiatihedust. Tänapäeva kvantfüüsikast lähtudes ja nn loomulikke Plancki ühikuid kasutades, nagu seda teoreetilises füüsikas sageli tehakse, peaks vaakumi energiatihedus olema täpselt 1 (Barrow, Shaw 2011). Kosmoloogilised vaatlused annavad aga sellest 122 suurusjärku väiksema väärtuse, $\Lambda \approx 10^{-122}$! Võiks ju arvata, et mingi sügavam printsiip sunnib Λ ikkagi täpselt 0 olema, aga ei. Praeguse arusaama järgi just see imeväike nullist erinev Λ väärtus kindlustabki universumi paisumise just sellisel määral, et said tekkida galaktikad ja muud struktuurid. Suurema kosmoloogilise konstandi korral olnuks paisumine liiga kiire ja $\Lambda = 0$ annaks tulemuseks kiire kollapsi. Esialgu tasub kosmoloogilise konstandi väärtuse antroopse tõlgenduse juures siiski ettevaatlik olla. Tumeenergia olemus ei ole veel kaugeltki selge. Selle mõistmine võib kaasa tuua üllatusi ja võib-olla suuri muutusi maailmapildis, nii nagu relatiivsusteooria ja kvantmehaanika muutsid 20. sajandi algul oluliselt füüsika nägu. Seniks aga võime nõustuda Hobsoni jt raamatus (2006) toodud väitega, et rohkem kui 120-suurusjärguline erinevus kosmoloogili-

[3]Selle said Saul Perlmutter, Brian P. Schmidt ja Adam G. Riess (vt www.nobelprize.org/nobel_prizes/physics/laureates/2011).

se konstandi teoreetilises ja vaadeldud väärtuses on "tõenäoliselt halvim teoreetiline ennustus füüsika ajaloos!". Ometi lubab antroopne argument formuleerida täiesti korraliku vaatlusandmetele vastava teooria galaktikate moodustumisest (Sudoh jt 2017).

Universumi pikaajaliseks "õige" kiirusega paisumiseks ja meile tuntud struktuuride (galaktikad, tähed, planeedid jne) tekkeks on vajalik paisutava tumeenergia ning gravitatsioonile ehk kokkutõmbavale jõule alluva aine sobiv vahekord. Briti kuninglik astronoom Martin J. Rees (sünd. 1942), kes on ka kosmoloog ja paljude populaarteaduslike raamatute autor, on selle suhte välja toonud ühe eraldi antroopse argumendina kuuest (Rees 1999). Aine osakaal $\Omega_m \approx 0,3$ ja tumeenergia osa $\Omega_\Lambda \approx 0,7$ universumi energiatihedusest on just need väärtused, mis tagavad meile sobiva maailma olemasolu. Tasub tähele panna, et ainest moodustab suurema osa seni ikka veel päriselt tabamata tumeaine; tavaaine osakaal, nagu eespool mainitud, on vaevalt 0,05.

Veel üks oluline arv Reesi kuue hulgast on $\Omega \approx 10^{-5}$. See näitab varases universumis varsti pärast Suurt Pauku tekkinud tihedusfluktuatsioonide suurust. Just 10^{-5} on paras väärtus, mis lubas galaktikate ja galaktikaparvede teket. Väiksemad tiheduse häiritused oleksid jätnud universumi ühtlaseks struktuurituks massiks. Suurem säbrulisus (ingl *ripples*), nagu seda vahel nimetatakse, oleks sundinud tekkivad galaktikad kiiresti mustadeks aukudeks kollabeeruma — tulemuseks jällegi maailm ilma galaktikate, tähtede, planeetide ja nende vaatlejateta.

FRED HOYLE'I TÄPPISENNUSTUS

Füüsikaliste ja kosmoloogiliste suuruste imeliselt sobivate väärtuste kohta võiks veelgi näiteid leida. Aga et oma võimalikust erilisusest mitte liigsesse vaimustusse sattuda, tasuks korraks hinge tõmmata ja meelde tuletada, et mõelda saab ka teistpidi: mitte universum ei ole spetsiaalselt kavandatud elu ja vaatlejate tekkeks, vaid need eksisteerivad tänu sellele, et universumi ehitus ja seadused seda lubavad. Elu kohta ei saa me mingeid statistilisi üldistusi teha, sest leidub vaid üks näide: süsinikul põhinev elu, kus väga

tähtsat osa mängib vesi kui universaalne lahusti. Süsinikuga seoses tuleks meenutada üht suurmeest ja tema erakordselt täpseks osutunud ennustust.

Sir Fred Hoyle (1915–2001) oli üks tuntumaid Inglise astronoome ja teadlasi üldse, vähemalt nii kaua, kui algas Stephen Hawkingi (sünd. 1942) tähelend. Tema vaieldamatuks saavutuseks oli tähtede tuumasünteesi teooria väljatöötamine, kuid võib-olla rohkemgi kuulsust kogus Hoyle oma sagedase vastandumisega astronoomia peavoolule. Ta propageeris aktiivselt panspermia ideed, mille kohaselt elu saabus Maale n-ö valmiskujul komeetide, asteroidide ja meteoriitidega. Samuti oli ta seisukohal, et kosmosest pärit viirused mõjutavad ikka veel aktiivselt maise elu evolutsiooni. Koos oma lähima kaastöötaja Chandra Wickramasinghega (sünd. 1939) oli ta veendunud, et gripp, aids, "hullu lehma tõbi" ja paljud muudki inimkonda kimbutavad hädad on tulnud komeetidelt või päikesetuulest. Keeruliste orgaaniliste molekulide leidumine kosmoses on ammu teada tõsiasi ja mingi ratsionaalne iva võib panspermia idees ju tõepoolest leiduda. Veelgi suurem vastasseis peavooluga oli aga Hoyle'il Suure Paugu ja universumi evolutsiooni küsimuses. Hoyle eitas elu lõpuni neid teooriaid ja hoidis kinni oma staatilise universumi ideest. Mis aga eriti huvitav, väidetavalt tõi just Hoyle 28. märtsil 1949 BBC raadiosaates[4] kuuldavale sõnapaari *big bang* ('suur pauk'), tehes seda võimalikult irooniliselt. Saatuse tahtel sai aga just sellest üldtunnustatud teaduslik termin. Tähtede tuumasünteesi alase töö eest sai 1983. aastal Nobeli füüsikapreemia Hoyle'i kaastöötaja William A. Fowler (1911–1995). Teine laureaat oli kuulus India päritolu astrofüüsik Subrahmanyan Chandrasekhar (1910–1995), kuid mitte Fred Hoyle. Mõne arvates jäi ta ihaldatuimast preemiast ilma just vastuvoolu ujumise pärast. Olgu veel lisatud, et Hoyle oli ka tunnustatud ulmekirjanik: tema seda laadi loomin-

[4] Vt http://en.wikipedia.org/wiki/Fred_Hoyle.

gu nimekirjas on paarkümmend raamatut, millest paljud kirjutas ta koos oma poja Geoffrey Hoyle'iga.[5]

Süsinik nagu teisedki vesinikust ja heeliumist raskemad keemilised elemendid sünteesitakse tähtede sisemuses termotuumareaktsioonide käigus. Süsinikuaatomi tuum moodustub nn kolmikalfa protsessis, milles osaleb kolm heeliumi tuuma ehk alfaosakest. Kahest heeliumituumast saab piisavalt kõrgel temperatuuril berülliumi isotoop ^{8}Be, ja kui see jõuab enne lagunemist endaga liita veel ühe ^{4}He tuuma, ongi süsiniku tuum ^{12}C valmis. Häda oli aga selles, et Hoyle'i arvutuste järgi oli säärase sündmusteahela toimumise tõenäosus nii väike, et olemasolevad tähed — kolmikalfa protsess toimub punaste hiidtähtede südamikus temperatuuril üle 100 miljoni K — poleks kuidagi suutnud toota nii palju süsinikku, kui seda vaatluste põhjal leidub. Hoyle oletas teravmeelselt, et siin peab mängus olema tuumade energiatasemete resonants, mis suurendab märgatavalt süsiniku tuumade sünteesimise kiirust; vajalik süsiniku tuuma energiatase oleks umbes 7,69 MeV[6] ehk veidi rohkem kui protsessi ^{8}Be + ^{4}He energia 7,367 MeV, kuid sellist taset polnud kunagi katsetes leitud. Hoyle sõitis ise California Tehnoloogiainstituuti ja käis William Fowlerile seni peale, kuni see leidis noore kaastöötaja Ward Whalingi (sünd. 1923), kes oli valmis katseid alustama. Kuus kuud hiljem oli vajalik energiatase leitud (Dunbar jt 1953).

Niisiis läks ennustus kenasti täppi. Võime väita, et nii Fred Hoyle kui ka kõik teised maised elusolendid enne ja pärast teda saavad eksisteerida tänu sellele, et süsiniku tuumal leidub selline ergastatud energiatase täpsustatud väärtusega 7,656 MeV, millelt ^{8}Be ja ^{4}He liitumisel tekkinud ^{12}C tuum saab kergesti minna stabiilsele põhitasemele 7,337 MeV. Piisavalt kõrgel temperatuuril võib süsiniku tuum liituda veel ühe alfaosakesega, nii et tekib

[5] Ajakirja *Horisont* 50. ilmumisaasta tuules väärib märkimist, et esimestes numbrites (1967, nr 1 – 1968, nr 3) avaldati seal Hoyle'i romaan "Must pilv".

[6] MeV (megaelektronvolt ehk miljon elektronvolti) on mikrofüüsikas sageli kasutatav energia mõõtühik. 1eV on kineetiline energia, mille omandab elektron, läbides vaakumis ühevoldise potentsiaalide vahe.

hapniku tuum ^{16}O, samuti eluks väga tähtis element. Kui hapniku tuumal oleks samasugune resonantne energiatase, muutuks peaaegu kogu süsinik õige kiiresti hapnikuks... ja jälle ei leiduks kedagi, kes neid protsesse uuriks. Aga ometi nii see pole: hapniku tuuma energiatase 7,162 MeV on parasjagu allpool kriitilist piiri ning tähtedes moodustunud süsiniku ja hapniku vahekord on sobiv süsinikul põhineva elu tekkeks ja püsimiseks. Sellise suhtarvu saavutamiseks peab aga tuumajõudude tugevus, mida eespool mainisime seoses vesinikutuumade ühinemisreaktsioonidega, olema veelgi täpsemalt välja häälestatud. Vaid 0,5% erinevus praegusest väärtusest võiks kas süsiniku või hapniku suhtelist hulka 30–1000 korda vähendada (Csótó jt 2001). Kas see pole juba liiga ilus kokkusattumus?

KAS ÜKS MILJONEIST...

Kuidas siis seesugusesse täppishäälestusse suhtuda? Võiks ju üsna kiretult kosta, et mis seal ikka, universum lihtsalt on selline ja teistsuguses ei saaks keegi sääraseid küsimusi esitada. Aga miks universum ikkagi on selline? See on ilmselt koht, kus vastus ei saa enam jääda puhtalt teaduse raamidesse. Mängu tuleb maailmavaade ja filosoofiline taust. Tegemist on ka usu küsimusega: kas uskuda antroopsusprintsiibi kõiki versioone? Kas uskuda, et keegi või miski on universumi käima pannud just selliste seaduste ja konstantidega, mis kindlustavad elu ja vaatlejate tekke? Kas uskuda, et kunagi leitakse kõikehõlmav ühendteooria, mis lihtsatest algprintsiipidest lähtudes seletaks ära kõik vaadeldud suurused ja nähtused?

Nõrka antroopsusprintsiipi saab ju võtta lihtlabase tõdemusena, et *Homo sapiens* ja arvukad muud elusolendid on olemas — järelikult peavad füüsikalised tingimused universumis (või vähemalt mingis selle osas) lubama elu teket ja evolutsiooni. Teatud piires saab nõrga antroopsusprintsiibi põhjal teha ennustusi füüsikaliste suuruste ja nähtuste kohta. Eespool toodud näide süsiniku tuuma energiataseme avastamisest ammu enne, kui hakati sõnastama antroopsusprintsiibi versioone, näitab hiilgavat ennustusvõimet. Ennustuslikuks võib pidada ka võrdlemisi täp-

set hinnangut universumi vanusele USA kosmoloogilt Robert H. Dickelt (1916–1997), kes lähtus Nobeli füüsikapreemia laureaadi (1933) Paul Diraci (1902–1984) suurte arvude hüpoteesist[7] ja lihtsast antroopsest arutluskäigust (Dicke 1961).

Ammu enne antroopsusprintsiibi sõnastamist esitas kvantfüüsik Hugh Everett III (1930–1982) oma doktoriväitekirjas ja hiljem sellele tuginevas artiklis (Everett 1957) kvantmehaanika tõlgenduse, mida ta ise nimetas "relatiivse oleku" formulatsiooniks. Tema käsituse järgi on objektiivselt olemas universaalne lainefunktsioon, millest omakorda tuleneb, et kõik võimalikud ajalood, olevikuhetked ja tulevikud eksisteerivad reaalselt ning igaüks neist kuulub oma maailma ehk "universumisse". Seega on olemas tohutu, põhimõtteliselt lõpmatu hulk paralleeluniversumeid. Kui kvantmehaanika nn Kopenhaageni interpretatsioonis (nt Bohr 1928) omandavad füüsikalised suurused kindla väärtuse mõõtmisprotsessi käigus ja öeldakse, et toimub lainefunktsiooni kollaps — need väited on omakorda palju poleemikat tekitanud (vt nt Heisenberg 2013; Kuusk 2010) —, siis Everetti tõlgitsuses realiseeruvad kõik võimalikud kvantnähtuste juhuslikud tulemused, igaüks oma harus ehk "universumis". Klassikaline füüsikaline reaalsus oleks nagu paljude reaalsuste superpositsioon (liitfunktsioon).

Kardetavasti võib eelmine lõik üsna raskesti mõistetav olla. Katsume pigem tagasi tulla meie oma tegelikku universumisse ja pöörduda taas algallikate poole — näeme, et Carter (1974) peab üheks antroopsusprintsiibi tõsiseltvõetavaks seletuseks maailmade ansambli ehk paljude universumite olemasolu. Meie maailm oleks siis väga paljude hulgast üks juhuslik valik, selline, kus füüsika aluskonstandid oleksid just meie eksistentsiks sobivad. Õieti jõudsid selle mõtteni juba Christopher Collins ja Stephen Hawking (1973), kes Carteri seni avaldamata ideedest otsisid vastust küsimusele, miks universum on isotroopne, s.t kõigis ruumisuundades ühesugune? Nad jõudsid järeldusele, et kõige parem vastus on eeldada väga paljude, erinevate algtingimuste ja aluskonstanti-

[7]Paljude füüsika aluskonstantidest moodustatud dimensioonitute suuruste kokkulangemine arvu 10^{40} ümbruses.

dega universumite olemasolu. Meil on õnn ja tegelikult ka ainuke võimalus elada sellises universumis, kus paisumiskiirus on just sobiv meile tuntud galaktikate tekkeks.

Tohutu hulk paralleelseid universumeid ehk multiversum ongi saanud paljude füüsikute ja kosmoloogide meelest seletuseks meie maailma näivale täppishäälestatusele. Kui erinevate algtingimuste ja konstantidega (aga võib-olla ka erinevate füüsikaseadustega) universumeid on lõpmata palju, siis on küllap loomulik, et nende hulgas leidub ka mõni selline, mis sobib inimese kui vaatleja tekkeks. Tõelist oma elu hakkas ettekujutus multiversumist elama pärast inflatsiooniteooria esimeste versioonide väljatöötamist 1980. aastate algul. Inflatsioon tähendab siin universumi ülikiiret paisumist sekundi murdosa jooksul pärast Suurt Pauku. Tänu inflatsioonile on universum või vähemalt selle meile tuntud osa suures ulatuses igal pool ühesugune. Samas "puhuti" inflatsiooni käigus laiali kõik pisimadki ebaühtlused (näiteks tiheduse jaotuses), millega pandigi alus struktuuride tekkele universumis. Inflatsioonilise multiversumi idee kujunemisloo võttis hiljuti lühidalt kokku üks selle peamisi väljatöötajaid ja edasiarendajaid, USAs töötav Vene päritolu füüsikateoreetik ja kosmoloog Andrei Linde (sünd. 1948; Linde 2017).

Veelgi põhjalikumalt on paralleelsete universumite üle siinsamas *Akadeemia* veergudel juurelnud eespool mainitud kosmoloog Max Tegmark (2004). Üksikasjadesse laskumata tuletagem lühidalt meelde, et Tegmark eristab koguni nelja tüüpi multiversumeid. I tase on meie kosmilise horisondi taha jäävad piirkonnad. Et nii valguse kiirus kui ka universumi vanus (13,8 miljardit aastat) on lõplik, on meie vaateväli paratamatult piiratud. Kiireneva paisumise tõttu on teoreetiliselt nähtav universumi osa küll suurem kui esmapilgul loogilisena tunduv 13,8 miljardit valgusaastat — mõne arvutuse järgi isegi 45 miljardit valgusaastat (Halpern, Tomasello 2016) —, kuid ikkagi tuleb piir ette. Ruumi inflatsiooniline paisumine oli piltlikult öeldes palju kiirem valguse kiirusega liikumisest ja nii jääb osa universumist paratamatult meie horisondi taha. Tegmarki järgi kehtivad nendes universumi osades samasugused füüsikaseadused nagu meil, kuid algtingimused olid kvantfluktuatsioonidest tingituna erinevad. Nii või-

nuks tekkida hoopis teistsugused universumi osad kui meie oma, aga sama hästi ka täpselt samasugused, täis galaktikaid, tähti ja planeete ning küllap ka tumeainet ja tumeenergiat. Jääb küsimus (mida Tegmark ei esita): kas selliseid osauniversumeid tasub pidada paralleelseteks universumiteks? Võiks ju mõelda, et universum tähistab maailmakõiksust, kõike, mida teame füüsiliselt olemas olevat, ning seetõttu saab eksisteerida ainult üks universum. I taseme paralleeluniversumeid võiks pidada selle ühe universumi osadeks; maapealse näite varal võiksime neid nimetada kas või riikideks.

Siiski paistab, et ettekujutus ühest universumist jääb tänapäeval piiratuks. Tegmarki II taseme paralleeluniversumid on just need mullid, mida näeb ette Linde ja tema kaasmõtlejate küllaltki täiuslikuks viimistletud inflatsiooniteooria. Igaüht neist mullidest võib pidada omaette universumiks ja kokku moodustavad nad multiversumi. Igavene kaootiline inflatsioon on nähtus, mis ei toimunud mitte üks kord 13,8 miljardit aastat tagasi, vaid kestab igavesti edasi ja sünnitab järjest uusi mulle ehk universumeid. Mullidel võib olla omavahel füüsiline (ruumiline) side, kuid see võib ka kergesti katkeda, sest mõni ühendus võib olla vaid Plancki pikkuse (10^{-35} m) paksune. Nii ei saa me neist mullidest põhimõtteliselt mingit infot ega suuda isegi nende olemasolu vaatluslikult tõestada. Selliseid mulle võib leiduda lõpmata palju ja neid tekib lõputult juurde. Igas mullis võivad olla isesugused füüsika konstandid, isegi erinev ruumi mõõtmelisus, ning poleks vaja mingit täppishäälestust, et seletada inimesele sobiva füüsikaga mulli olemasolu.

Tegmarki III taseme paralleeluniversumid on tegelikult see, millest Hugh Everett III juba 1950. aastatel mõtiskles ja kirjutas: paralleelsed kvantmaailmad, mis ei asu kusagil kaugel, vaid on teatud mõttes siinsamas. Väidetavalt ei lisa need I ja II tasemega võrreldes midagi uut ega vaja seega praegu pikemat seletust. IV taset nimetab Tegmark teisteks matemaatilisteks struktuurideks. Kui näiteks I või II taseme multiversumi kohta õnnestuks leida nn kõigeteooria — matemaatilised aksioomid ja võrrandid —, mis kogu selle füüsikalise maailma n-ö algusest peale ära seletaksid, saaks ikkagi kiuslikult küsida: miks just need

võrrandid ja mitte mõned teised? Kui leiduks ka teistsuguse matemaatikaga ja seega ühtlasi teistsuguste füüsikaseadustega universumeid, siis need oleksidki IV taseme paralleeluniversumid, millega meil nagu inflatsiooniliste mullidegi puhul poleks mingit lootust kontakti saada.

... VÕI SIISKI ÜKSAINUS?

Kaootilise inflatsiooni teooria näib piisavalt kooskõlaline ja füüsikaliselt põhjendatud, et seda tõsiselt võtta. Ometi pole täppisteadusteski kõik alati täpselt paigas ega mõõdetav või tõestatav. Antroopsusprintsiip ise, mille tähendus küll ilmselt ületab teaduse piirid, oli Linde (2017) väitel kuni 1990. aastateni teadlaste hulgas väga ebapopulaarne. Inflatsiooniteooria mullistunud multiversum võttis sellelt suure osa ebatõepärasusest ja müstilisusest. Inimene ei pidanud enam olema midagi eriliselt väljavalitut, vaid looduse evolutsiooni loomulik tulemus meile parimas võimalikus maailmas. Antroopsed täppishäälestatused hakkasid mahtuma täppisteaduse raamesse. Kuid kaugeltki mitte kõik tänapäeva tuntud ja tunnustatud füüsikateoreetikud ega kosmoloogid pole multiversumi usku. Tegemist on just nimelt usu küsimusega, sest range teadusliku tõestamise võimalusi me praegu tegelikult ei tunne. Kirjutiste ja esinemiste põhjal võib nimetada multiversumi idee pooldajaid, kelle hulgas kindlasti väärib märkimist üks tuntumaid tänapäeva teadlasi Stephen Hawking, kes suurema osa oma praeguseks 75-aastasest elust on veetnud kõnevõimetuna ratastoolis, aga veel ka näiteks Max Tegmark, Brian Greene (tema toob oma raamatus (Greene 2011) välja koguni üheksa multiversumi tüüpi), Alan Guth, David Deutsch, Michio Kaku, Leonard Susskind, Alexander Vilenkin jt, rääkimata muidugi Andrei Lindest. Seevastu ühe universumi idee eelistajaid esindavad näiteks Steven Weinberg ja David Gross (mõlemad Nobeli füüsikapreemia laureaadid), Paul Steinhardt, Neil Turok, Roger Penrose, Paul Davies, Lee Smolin, Joe Silk, George Ellis jt.

Lõuna-Aafrika päritolu kosmoloog ja filosoof George Francis Rayner Ellis (sünd. 1939)[8] koos oma kaastöötajatega on võibolla kõige põhjalikumalt ja argumenteeritumalt väljendanud vastuseisu universumite paljususe ideele (Ellis 2007; Ellis jt 2004; Stoeger jt 2007). N-ö terve mõistuse seisukohalt näib väga suure või koguni lõpmatu hulga universumite olemasolu postuleerimine lihtsalt raskete küsimuste edasilükkamisena. Tuletagem meelde kas või vana head Ockhami[9] habemenuga, mis ei luba olemusi tarbetult rohkendada ehk soovitab nähtuste seletamisel alati eelistada lihtsamat varianti. Kui me ühe universumi konstantide ja füüsikaseaduste peenhäälestatuse seletamisel võtame kasutusele palju suurema ja keerukama universumite ansambli, kerkib ikkagi järgmine küsimus: miks on olemas just selline ansambel? Lõpmatu hulk kõikvõimalikke parameetrite kombinatsioone ajab pildi veelgi segasemaks. Tuleks eristada potentsiaalselt eksisteerida võivaid ja tegelikult eksisteerivaid universumeid. Esimeste puhul võiks ju lõpmatutest võimalustest mõelda, kuigi lõpmatute hulkadega seotud paradoksid ja vasturääkivused on matemaatikast teada, kas või näiteks Russelli[10] paradoks kõikide hulkade hulgast — kas see sisaldab ka iseennast? Saksa matemaatik David Hilbert (1862–1943) jõudis järeldusele, et kuskil tegelikkuses lõpmatust ei leidu — seda kas ei eksisteeri üldse või ei lase ta ennast ratsionaalselt mõtestada. Lõpmatuse roll on olla vaid idee, mis ületab igasuguse kogemuse ja aitab matemaatika lõpule viia (Hilbert 1964: 136–137, 151). Ellis ja paljud teised füüsikud ja filosoofid jagavad seda seisukohta.

Paljude universumite olemasolu on selline salakaval küsimus, mida ei saa teaduslikult tõestada ega naljalt ka ümber lükata. Kui jätta kõrvale Tegmarki I taseme paralleeluniversumid — mida võib kokkuvõttes pidada ikkagi üheks universumiks —, siis teis-

[8] Wikipedia peab vajalikuks märkida, et tegemist on ka aktiivse kveekeriga.

[9] William Ockham, ka Occam (u 1287–1347) oli Inglise frantsiskaani munk, skolastiline filosoof ja teoloog.

[10] Bertrand Arthur William Russell (1872–1970) oli Inglise filosoof, matemaatik ja loogik.

te variantidega meil mingit kontakti ei ole ega tule. Füüsikateoreetikud arendavad innukalt igasuguseid multiversumitega seotud stringiteooriaid, M-teooriaid jne, kuid nende side tegeliku füüsikalise maailmaga kipub järjest lõdvemaks jääma. Juba on hakatud väitma, et kui teooria on piisavalt elegantne ja kooskõlaline, siis polegi vaja seda katseliselt kontrollida. See läheb sügavalt vastuollu loodusteaduse metodoloogiaga ja paljude filosoofiliste vaadetega, mis toetuvad Popperi[11] falsifitseeritavusprintsiibile: teooria on teaduslik vaid juhul, kui saab leida katse või vaatluse, millega on võimalik seda teooriat ümber lükata. Multiversumiteooriaid on üldiselt väga raske ümber lükata; sellele on maineka teadusajakirja *Nature* veergudel tähelepanu juhtinud näiteks USA füüsikateoreetik ja kosmoloog Paul Steinhardt (sünd. 1952), kes on ise üks inflatsioonilise kosmoloogia rajajaid, kuid väidab nüüd, et inflatsiooniteooria on nii paindlik, et seda ei ohusta ükski eksperimentaalne ega vaatluslik kontrollimine ning seetõttu on ta teaduslikult tähtsusetu (Steinhardt 2014). Veidi hiljem leidsid eespool mainitud George Ellis ja tema Inglise kolleeg Joseph Silk (sünd. 1942), et igasuguste kontrollimatute füüsikateooriate vohamine võib lausa ohtlik olla (Ellis, Silk 2014). Teaduse maine tänapäeva ühiskonnas on habras, seda seavad kahtluse alla poliitilised manipulatsioonid seoses kliima soojenemisega või siis näiteks religioossete fundamentalistide tegevus. Kui nüüd ka teadlased ise kalduvad kõrvale teaduse tegemise reeglitest, võib see anda uut indu mitmesugustele libateadustele. Võib-olla tuleks astroloogiat taas pidada täieõiguslikuks teaduseks?

ERILINE TEADUS ERILISEST UNIVERSUMIST

Kosmoloogia on eriline teadus. Tal on vaid üks uurimisobjekt: universum või siis ehk multiversum. Kuigi teoreetikud võivad välja mõelda kas või lõpmata palju multiversumeid, ei saa ükski kosmoloog ega muu inimene nende toimimisse kuidagi sekkuda ega nendega eksperimenteerida. Põhimõtteliselt on samasugu-

[11] Karl Popper (1902–1994) oli Austria juudi päritolu Briti filosoof, üks mõjukamaid 20. sajandi teadusfilosoofe.

ses olukorras kogu astronoomia, kuid planeete, tähti, galaktikaid ja nende parvi, kvasareid, pulsareid ja muid eksootilisi objekte leidub siiski palju. Me saame neid omavahel võrrelda, leida statistilisi seoseid ja seaduspärasusi, vaadelda erineva vanusega objekte jne. Universumi puhul sellist võimalust pole. Kui me universumina püüame mõista tõesti kõike, mis olemas on, siis saab see olla vaid üksainus, olgugi ta teoorias esitatud kas või lõpmatu hulga multiversumitena.

Universum sisaldab ka inimest ja tema teadvust — vaatlejat, kes saab olemas olla vaid tänu sellele, et universumil on teatud spetsiifilised omadused. Olles juba rõhutanud, et antroopsusprintsiip väljub teaduse raamidest, luban siinkohal endale veel ühe, võib-olla mitte päris teadusliku võrdluse. Olukord, kus vaatleja asub universumi sees ja on ise selle osa, sarnaneb veidi Kopenhaageni interpretatsiooniga kvantmehaanikas. Kui me üritame mingit kvantsüsteemi iseloomustavaid füüsikalisi suurusi mõõta, satub see süsteem paratamatult mõõteriistaga vastasmõjusse ja meie mõõtmistulemus pole enam see, mis ta oleks olnud kvantsüsteemil *per se*. Kas pole universumiga sama lugu? Inimteadvus püüab mõista suurt süsteemi, mille osa ta ise on. Võib-olla tasuks seda asjaolu rohkem arvesse võtta ja mitte püüda mõista universumit kui masinavärki, mis toimib ainult oma objektiivsete seaduste järgi. Las inimteadvus olla selle masinavärgi loomulik koostisosa, ning kui kellegi filosoofiline hoiak lubab, siis kas või eesmärk või lõppsiht, loomuliku arengu tulemus.

Lee Smolin (sünd. 1955, taas üks USA füüsikateoreetik) on koos Brasiilia filosoofi Roberto Mangabeira Ungeriga (sünd. 1947) kirjutanud mahuka raamatu, mille põhisõnum on, et eksisteerib vaid üks universum ja et aeg on reaalne (Unger, Smolin 2015). Jätame siinkohal aja filosoofiasse süvenemata, kuid märkimist väärib Smolini seisukoht, et kosmoloogia on praegu tõsises kriisis (samas: 353–360). Siit läheb mõte kergesti Eesti endise peaministri ütluseni, et kui see on kriis, siis just sellises kriisis ma tahaksingi elada. Kosmoloogia on tõesti huvitavas seisus. Vaatlusandmete hulk on järsult kasvanud ja kvaliteet paranenud, räägitakse tõelisest vaatluslikust täppiskosmoloogiast. Erilisi probleeme pole ka konkreetsete füüsikaliste näh-

tuste ja protsesside seletamisel kvantväljateooria või üldrelatiivsusteooria abil. Seletamist ootavad tumeaine ja tumeenergia, kuid see tundub vaid aja küsimus olevat. Kriis hakkab paistma siis, kui püüame mõista suurt pilti, alustades sellest, et ikka veel pole füüsikas korralikku ühendteooriat, mis sobitaks gravitatsiooni kokku ülejäänud vastasmõjudega. Ja muidugi jääb kosmoloogia hätta universumi tõelise äraseletamisega: miks just selline universum, miks just sellised füüsikakonstandid ja -seadused.

Universumi inimsõbralikkus on lai teema ja kõik selle aspektid ühte artiklisse ei mahu. Omaette käsitlust vääriksid näiteks Päikesesüsteemi võimalikud erilised omadused ja tema koht Galaktikas, seda eriti ajal, mil planeetide avastamine teiste tähtede juures on astronoomide seas juba üsna rutiinseks muutunud. Võiks ju arutleda ka teemal, kas mingid hüpoteetilised mõistuslikud olendid kusagil seal samuti leiaksid, et universum sobitub nende olemasoluga kuidagi eriti hästi. Jäädes siiski akadeemiliseks ja mõistes, et suur osa lugejaid ilmselt ei jõua süveneda kirjanduse loetelus toodud täppisteaduslikesse artiklitesse, lisaksin lõpuks sellesse loetellu ka ühe eesti keelde jõudnud raamatu (Harris 2015), mis analüüsib põhjalikult antroopsusprintsiibi filosoofilist külge. Kuigi taustaks olevad kosmoloogilised teadmised on raamatu kirjutamisest möödunud kolmekümne aastaga põhjalikult muutunud, tasub siiski tutvuda Harrise holistliku käsitlusega universumist, mis on täiuslik ja lõpule viidud ainult siis, kui seal leidub vaatleja ehk inimteadvus. Kuid see pole veel lõplik täiuslikkus: selline saab olla vaid universum, mis universaalse korra printsiibina sisaldab ka jumalat. Oluline on just see, et jumal sisaldub universumis, mitte ei pane seda käima ega jää siis kõrvaltvaatajaks. Mõned mõtted antroopsusprintsiibi sääraste külgede kohta leiab Harrise raamatu saatesõnast (Leedjärv 2015).

Meie igapäevane eluolu, valimistulemused ja pagulaste liikumised vist tõesti ei sõltu sellest, kas elame ühes eriliselt peenhäälestatud universumis, universumite ansamblis või multiversumite müriaadis. Kuid siiski… Planeedi Maa kliima määrab esmajoones Päike, inimtegevus toimub vaid temalt tuleva kiirguse foonil. Päikese-taoliste tähtede olemasolu või olematus sõltub aga küll juba sellest, kuidas universum on "käima pandud". Kui inime-

ne tõesti suudab planeedi kliimat mõjutada, nagu näitab enamik uuringuid ja neid toetavaid poliitilisi hoiakuid, siis ennustatakse juba lähiajaks järjest kasvavat kliimapagulaste voogu. Kui maakera soojenemine tekitab äärmuslikke ilmaolusid, võib valimiste päeval järjest sagedamini ette tulla väga halba ilma. Ilma mõju valimistulemustele ei ole praeguste e- ja eelhääletuse võimaluste juures enam nii suur kui varem, aga päris välistada seda ka ei saa. Kõigel on kõigega seos. Vahel tasub mõelda, kuidas need seosed meie ääretult suures universumis toimivad. Ja kas ei või olla, et inimesel on kõiges selles tõesti mingi eriline roll.

Kirjandus

B a r r o w, John D., Douglas J. S h a w 2011. The Value of the Cosmological Constant. — *General Relativity and Gravitation*, Vol. 43, No. 10, pp. 2555–2560

B a r r o w, John D., Frank J. T i p l e r 1986. *The Anthropic Cosmological Principle*. Oxford: Clarendon Press

B o h r, Niels 1928. The Quantum Postulate and the Recent Development of Atomic Theory. — *Nature*, Vol. 121, No. 3050, pp. 580–590

C a r t e r, Brandon 1974. Large Number Coincidences and the Anthropic Principle in Cosmology. — M. Longair (ed.). *Confrontation of Cosmological Theories with Observational Data. IAU Symposium No. 63*. Dordrecht—Boston: D. Reidel Publishing Company, pp. 291–298

C a r t e r, Brandon 2006. Anthropic Principle in Cosmology. — J.-C. Pecker, J. Narlikar (eds.). *Current Issues in Cosmology*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 173–179

C a r u s o, Francisco 2016. Life and Space Dimensionality: A Brief Review of Old and New Entangled Arguments. — *Journal of Astrobiology and Outreach*, Vol. 4, No. 2, a.n. 152, https://arxiv.org/abs/1608.05298

C o l l i n s, Christopher B., Stephen W. H a w k i n g 1973. Why is the Universe Isotropic? — *Astrophysical Journal*, Vol. 180, No. 1, pp. 317–334

C s ó t ó, Attila, Heinz O b e r h u m m e r, Helmut S c h l a t t l 2001. Fine-tuning the Basic Forces of Nature through the Triple-Alpha

Process in Red Giant Stars. — *Nuclear Physics A*, Vol. 688, No. 1–2, pp. 560–562

D i c k e, Robert H. 1961. Dirac's Cosmology and Mach's Principle. — *Nature*, Vol. 192, No. 4801, pp. 440–441

D u n b a r, Noel N. F., Ralph E. P i x l e y, William A. W e n z e l, Ward W h a l i n g 1953. The 7.68-MeV State in C12. — *Physical Review*, Vol. 92, No. 3, pp. 649–650

E h r e n f e s t, Paul 1918. In What Way Does It Become Manifest in the Fundamental Laws of Physics that Space has Three Dimensions? — *Proceedings Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, Vol. 20, pp. 200–209

E h r e n f e s t, Paul 1920. Welche Rolle spielt die Dreidimensionalität des Raumes in den Grundgesetzen der Physik? — *Annalen der Physik*, Bd. 366, Nr. 5, S. 440–446

E l l i s, George F. R. 2007. Issues in the Philosophy of Cosmology. — J. Butterfield, J. Earman (eds.). *Handbook in Philosophy of Physics*. Part B. Amsterdam: Elsevier, pp. 1183–1285

E l l i s, George F. R., Ulrich K i r c h n e r, William R. S t o e g e r 2004. Multiverses and Physical Cosmology. — *Monthly Notices of the Royal Astronomical Society*, Vol. 347, No. 3, pp. 921–936

E l l i s, George F. R., Joe S i l k 2014. Defend the Integrity of Physics. — *Nature*, Vol. 516, No. 7531, pp. 321–323

E v e r e t t I I I, Hugh 1957. "Relative Sate" Formulation of Quantum Mechanics. — *Reviews of Modern Physics*, Vol. 29, No. 3, pp. 454–462

G a m o w, George 1970. *My World Line: An Informal Autobiography*. New York: Viking

G r e e n e, Brian 2011. *The Hidden Reality: Parallel Universes and the Deep Laws of the Cosmos*. New York: Alfred A. Knopf

H a l p e r n, Paul, Nick T o m a s e l l o 2016. Size of the Observable Universe. — *Advances in Astrophysics*, Vol. 1, No. 3, pp. 135–137

H a r r i s, Errol E. 2015. *Universum ja inimene: Kosmoloogilise antroopsusprintsiibi filosoofiline tõlgendus*. Tlk Laurits Leedjärv. Tartu: Ilmamaa

H e i s e n b e r g, Werner 2013. *Füüsika ja filosoofia*. Tlk Piret Kuusk. Tartu: Ilmamaa

H i l b e r t, David 1964. On the Infinite. — P. Benacerraf, H. Putnam (eds.). *Philosophy of Mathematics*. Englewood Cliff, NJ: Prentice Hall, pp. 134–151

H o b s o n, Michael P., George P. E f s t a t h i o u, Anthony N. L a s e n b y 2006. *General Relativity: An Introduction for Physicists*. Cambridge: Cambridge University Press

J o r d a n, Pascual 1949. Formation of the Stars and Development of the Universe. — *Nature*, Vol. 164, No. 4172, pp. 637–640

K u u s k, Piret 2010. Heisenberg, kvantteooria ja filosoofia. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1515–1536

L e e d j ä r v, Laurits 2015. Vaatlejana Universumis: Saatesõna Errol E. Harrise raamatule *Universum ja inimene*. Tartu: Ilmamaa, lk 262–280

L i n d e, Andrei 2017. A Brief History of the Multiverse. — *Reports on Progress in Physics*, Vol. 80, No. 2, article 022001; https://arxiv.org/abs/1512.01203

L i v i o, Mario 2013. *Brilliant Blunders: From Darwin to Einstein*. New York: Simon and Schuster

P l a n c k C o l l a b o r a t i o n: P. A. R. A d e, N. A g h a n i m, M. A r n a u d + 257 co-authors 2016. Planck 2015 Results. XIII. Cosmological Parameters. — *Astronomy and Astrophysics*, Vol. 594, A13; https://arxiv.org/abs/1502.01589

R e e s, Martin J. 1999. *Just Six Numbers: The Deep Forces that Shape the Universe*. London: Weidenfeld and Nicholson

S t e i n h a r d t, Paul 2014. Big Bang Blunder Bursts the Multiverse Bubble. — *Nature*, Vol. 510, No. 7503, p. 9

S t o e g e r, William R., George F. R. E l l i s, Ulrich K i r c h n e r 2007. Multiverses and Cosmology: Philosophical Issues; https://arxiv.org/abs/astro-ph/0407329

S u d o h, Takahiro, Tomonori T o t a n i, Ryu M a k i a, Masahiro N a g a s h i m a 2017. Testing Anthropic Reasoning for the Cosmological Constant with a Realistic Galaxy Formation Model. — *Monthly Notices of the Royal Astronomical Society*, Vol. 464, No. 2, pp. 1563–1568; https://arxiv.org/abs/1607.00180

T e g m a r k, Max 1997. On the Dimensionality of the Spacetime. — *Classical and Quantum Gravity*, Vol. 14, No. 4, L69–L75

T e g m a r k, Max 2004. Paralleelsed universumid. — *Akadeemia*, nr 10, lk 2165–2211, tlk Kalle Hein

U n g e r, Roberto M., Lee S m o l i n 2015. *The Singular Universe and the Reality of Time*. Cambridge: Cambridge University Press

LAURITS LEEDJÄRV (sünd. 1960) on lõpetanud 1983. a Tartu Ülikooli füüsikuna ja kaitsnud 1990. a doktorikraadi Astrofüüsika ja Atmosfäärifüüsika Instituudis Tõraveres. Aastast 1983 töötab samas asutuses (praegu Tartu Observatoorium), on olnud selle teadusdirektor (1998–1999) ja direktor (1999–2010), praegu vanemteadur. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid "Milleks ja kuidas Eestile kosmos: Eesti kosmosepoliitika äärejooni" (koos Uno Veismanni, Kalju Eerme ja Mart Noormaga; 2007, nr 12, lk 2583–2613) ja "Astronoomiast Eesti kultuuris ja ühiskonnas" (2011, nr 9, lk 1634–1679) ning arvustused "Osoon ja kiirgus: Elu allikad ja hävitajad" (Uno Veismann, Kalju Eerme, *Päikese ultraviolettkiirgus ja atmosfääriosoon*; 2012, nr 1, lk 178–183) ning "Akadeemiliselt horisondilt ilmaruumi" (Uno Veismann, *Ilmaruumi künnisel*; 2014, nr 1, lk 161–172).

PEETER ALLIK

LUULET

Indrek Hirv

Vihm langeb linnale —
tuhat vihmapiiska
nagu üksainus

kõik aknad tõmmatakse kinni
minu oma jääb lahti
taevas ülikooli kohal
tõmbub tumedaks

kallis — kui sa õhtul tuled
siis ma õpetan sulle
kuidas võtta vastu
tuhat vihmapiiska
nagu üksainus

*

Siin parempoolses tornis
on kerge olla
raske süda jäi alla
ja see seletamatu kleepuv udu
ümber jalgade

ja kivirasked näojooned
mis koolutasid end
raske südame
tujude alla —

need jooned mu näos
täituvad siin
sinise kaugusega

*

Su ilusates sõrmedes
on salajane valgus
kui sa tuled üle mäe
läbi vihma ja udu

tuul läbib
raagus põõsaid
pimedus hiilib
üle katuste

mitte keegi ei näe
kui sa tuled läbi udu —
paksudes kinnastes
minu silmade valgus

*

Sa tulid minuga
et õppida lugema
kaugusi

su käsi väriseb
emajõe kohal

su sügavus läbib
külma kevadist luhta

su laug sulgub
üle toomemäe

*

Sa teed akna lahti
ja tõmbad ööst
kaugeid hääli

kergeid ja õhulisi
natuke muusikat
ja natuke kiljatusi

vari vana riiuli all
timmib oma tumedust
pilvede järgi

põõsad ja lilled
õpivad lõhnama
nagu sina

*

Loodetuul —
taevas väriseb
kui kärisenud lipp
ülikooli katusel

öö raske aknakaar
üle mu üksinduse

hakid on vakka jäänud
kõrtse hakatakse kinni panema
all tõnissoni ees
kriiskab ja möriseb
vabadus

*

Sel hommikul ei leia ma värve
et tõusva päikese rõõm
vahtrateni jõuaks

hakid on öö jooksul
kõik punased ja kollased
minema viinud

sügishommik
toob ülikooli ette
värvillisi mütse ja salle

tuulehoog kannab nad
sammaste vahele

*

Vastu kevadet
on värvilised lehed
suurest taevast mäe kohal
minu väiksesse taevasse jõudnud

latikad ja sudakad
ajavad mu hommikuunes
pisikesi mulle üles
ja teevad meele rõõmsaks

väljas on ilm
kuradi sandiks läinud
aga see ei sega sugugi

*

Esimene kuu
läbi puhtaks pestud akna
varakevadine hommikuvalgus
tähetorni kohal

su jalgade kahvatud taimed
täis nooruse muretut und
mu klaas täis õhtust jäänud
rasket tumepunast armastust

*

Kui me astume mööda aeglast surma
mäest üles varemete poole
astume samal ajal
teineteisele lähemale

sest kui mu silmad jõuavad
sinu silmadeni
ulatub su süda käima
minu südame salajasi metsaradu

aga all-linnas kannab
väga vana jõgi
oma mälestuste jääkamakaid
läbi väga noore linna

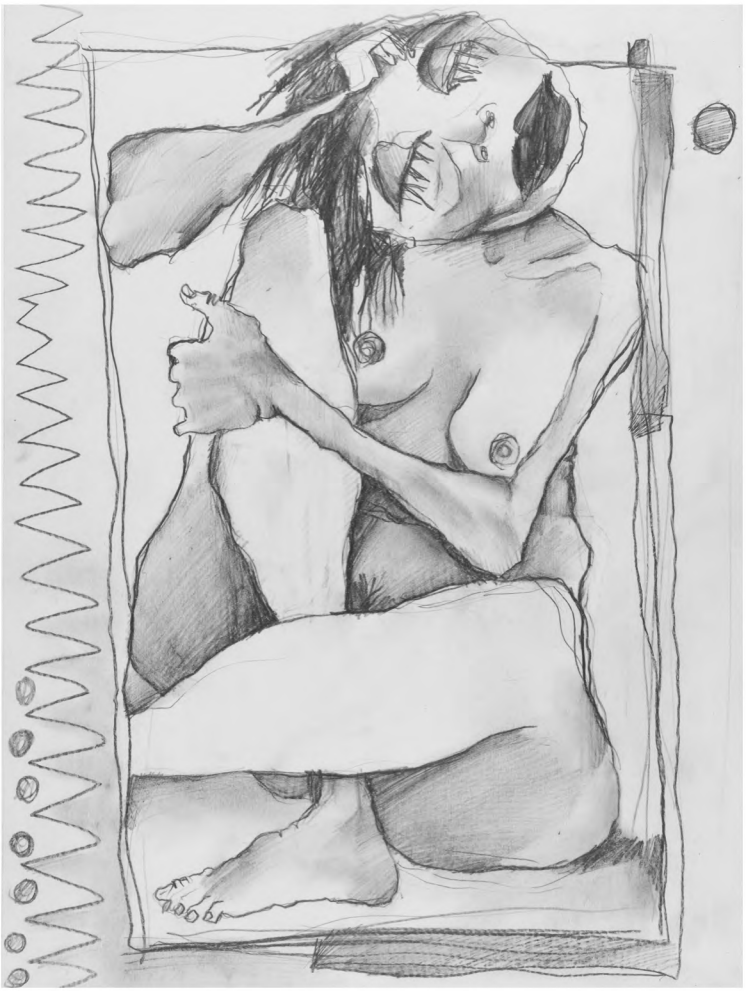

PEETER ALLIK

ESTEETILISE HOIAKU ONTOLOOGIA

Marek Volt

Mõned esteetilised atleedid (või atleetlikud esteedid)
on väitnud end olevat võimelised võtma
esteetilise vaatepunkti ükskõik mille suhtes.

Monroe C. Beardsley (1970: 42)

1. SISSEJUHATUS

Iga täisvereline esteetilise hoiaku teooria peab andma vastuse vähemalt kolmele küsimusele: mis on esteetiline hoiak, miks me peaksime millegi suhtes võtma esteetilise hoiaku ning mille suhtes üleüldse saab võtta esteetilist hoiakut. Mis puutub kahte esimesse, s.t definitsioonilisse ja normatiivsesse küsimusse, pole vastustest tõesti puudu tulnud. Enam kui kahe sajandi jooksul on püütud esteetilist hoiakut eristada nii *esteetilise* perekonna teistest liikmetest (esteetiline suhtumine, vaatepunkt, kogemus jms; Sparshott 1982; Ducasse 1947; Volt 2016) kui ka teistest, s.t mitte-esteetilistest hoiakutest (praktilisest, tunnetuslikust, instrumentaalsest, isiklikust ja mõistelisest; vt Dziemidok 1986; Fenner 1996; Rowe 1998). Niisama rikkalik on olnud ka esteetilise hoiaku õigustamise viiside nimekiri, millest võib leida episteemilisi, sotsiaal-bioloogilisi, moraalseid, hedoonilisi, ilu- ja kunstimõistelisi kaalutlusi (vt Volt 2011). Paraku pole kolmanda ehk ontoloogilise küsimusega nii hästi läinud. Kuigi nii mõnigi filosoof (nt Hungerland 1957; Stolnitz 1960; Janaway 2005) on ontoloogilist küsimust põgusalt puudutanud, ei leidu sel teemal ühtegi

süstemaatilist käsitlust.[1] Ka esteetilise hoiaku kriitikud on piirdunud kas definitsioonilise (nt Cohen 1959; Dickie 1964, 1984) või normatiivse aspektiga (vt Berleant 1991; Deepwell 2017). Samas pole süstemaatilise ontoloogilise analüüsi puudumine takistanud hoiakuteoreetikuid (Bullough 1912; Vivas 1937; Stolnitz 1960) ega muid esteetikuid (nt Ogden 1905; Longman 1947; Ducasse 1966 [1929]; Panofsky 1993; Hospers 1964; Mitias 1988) möödaminnes eeldamast, et esteetilise hoiaku saab võtta ükskõik mille suhtes, ilma et seda üksjagu ambitsioonikat eeldust oleks pikemalt põhjendatud.

Kuigi käesoleva artikli põhiprobleem on eelnevast piisavalt ilmne, oleme selle käsitlemiseks siiski veel üsna halvasti ette valmistatud. Mulle nimelt paistab, et esteetilise hoiaku rakenduspiirkonda ei ole kuigi mõttekas sondeerida ilma selge arusaamata sellest, mida "esteetiline hoiak" endast kujutab. Kuna tegemist ei ole tavakeelse sõnapaariga, mille tähendus oleks inimestele intuitiivselt ja ühetähenduslikult mõistetav, oleks arukas lähtuda mõnest konkreetsest teooriast. Mu eelistus langeb 20. sajandi perspektiivis kõige tuntumale, Jerome Stolnitzi teooriale.

2. STOLNITZI ONTOLOOGILINE UNIVERSALISM

Kuigi Stolnitz on esteetilist hoiakut mitmel pool käsitlenud (vt Stolnitz 1961, 1963, 1978, 1984), on esteetilise hoiaku definitsiooni *locus classicus* tema 1960. aastal ilmunud teose esimene peatükk. Seal määratletakse esteetilist hoiakut "ükskõik millisele teadvustatud objektile ainult tema enda pärast osutatava huvitu ja sümpaatilise tähelepanu ning kontemplatsioonina" (Stolnitz 1960: 34 jj). Iseenesest võetuna on kõnealune formuleering üsnagi väheütlev, mistõttu tuleb sellesse kätketud mõisteid lähemalt

[1]Esteetiline hoiak paistab teiste traditsiooniliste esteetikamõistete taustal anomaaliana. Meenutatagu vaid, kui tihti on päritud selle järele, kas iga asi saab olla ilus (Santayana 2009; Scruton 2009), esteetiline objekt (Zimmerman 1966), kunst või kunstiteos (vt Kiisler 1997), rääkimata neist lugematutest kordadest, mil õhku on paisatud küsimus, kas igaüks saab olla kunstnik.

selgitada. Niisiis esiteks, kuidas mõista huvitust (*disinterested*)? Stolnitzi järgi on mingi objekti kogemine huvitu juhul, kui kogemisel pole mitte mingisugust muud eesmärki kui ainult kogemine ise. Tema väitel ei ole tegemist huvitu kogemisega, kui see lähtub näiteks *isiklikest* ajenditest (kui vana käsikirja vaadeldakse üksnes võimaliku müügihinna pärast) või *kognitiivsetest* asjaoludest (meteoroloog, kes pilvi vaadeldes uurib pilvede kuju tekketegureid, või ajaloolane, kes huvitub romaanist ainult kui ajaloolise informatsiooni allikast). Üldistades lisab Stolnitz, et nimetatud "praktiliste" huvide puhul kogeme objekte nende sünni/alge, tagajärgede ja seoste kaudu, sellal kui esteetiline hoiak isoleerib objekti ja keskendub ainult sellele. Huvitust ei tuleks muidugi segi ajada "huvipuudusega" (*un-interested*), sest vaatamata sellele, et objekti kogemisel puuduvad muud eesmärgid, ollakse objekti kogemisest enesest vägagi huvitatud.

Sümpaatilisus (*sympathetic*) tähistab Stolnitzil viisi, kuidas end objekti kogemiseks ette valmistada. See kätkeb endas nõuet "mekkida" objekti individuaalset kvaliteeti, aktsepteerida objekti tema enda kaudu ("nii, nagu ta on") ning eelkõige vastuvõtlikkust sellele, mida objekt meile pakub (samas: 36) — kõigi selliste vastureaktsioonide vaigistamist, mis meid objektist võõrandavad või mis on objektivaenulikud. Sümpaatilisus ei tähenda kohustust suhtuda objekti (suure) sümpaatiaga. Pigem on see midagi sellist, mida pidas silmas Schopenhauer (2002: 56): "Pildi ette tuleb astuda nagu vürsti ette, oodates, kuidas ta rääkima hakkab, mitte teda kõnetada, sest siis kuuleksime ennast." Mittesümpaatilise lähenemise näiteks toob Stolnitz moslemi, kes vimmast kristliku religiooni vastu ei suuda pikalt vaadata maali pühast perekonnast, isiku, kes heidab kõrvale romaani, mis ta moraalsete veendumustega vastuollu satub, ning Esimese maailmasõja aegsed USA sümfooniaorkestrid, mis keeldusid mängimast Saksa heliloojate teoseid. Need näited loomulikult kinnitavad, et meis sügavalt juurdunud eetiliste, religioossete, isamaaliste jt väärtuste ja eelarvamuste tõttu ei ole sümpaatilisust teps mitte kerge ellu viia.

Tähelepanu mõiste juures peab Stolnitz psühholoogidele (nt Hevner 1937) tuginedes vajalikuks rõhutada, et esteetiline hoiak ei ole loomult passiivne (pelgalt vahtimine või nüri jõl-

litamine), nagu tavapäraselt arvatud: esteetilist kogemust iseloomustab ärksus ja elavus.[2] Tähelepanu on muidugi alati määra küsimus ning see võib eri puhkudel olla erineva intensiivsusega — mingi värv või meloodiajupp võib justkui möödaminnes me pilku püüda, teisalt võib mõni teatritükk neelata meid täielikult. Liiatigi võib esteetilise tähelepanuga kaasneda mingi tegevus. Stolnitzi sõnul ei ole midagi ebaesteetilist selles, kui muusikat kuulates jalga tatsutada, skulptuuri ümber käia (ja puudutada, kui lubataks) ning läbi katedraali jalutada. Tähelepanu aktiivset loomust arvestades möönab Stolnitz, et sõna "kontemplatsioon" definitsioonile midagi olulist juurde ei lisagi. Kontemplatsiooni mõistet kiputakse endiselt seostama äraolemise, endassesulgumise jms passiivsega.

Stolnitz ei nõustu levinud arusaamaga, justkui oleksid esteetiline ja praktiline kogemus tingimata teineteist välistavad (Stolnitz 1960: 45 jj). See, et me teoreetilises plaanis esteetilist ja praktilist eristame, ei tähenda, et nad konkreetses kogemuses ei võiks teineteisega koos eksisteerida. Seega oleks psühholoogiliselt lihtsustav arvata (vt Langfeld 1920: 73), nagu saaks korraga võtta ainult ühe hoiaku. Kuigi Stolnitz nendib, et esteetilised ja praktilised hoiakud on vastandlikud, s.t ühte liiki tähelepanu pärsib teist laadi tähelepanu, on tähelepanu alati "määra küsimus" ja seda võivad samaaegselt juhtida erinevad eesmärgid.

Teadvustatusega (*awareness*) annab Stolnitz mõista, et "taju" mõiste jääb esteetilise haaramise tarvis liiga kitsaks, sest see on õigupoolest vaid üks, kuigi kõige sagedamini esinev teadvustatuse liik. Stolnitz ei arva, et "esteetiliseks" tohib kutsuda ükskõnes vahetusse meelelisse tajusse puutuvat (nt Prall 1936), sest siis jääksid esteetilisest haardest kõrvale sõnade (sh nonsenss-sõnad, nt "jorruline") ja lausete tähendused, ideed jms, kuid neidki saab kogeda huvitult. Peale meeleaistingute (värvid või helid) võib esteetilise hoiaku objektiks olla ka kujutlusvõime looming ja kontseptuaalne mõte — Stolnitzi mõistes "abstraktsed objek-

[2]See ilmselt ei sobi vasteks ütlusele "vahib nagu vasikas uut aiaväravat", sest viimane kätkeb imestuse momenti, mis paistab olevat sümpaatilisuse nõudega kooskõlas.

tid". Näiteks loogik võib loogilisi seoseid uurida huvitu kogemise ja mitte probleemi lahendamise eesmärgil (Stolnitz 1960: 41 jj). Stolnitz väidab koguni, et esteetiline kogemus võib endas kätkeda "igasugust sorti teadvustatust — sensoorset, tajumuslikku, intellektuaalset, kujutluslikku, emotsionaalset" — esteetilise hoiaku definitsioon ei välista *a priori* neist ühtegi (samas: 63). Siinse artikli eesmärki arvestades on aga kõige olulisem Stolnitzi veendumus (millest ta pole oma esteetikukarjääri jooksul taganenud, vt Stolnitz 1986: 36), et tema esteetilise hoiaku määratlus lubab ütelda, et esteetiliselt saab kogeda mis iganes objekti: "ükski objekt pole seesmiselt ebaesteetiline" (Stolnitz 1960: 39).

3. MIS KÕNELEB ONTOLOOGILISE UNIVERSALISMI KASUKS?

Kuigi Stolnitz ei arva end olevat "ära tõestanud", et esteetilise hoiaku saab võtta ükskõik mille suhtes, võib talt leida selle veendumuse toetuseks kahte liiki kaalutlusi. Esimest neist võiks nimetada *empiirilis-kultuuriliseks* ning see ilmneb ta vastuseisus argiarusaamale, et "esteetilised" saavad olla vaid atraktiivsed, tähelepanu köitvad objektid (värvikirev lillepidu, massiivseid pilvekogumid, suursugused katedraalid), mitte aga räpased aguliurkad, igav materjalivirn või telefonikataloog. Stolnitzi väitel on inimesed huvitult kogenud ja nautinud asju, mida meie, aga ka eelnevad põlved ja teised kultuurid, on pidanud täiesti ebaesteetiliseks (samas: 61). Esteetilise kogemuse piiride avardumise peamised näited pärinevad viimase 150 aasta kunstist, mille ainestikku peab tavamõistus täielikult ebaesteetiliseks. Ühelt poolt igav argitemaatika (nt Wordsworthi rustikaalsele elule pühendunud luule, Van Goghi proosaline tool, Ben Shahni maal käsipalli mängivatest poistest), teisalt teosed, mis kujutavad inetuid, groteskseid või õudseid asju ja sündmusi (nt Géricault' *Medusa parv*, Bergi ooper *Wozzeck*, Maksim Gorki *Põhjas* ja James T. Farrelli *Studs Lonigan*).

Teine, ja minu arvates kaalukam asjaolu on loomult *kontseptuaalne* ning seisneb eelnevalt toodud vihjes, et Stolnitz annab "esteetilisele" ülimalt avara määratluse. Vähemasti Baumgart-

nerist saati on harjutud mõtlema, et esteetilisel hoiakul on olemuslikult tegemist üksnes vahetusse meelelisse tajusse puutuva, n-ö esteetilise pinna kogemisega (vt Madenfort 1974–75; McCarty 1986). Kuigi ka see etümoloogiline (kr *aisthesis* 'taju') lähenemine võimaldab esteetiliselt kogeda ehk isegi hallutsinatsioone (vt Tomas 1959), tugineb Stolnitz "tähelepanu" ja "teadvustatuse" mõistele, võimaldades seeläbi mitmesuguste mittemeelelise loomuga objektide sattumist esteetilise hoiaku rakenduspiirkonda. Kahtlemata on Stolnitzi näitevaramu esteetilise hoiaku objektidest üks pikemaid ning ontoloogilises mõttes kõige mitmekesisem, sisaldades kunstiteoseid, tavalisi asju, loodusobjekte ja sündmusi (nt pilved ja nende moodustumine).[3]

Kuna Stolnitzi vaade võib paista "kõigesööja"-teooriana, tuleks vääritimõistmise vältimiseks teha mõningaid hoiakuteooriate loomusest tulenevaid täpsustusi. Esiteks, Stolnitz ei väida sugugi, et iga asi on *de facto* esteetilise hoiaku objekt. Kuigi iga objekt võib väidetavalt saada esteetilise hoiaku objektiks, ei realiseeru see võime siiski enne, kui keegi on niisuguse hoiaku selle objekti suhtes sisse võtnud (Fenner 1996: 9). Teiseks, kuna objekt lahkub esteetilise objekti seisusest niipea, kui teda parasjagu esteetiliselt ei võeta, on Stolnitzi teooria ontoloogiliselt kasin: see ei püüa maailma rikastada erilise ontoloogilise staatusega müstilis-esoteeriliste "esteetiliste objektidega" (vt Rudner 1950). Kolmandaks, pole alust karta, et esteetilise hoiaku avara rakenduspiirkonna tõttu[4] jäävad sööti kõik tavapärased esteetilised objektid (kunstiteosed, päikeseloojang jms), sest *tegelik* objektide ring, millesse me esteetiliselt suhtume, on ja ilmselt ka jääb olema sotsiaalselt konstrueerituks selles mõttes, et me eelistusi mõjutab tradit-

[3] Varasemalt oli ka Ducasse (1966 [1929]: 223 jj) tõdenud, et võimalike esteetilise kontemplatsiooni objektide vald on tohutult avaram kui vahetu taju objektide vald, hõlmates õiglust, õigsust, õelust, tugevust, nobedust, energiat ning matemaatika ja loogika entiteete.

[4] Kuigi feminism suhtub esteetilise hoiaku mõistesse üsnagi skeptiliselt (vt Deepwell 2017; Eaton 2017), on mõned feministlikud mõtlejad tervitanud hoiakuteooriat selle egalitaarsuse tõttu. Nimelt, esteetilise hoiaku tähelepanu võivad väärida ka kodused majapidamisasjad ning kõrgkunsti kõrval argiselt madalaks peetud käsitöö (Hanson 2005: 563).

sioon, kultuurikonventsioonid jms (Hungerland 1957; Cobb 1957; Eaton 1995). Neljandaks, hoiakuteoreetikud üldiselt ei arvagi, et kõik objektid sobiksid esteetilise hoiaku objektiks võrdselt hästi. Stolnitzi (1979: 411) hilisemast tõdemusest "esteetiline huvitus on tahte saavutus" kostab hoiakuteooriates sageli esinev idee, et mõne objekti puhul võib esteetilise hoiaku sissevõtmine kätkeda endas tõsist pingutust. Ning viimaks, Stolnitzi jt hoiakuteooriasse ei tuleks sisse lugeda ka nõuet, et igat asja *peab* võtma esteetiliselt ja/või et seda tuleks teha nii tihti kui vähegi võimalik.

4. KUIDAS KRITISEERIDA ONTOLOOGILIST UNIVERSALISMI?

Niisiis on küsimus selles, kas esteetilisel hoiakul on tõepoolest universaalne rakenduspiirkond, ning seda eeldusel, et me mõistame esteetilist hoiakut Stolnitzi kombel huvitu ja sümpaatilise tähelepanuna? Kuigi ontoloogiline universalism ei tundu mulle triviaalselt tõese seisukohana, pean siiski nentima, et lõplikult ja veenvalt kummutada ma seda ei oska. Osalt on probleem õigupoolest selles, et pole päris selge, mida sellise vaate paikapidamatuse tõendamiseks teha tuleb. Tõsi, kuigi ma osutan järgnevas kõne all oleva vaate ebakohtadele ja nõrkustele, ei seisne nende osutuste tähtsus mitte otseselt kukutavas, vaid kaudselt seletuslikus jõus — nad aitavad markeerida neid mõistelisi, episteemilisi, ontoloogilisi eeldusi, millest õigupoolest sõltub vastus küsimusele, kas igat asja saab võtta esteetiliselt. Alustame lihtsamaist.

4.1. Psühholoogiline kaalutlus

Kuigi Stolnitz eeldas, et väheatraktiivsete ja ebameeldivatele objektidega (räpane aguliurgas, igav materjalivirn) tuleb esteetiline hoiak hõlpsasti toime, võib nii mõnelegi tunduda, et Stolnitz ei läinud oma näidetega piisavalt kaugele. Kas pole mitte nii, et igaüks oskab oma elust meenutada asju, millega vastakuti sattudes oldi/ollakse võimetu seda võtma esteetiliselt: rögaklombid, väljaheited, verised sidemed, röhitsemised, putukad, väärarenguga lapsed, roiskunud raiped jms "vastikud asjad" (Masoff 2006;

vt ka Zimmerman 1966). Niisiis võiks ütelda, et selle psühholoogilise etteheite kohaselt võib alati leida objekti, millele pole (abjektiivse "jälestuse jõu" tõttu, kui Kristeva (2006) sõnu kasutada) võimalik esteetiliselt läheneda.

Teatud asjaolude valgel paistab see üsna tugev etteheide. Esiteks, seda ei saa elimineerida nn tervest mõistusest lähtuva arusaamaga, et nimetatud asju *ei tohiks* võtta esteetiliselt või et nende esteetilisena võtmine ei tasu ära (s.t ei paku naudingut), sest esteetilise hoiaku moraalsed piirangud või esteetilised vastunäidustused ei puutu siinkohal asjasse. Teiseks, psühholoogiline etteheide ei sõltu üldsegi sellest, *kuidas* keegi juhtub esteetilist hoiakut määratlema (s.t kas Stolnitzi võtmes või mingil muul moel). Pealegi ei tarvitse antud vastuväide üldsegi olla kitsalt *esteetilise* hoiaku spetsiifiline, sest jälestuse jõud võib lisaks esteetilisele blokeerida kõikvõimalikke muid hoiakuid. Liiatigi ei saa seda psühholoogilist etteheidet pareerida väitega, et esteetiline kogemus ei pruugi tingimata olla midagi meeldivat (Carroll 2002; vrd Scruton 1974). Asi on selles, et hoiakuteooriates (vt Stolnitz 1960: 42; Vivas 1937) tavatsetakse esteetilist kogemust defineerida just esteetilise hoiaku kaudu (isikul on esteetiline kogemus parasjagu siis, kui ta on objekti suhtes sisse võtnud esteetilise hoiaku),[5] kusjuures esteetilise kogemuse afektiivne sisu jäetakse lahtiseks. Teisalt ei puutu see sisu üldse asjasse, sest psühholoogilise etteheite järgi leiab blokaad aset *enne* hoiaku sissevõtmist.

Ent vaatamata mainitud asjaoludele on psühholoogilisel etteheitel siiski üks suur nõrkus. Arutluses kuivanud sõnniku üle nentis Paul Ziff (1984: 129–139), et konkreetse indiviidi suutmatus (nt tülgastustunde tõttu) võtta mingit objekti esteetilise hoiaku objektiks kõneleb üksnes konkreetse indiviidi psühholoogilisest ja sotsiaalkultuurilisest sättumusest, mitte aga neist objektidest enestest. Kuigi Ziff ei pidanud silmas Stolnitzi esteetilise hoiaku teooriat, võiksime tema najal siiski tõdeda: psühholoogiline etteheide suudab tõendada üksnes seda, et mitte igasuguste dispositsioonide korral pole teatud objektide puhul esteetilise hoiaku

[5] Pikemat arutlust küsimuse üle, kas esteetiline hoiak tingib esteetilise kogemuse, vt Dziemidok 1986.

sissevõtmine võimalik. See aga pole põrmugi vastuolus Stolnitzi liberaalse eeldusega, et esteetilise hoiaku objektide suhtes võib eksisteerida olulisi individuaalseid, samuti ajaloolisi ja kultuurilisi erinevusi. Stolnitz võiks isegi nõustuda, et mõne inimese esteetilised lemmikobjektid võivad teistel kuuluda foobiate nimekirja (vt Waters 2005).[6]

Mainigem siiski, et seoses psühholoogilise etteheitega tekib probleem Stolnitzi vaate seesmise kooskõlaga. Asi seisab selles, et Bosanquet'st mõjutatuna on Stolnitz varasemas uuringus (1950: 6) ja ka kõne all oleva teose lõpuosas (1960: 276) siiski väitnud, et eksisteerib teatud laadi inetust, "ületamatut inetust" (*invincible ugliness*), mis on nii intensiivne, et kogeja on sunnitud tähelepanu objektilt ära pöörama — selline inetus on mitte-esteetiline, sest see lõhub esteetilise kontemplatsiooni. Kuigi Stolnitz ei pakkunud konkreetseid näiteid, võib arvata, et mingi tohutu füüsilise väärarenguga inimolend võib just sellist laadi inetust evida.

4.2. Füsioloogiline kaalutlus

Ometi on mõeldav psühholoogilise etteheite täiendamine — täpsemalt, selle arendamine nn *füsioloogiliseks* etteheiteks. Võib näiteks kangekaelselt väita, et teatud asjade tülgastavus ei ole pelgalt individuaalpsühholoogilise konstitutsiooni, nn nõrga närvi küsimus, vaid midagi märksa ürgsemat. Sellesuunalise vihje annab Kendall Waltoni (2007) arvamus, et tahvli kriipimisel tekkiva läbilõikava heli ebameeldivus on pigem midagi kaasasündinut kui kultuuriliselt omandatut. Kuna on võimalik, et mõned inimesed on tahvlikriipimise vastu immuunsed (mistõttu on see pigem psühholoogilise etteheite moodi), osutagem hoopis sellele, et teatud ainete, nn vomitiivide ehk laibamürkide leidumine objektis toob füsioloogilise paratamatusega kaasa okserefleksi, läbistades seetõttu igasuguse esteetilise barjääri.

[6]Mõnikord on väidetud, et esteetilisel hoiakul tuleb juba loomu poolest tegemist teha ebameeldivate objektidega — esteetilise hoiaku evolutsiooniline tekkepõhjus ja eksistentsi mõte seisneb sotsiaalbioloogilises kohastumismehhanismis (nt Ogden 1905).

Aga jällegi on ontoloogilise universalismi kaitsjal vähemasti kolm vastust varuks. Mõnele võiks tunduda, et füsioloogiline kaalutlus ei suuda arvesse võtta asjaolu, et leidub teatud söömiskommetega (vanad roomlased), söömishäiretega (buliimikud) isikuid või isikuid, kes saavad oksendamisest ja/või selle vaatamisest seksuaalse erutuse (emetofiilid) (vt Stoller 1982). Tõsi, ilmselt ei oleks see hoiakuteoreetikutele sobiv kaitsestrateegia, sest vähemasti nii kaua, kui keegi vaatab nimetatud eesmärkidel raibet, oleks tegemist praktilise, mitte esteetilise lähenemisega.

Teist kaitsestrateegiat võiks tinglikult nimetada *modaalseks*, sest see tugineb erinevate võimalikkuste, näiteks loogilise ja füüsikalise eristamisele (Hacking 1975). Täpsemalt, ontoloogiline universalism võib väita, et loodusseadused (sh vomitiivne "okseseadus") ei ole loogilises mõttes paratamatud. Kuna loodusseadused võiksid olla teistsugused ja meie füsioloogia alluda hoopis teistsuguste seadustele, kui ta just meie maailmas parasjagu teeb, võime ette kujutada olukorda, kus laibamürkidega kokkupuutumine ei tekitaks mitte mingisuguseid vomitiivseid reaktsioone, ning vomitiivsed objektid (nt raibe) võiksid hõlpsalt olla esteetilise hoiaku objektiks.[7] Liiatigi kõlbaks modaalne strateegia juhul, kui keegi formuleeriks füsioloogilise etteheite mitte raipe-, vaid puhtalt vomitiivikesksena. Kuigi see tundub üsna meeleheitliku kaitsestrateegiana (ilmselt ei tule kellelegi pähegi süüdistada Stolnitzit selles, et ta ei taibanud oma teooriale lisada kaaskirja "kasutamiseks ainult selles maailmas"), näitlikustab see siiski suurepäraselt, et ontoloogilise universalismi paikapidavus sõltub arusaamadest selle kohta, mis on võimalik ja mis mitte.

Ent ontoloogiline universalist võiks läbi ajada ka ilma võimalike maailmade modaalse metafüüsikata. Võiks näiteks lähtuda esteetikas (Khatchadourian 1971; Pettit 1983; Zemach 1997), samuti epistemoloogias ja teadusfilosoofias olulist rolli mänginud ideest, et teatud objektid või nende omadused on registreerita-

[7] Veidi üldistades võime siis öelda, et isegi kui sotsiaalkonstruktivisti meelehärmiks õnnestub näidata, et teatud objektide tülgastavus on bioloogiliselt aluselt inimese loomuses, võib ontoloogiline universalist kahtluse alla seada sellise inimloomuse paratamatuse.

vad (tuvastatavad, nähtavad jne) ainult teatud "õigetes" kogemustingimustes. Kuigi esteetilist hoiakut on mõnikord iseloomustatud *psüühilise* distantsina (Bullough 1912; Dawson 1961; Hanfling 2000), on kahtlemata just *ruumilise* distantsi määrata see, kas keegi suudab mingist asjast end psüühiliselt distantseerida. Seega võiks ontoloogiline universalist möönda, et vahetult raipe juures viibides on tõepoolest (vomitiivsel põhjusel) selle esteetiline kogemine võimatu, ent küsimus on õigupoolest selles, miks peaks raipe esteetilisena võtmine tingimata eeldama just "nasaalseid" kogemistingimusi. Me võiksime raibet kogeda märksa distantseeritumates situatsioonides, näiteks fotolt või filmilindilt, ning välistada ei saa sedagi, et mõni esteetiline vuajerist eelistab raibet hoopis binoklist vaadata või võtta raipe esteetilise hoiaku objektiks oma kujutluses, tugineda mõnele kirjeldusele või kasvõi Baudelaire'i vastavapealkirjalisele luuletusele.

4.3. Võimatute objektide kaalutlus

Et me kogemustingimustest kuhugi ei pääse, näitavad ka kaks järgmist etteheidet, mis ühel või teisel viisil keskenduvad objekti mõistele. Tavaliste igapäevaste asjade kõrval (tool, kivi) leidub mõnevõrra iseäralikuma eksisteerimisviisiga "objekte" (fiktsioonid, illusioonid, hallutsinatsioonid, fantaasiad, unenäod) ning keegi võiks hellitada lootust, et küllap on nende seas ka mõni esteetilisele hoiakule allumatu isend. Tõsi, teatud "võimatud objektid" (nt Escheri kuup, Penrose'i kolmnurk, optilised illusioonid jms), mis reaalsuses ei saa eksisteerida (Ernst 2006; vt ka Fisher 1978) ning mille puhul peame piirduma *ainult* ettekujutamise, kirjeldamise, visualiseerimisega, pole Stolnitzile eriliseks komistuskiviks. Ent mida arvata objektidest, mida ei saa kujutada (visualiseerida) ega isegi mitte ette kujutada? Pange näiteks käiku kogu oma matemaatiline kujutlusvõime ja proovige vaimusilmas ette kujutada nelinurkset ringi, või kui olete hiilgav kolorist, näiteks taevasinist roosat inglit. Niisiis, eeldusel et käsitleme fraase "nelinurkne ring" ja "taevasinine roosa ingel" ranges tä-

henduses (et üks ja seesama asi ei saa korraga olla *P* ja mitte-*P*),[8] võib arvata, et te ei saavuta kumbagi soovitud eesmärki ja niisamuti võib ka kindel olla, et teil pole esinenud ka vastavasisulisi hallutsinatsioone.

Ent kas seda laadi võimatud objektid on esteetilise hoiaku vastu immuunsed? Ilmselt mitte. Ontoloogiline universalist võiks näiteks väita, et isegi kui me ei saa "nelinurkset ringi" või "taevasinist roosat inglit" ette kujutada, saame neid mingil muul viisil kogeda ja selleks *muuks viisiks* on neist mõtlemine — mõistusega haaramine. See vastus ei tugine niivõrd tähelepanekule, et paradoksaalsetest objektidest mõtlemine võib tekitada naudingut (nagu eespool osutatud, ei puutu esteetilise kogemuse afektiivne sisu üldsegi asjasse), vaid eeldusele, et kujutluspiltide leidumine ei ole mõtlemise, täpsemalt, mõtteobjektiks olemise tarvilik tingimus, kuigi sagedasti nad sellega ilmselt kaasnevad. Loomulikult ei tee ainuüksi nelinurksest ringist mõtlemine seda esteetilise hoiaku objektiks, sest lisada tuleb ka huvitu ja sümpaatiline tähelepanu. Ent ilmselt väidaks Stolnitz, et see protseduur on "nelinurkse ringi" ja "taevasinise roosa ingli" puhul sama hõlbus kui loogiliste struktuuride ja Lewis Carrolli nonsenss-sõna "jorruline" puhul.

Mõistagi pole võimatute objektidega tekkivaid filosoofilisi küsimusi (kus ja kuidas nad eksisteerivad) võimalik siin vähegi rahuldaval määral käsitleda, ent ühele episteemilisele probleemile võime siiski osutada. Küsimus pole niivõrd "nelinurkse ringi" ja "taevasinise roosa ingli" esteetilisena võtmises, vaid selle tegevuse edukuse äratundmises. Kui me soovime sulgeda auditooriumi ust, on selle tegevuse eesmärgi saavutamist hõlbus tuvastada. Tegevuse edukuse kriteeriumid on meis ja teistes (nt üliõpilased) olemas — teame kohe, millal on uks suletud ja millal mitte. Ent nelinurkseid ringe ega taevasiniseid ingleid välismaailmas ei leidu, ning meie sisemaailma jäädes on nendega seotud mõt-

[8]Näited pärinevad Dabney Townsendilt (1998), kuigi hoopis teisest kontekstist. Oluline on lisada, et me ei räägi siin inglitest, mis esiti olid roosad, ent teatud keskkonnatingimuste tõttu pleekisid taevasiniseks, ega Epp Maria Kokamäe laadis inglikujutistest, mis on poolenisti roosad ja poolenisti taevasinised. Niisamuti välistame ka traadist nelinurga, mida saab ringikujuliseks muljuda.

teoperatsioonide edukuse äratundmine seotud suurte raskustega. Kui keegi mõtleb nelinurksest ringist ja püüab seda teha esteetiliselt, siis kuidas ta õigupoolest tunneb ära selle, et ta ponnistust on krooninud edu? Proovige esmalt mõtelda nelinurksest ringist, ja siis seejärel proovige võtta selle suhtes esteetiline hoiak huvituse ja sümpaatilisuse võtmes. Ilmselt ei suuda te neid kahte operatsiooni eristada vähemasti samasuguses mõttes, nagu te tunnete ära selle, kas te äsja mõtlesite oma praegusest või siiski endisest elukaaslasest (eeldusel, et nad on eri isikud).[9]

4.4. Mitteobjekti kaalutlus

Võidaks protesteerida, et "võimatute objektide" sissetoomine venitab objekti mõiste taunimisväärselt elukaugeks. Tõepoolest, kui me igapäevases elus kõneleme objektidest, ei ole prototüübiks mitte nelinurksed ringid ega taevasinised roosad inglid, vaid ikka sellised "asjad" nagu tool, kivi, auto. Kuigi see pole Stolnitzi jaoks probleemiks (ta endagi näited on argisest asja- või objektimõistest üsnagi kaugel), ähvardab "objekti" mõiste kaasa tuua teatud komplikatsioone. Objektimõiste osas puudub hoiakuteoreetikute seas igasugune järjekindlus (kord on jutuks "objekt", siis jällegi "asi", vahepeal vilksab sisse "entiteet" ja lõpuks koguni "fenomeni" mõiste) ning Stolnitz pole siin erand.

Pangem näiteks esiteks tähele, et Stolnitzi uskumus, nagu võiks esteetilise hoiaku võtta "ükskõik millise objekti" suhtes, on kahetähenduslik, sest jätab lahtiseks küsimuse, kas objekti mõistetakse sõltumatult esteetilisest hoiakust või mitte (vt Walsh 1974; Lind 1980). Esimesel juhul, nn *konstitueerivas* tõlgenduses, on (saab) objektiks parasjagu see, millele te nüüdsama tähelepanu pöörate — huvitu tähelepanu teeb sellest asjast esteetilise objekti umbes samas intentsionaalse suunatuse mõttes, nagu taskulambi valgusvoog "teeb" (loob) oma objekti.[10] Loomu-

[9] Samasugused küsimused tekivad ka selliste nähtustega nagu "kõiksus", "eimiski" jms.

[10] Samas ilmneb ka valgusvihumetafoori piiratus, sest valgusvihk on juba visuaalse loomuse, definitsiooni tõttu ontoloogiliselt eksklusiiv-

likult saab konstitueeriva objektikäsituse järgi tähelepanu pöörata neile nähtustele, mis pole mingis argises mõttes objektid ega asjad (reaalsuse diskreetsed tükid). Näiteks võin ma oma tähelepanu valgusvihuna pöörata (vaimusilmas või visuaalses mõttes) "objektile" (mida ontoloogid tõrguks üleüldse objektiks nimetamast), mis moodustub kirjutuslaua servast ja toaseinast. Sama kehtib kõikvõimalike veidrate sisemaailma nähtuste kohta, sh objektide kohta, mida tavatsetakse nimetada haiglaseks kujutlusvõimeks.

Ent objekti võidaks määratleda ka *mitte-konstitueerivalt* (*a priori*) — näiteks juhul, kui objektile antakse tähelepanust ja esteetilisest hoiakust sõltumatu määratlus. Näite otsingul võib ontoloogilise universalismi kriitik lähtuda nn metafüüsilisest objektikäsitlusest ja käsitada objektina üksnes selliseid entiteete, millel on määratud identsustingimused (nt Lowe 2001). Selle käsitluse järgi pole subatomaarsed osakesed, nagu näiteks elektronid ja footonid, üldsegi mitte objektid. Sest kuigi me teame, et heeliumimolekuli tuuma ümber tiirleb kaks negatiivse laenguga elektroni, ei saa me demonstratiivselt osutada, et see on üks ja see teine, kusjuures asi pole mitte nende objektide ülimalt miniatuurses loomuses (niisamuti on lood märksa suuremate objektidega, nagu näiteks merelained).

Siin pole võimalik hakata arutama selle üle, kas metafüüsiline objektikäsitus on parem kui mõni konkureeriv,[11] küll aga võib ontoloogilise universalismi kriitik metafüüsilisele objektimõistele tuginedes väita, et kuna paljudel hoiakuteoreetikute käsitletud esteetilise hoiaku objektidel pole määratud identsustingimusi, pole need üldsegi objektid. Seega tuleb nüüd järeldada, et esteetilise hoiaku rakenduspiirkond on üksnes *suhteliselt* universaalne, sest välja jäävad ka mõned sellised armastatud "nähtused" nagu

---

ne — me ei saa näiteks mittemetafoorsel moel valgustada mõtteid, tundeid vms mittevisuaalset.

[11] Lowe (2001: 34–41) peab silmas Fregele ja Quine'ile omistatavat semantilist objektikäsitust, mille järgi on objektiks see, millele osutab singulaarterm, s.o term, mis on mõeldud rakenduma ainult ühele objektile, nt "Tony Blair", "Prantsusmaa praegune president" jms.

nt merelained, mida enamik hoiakuteoreetikuid ja kogu rahvaesteetika käsitab esteetiliste objektide musternäidisena, n-ö esteetilise objektina *par excellence*.

4.5. Mõisteline kaalutlus

Valdav osa Stolnitzi hoiakuteooria kriitikutest (Dickie 1964; Berleant 1991, 2010) ja kaitsjatest (Brand 1998; Kemp 1999; Eaton 2017) on peaaegu eranditult keskendunud teooria huvitusetingimusele. Kuigi mõnede väitel (nt Leddy 1990) aitaks sümpaatilisusetingimuse arvestamine Stolnitzi teooriat kaitsta mitmete etteheidete vastu, võib asemele tekkida kahtlus, kas huvitus ja sümpaatilisus ikka moodustavad omavahel nii harmoonilise paari, nagu Stolnitz eeldab. Mõnevõrra teises kontekstis[12] on Noël Carroll (1999: 178 jj) leidnud, et need kaks võivad teatud puhkudel osutuda "võimatuks kombinatsiooniks". Selliseks näiteks on Alan Patoni (1948) rassismivastane protestiromaan *Nuta, mu armastatud maa*, mille sümpaatiline vastuvõtt kätkeb endas vastikustunde tekkimist rassismi suhtes, nõudes lugejatelt ühiskonna enda ja rassistlike hoiakute muutmist — eelsoodumust teatud praktiliste sammude astumiseks või vähemalt neist mõtlemist. Ent Carrolli arvates on väga raske näha, kuidas on kõike seda võimalik sobitada huvitusega — s.t nõudega lugeda teost lugemise enese pärast, ilma igasuguse edasise eesmärgita.

Tundub, et seda vastuväidet on võimalik paremini sõnastada teatavat laadi dilemmana. Ühelt poolt on esteetiline hoiak võimatu seepärast, et eeldab ühtaegu kahe teineteist välistava tegevuse sooritamist (*à la* jooksmine koos käimisega, mida ei saa lahendada mitte mingisuguse vaimu- või kehajõu treenimise ega arendamise abil). Teisalt, kui selle pinge likvideerimiseks anda ühele nõudele prioriteet (nt sümpaatilisusele), avab see Trooja hobusena ukse võimalusele, et kunstiteos võib meile ette kirjutada hoia-

[12] S.t esteetilise kunstidefinitsiooni kriitikas. Kuigi Stolnitz esindab laias laastus esteetilist kunstikäsitust (vt Stolnitz 1985), ei tea ma ühtegi esteetilist kunstidefinitsiooni, kus oleks "esteetilist kogemust" käsitletud Stolnitzi hoiakuteooria võtmes (vt Volt 2013).

kuid, mida ei saa Stolnitzi järgi kuidagi pidada huvituks. Näiteks, poliitilise kunsti taotluseks just ongi huvitu lähenemise välistamine, mispuhul peab sümpaatilisus n-ö mänguga kaasa minema ja huvituse tühistama. Erinevalt dilemma esimesest harust võimaldatakse siin teost kogeda, ent kuna esteetilise hoiaku jaoks on tarvilik nii huvitu kui sümpaatilisuse tingimus, poleks tegemist *esteetilise* kogemisega. Seega jääks niisugused taiesed *esteetilise* hoiaku rakenduspiirkonnast välja.

Kuigi võidaks kahelda, kas Patoni romaan *tegelikult* ikka kutsub üles sümpaatilisusele (ja nõuab kirjeldatud lugejakäitumist), on põhiküsimus siiski selles, kas Stolnitzi teoorial on seesmisi ressursse huvituse ja sümpaatilisuse vastuoluga toimetulekuks. Üheks võimaluseks on meenutada Stolnitzi (1960: 45 jj) mõõndustepaketti, kus väideti, et konkreetses kogemuses võivad esteetiline ja praktiline teineteisega koos eksisteerida selles mõttes, et võivad teineteist häirida üksnes vilksamisi, mistõttu oleks liialdus väita, et mingil ühel ajal saab sisse võtta rohkem kui ühe hoiaku. Stolnitz nendib, et kuigi esteetilised ja praktilised hoiakud on teatavas tähenduses vastandlikud (ühe sissevõtmine pärsib teist), on tähelepanu alati "määra küsimus" ja seda võivad samaaegselt juhtida erinevad eesmärgid.

Kuigi see lõik on mõnevõrra hämaravõitu, võib sealt välja lugeda vähemasti kaht liiki kaitsestrateegiaid. Esimene ehk *loogiline* strateegia osutaks, et "pärssimine" ei ole siiski sama mis "välistamine". See lähenemine annab mõista, et Patoni romaani esteetiline lugemine saaks järgida mustrit "käimine-ja-suitsetamine" (mida on võimalik korraga sooritada), mitte "käimine-ja-jooksmine" (mida ei ole võimalik korraga sooritada), kuigi mida see Patoni romaani puhul võiks tähendada, ma siin ette ei kujuta. *Kronoloogiline* strateegia tugineb "samaaegsuse" ja "üheajalisuse" mõiste venitamisele. Pole küll selge, mida tähendab, et tähelepanu juhivad "samaaegselt erinevad eesmärgid", ent kui "üheaegsust" dateerida romaani lugemise alustamise ja lõpetamise vahelise lõiguga, pole Patoni romaani näol kaugeltki tegemist esteetilisele hoiakule allumatu teosega — huvitust ja

sümpaatilisust võiks võtta vaheldumisi.[13] Tõsi, kuna Stolnitzi järgi võivad praktiline ja esteetiline teineteist häirida üksnes episoodiliselt, tekib küsimus sellise pikaajalise lugemisprotsessiga seoses, milles esimene pool on kantud esteetilisest, teine aga mitteesteetilisest huvist.

Kuigi Patoni romaanile tuginev etteheide ei ole ilmselt edukas, puudutab see Stolnitzi hoiakuteooria hella kohta ning aitab visandada letaalsemate vastuväidete rajajooni.[14] Igatahes võlgneb Stolnitz meile seletuse, kust sümpaatilisusetingimus tema teooriasse tuli ning mis otstarvet oli see kutsutud täitma ning eelkõige, milline on tema loogiline vahekord huvitusetingimusega. Ka sümpaatilisuse mõiste sisuline külg (nõue kogeda asja tema enda kaudu) on selgusest kaugel. Pole sugugi ilmne, et seda nõuet saab mõttekalt esitada ükskõik millise objekti suhtes (vt Dutton 1974; Champlin 1987).

5. KOKKUVÕTTEKS

Pärast kõiki neid järjekindlaid pingutusi esteetilisele hoiakule allumatu objekti leidmiseks on mulle hakanud tunduma, et küsimus pole sageli mitte objektides enestes, vaid esteetilise hoiaku definitsioonis või minu võimes (sh kujutlusvõimes) seda rakendada. Kui ma püüan kujutleda mingit iseäralikku objekti, andes sellega üpriski vaba voli fantaasiale, tundub mulle, et nii mõnigi kord *ei ole mul üldsegi selge*, kas raskused ja ebamäärasused tulenevad sellest asjassepuutuvast objektist või kõne all olevast esteetilise hoiaku definitsioonist (ja selle põhimõistetest) või minu võimetusest selle definitsiooniga ümber käia. Asja segab veel nn hägusate objektide probleem, rääkimata objekti ja subjekti eristamise tavast, mille moodsad filosoofid on kahtluse alla seadnud.

[13] Ka Jastrow' jänesparti ei saa korraga (ühel ja samal ajahetkel) näha jänese ja pardina, vaid ainult kas jänesena või pardina (vt Brand 1998). Mõned (nt Aldrich 1963) on vihjanud, et üks võimalus näha Jastrow' jänesparti mitte kummanagi neist ega mitte ka veidra värdloomana, vaid joontekogumina tähistabki esteetilist hoiakut.

[14] Vt Allen Carlsoni (2000: 105 jj) analüüsi keskkonnaesteetika kontekstis (vt ka Rowe 2009).

Siinsetest arutlustest võib paista, et peaaegu kõigile seni esitatud rünnakutele on ontoloogilise universalismi pooldaja suutnud leida üsnagi veenvaid vastuseid. Tõsi, seda kõike küll suuresti minu abiga, ent mu peamiseks väiteks polegi hoiakuteoreetiku aluseelduse, ontoloogilise universalismi paikapidamatus, vaid see, et hoiakuteoreetik ei selgita, miks meil tekivad vaidlused selle üle, kas see või too objekt saab olla esteetilise hoiaku objektiks. Usun, et selle kirjutisega läks mul vähemasti korda näidata, et selliste arutelude viljakus sõltub teatud mängureeglite paikapanemisest — vaidluse mõistelise raamistiku rafineerimisest vähemasti kolmes aspektis. Kuna ontoloogilises mõttes on ontoloogiline universalism piinlikult embrüonaalsel tasemel, tuleks esiteks üles näidata halastamatut järjekindlust *objekti* ja sellega sagedasti kooskäivate mõistete määratlemise suhtes, nagu asi, entiteet ja intentsionaalne objekt, mis tähendab muu hulgas pärimist ka selle järele, kas esteetilise hoiaku objektiks võivad olla sündmused, protsessid jms ja kas nad on eksklusiivselt abstraktsed või konkreetsed, füüsilised või mentaalsed, on nad universaalid või partikulaarid. Psühholoogiline ja füsioloogiline kaalutlus vihjas ka, et ontoloogilisele universalismile vastuväite leidmine eeldaks teatud konsensust objekti *kogemistingimuste* mõistmises. Ja viimaks, eespool esitatud kaalutlused näitasid ka seda, et vaevalt saaksime viljakalt arutleda selle üle, kas mingit *X*-i on võimalik võtta esteetilise hoiaku objektiks, kui meil puudub *modaalne* selgus sellise tülikavõitu mõiste nagu "võimalikkus" ja tema liikide osas.

See artikkel on osa Euroopa Sotsiaalfondi doktoriõppe ja rahvusvahelistumise programmi "DoRa" raames läbi viidud uurimistööst, mille lõplikku valmimist on toetanud uurimisprojektid "Normatiivse diskursuse ühtsus: põhjenduste ja vastutuse vahel" (PUT 243) ja "Lahkarvamuste filosoofiline analüüs" (IUT 20–5).

Kirjandus

A l d r i c h, Virgil C. 1963. *Philosophy of Art*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall

B e a r d s l e y, Monroe C. 1970. The Aesthetic Point of View. — *Metaphilosophy*, Vol. 1, pp. 39–58

B e r l e a n t, Arnold 1991. *Art and Engagement*. Philadelphia: Temple University Press

B e r l e a n t, Arnold 2010. *Sensibility and Sense: The Aesthetic Transformation of the Human World*. Exeter: Imprint Academic

B r a n d, Peg Zeglin 1998. Disinterestedness and Political Art. — *Aesthetics: The Big Questions*. Ed. by C. Korsmeyer. Oxford: Blackwell, pp. 155–171

B u l l o u g h, Edward 1912. "Psychical Distance" As a Factor in Art and an Aesthetic Principle. — *British Journal of Psychology*, Vol. 5, pp. 87–118

C a r l s o n, Allen 2000. *Aesthetics and the Environment: The Appreciation of Nature, Art and Architecture*. London & New York: Routledge

C a r r o l l, Noël 1999. *Philosophy of Art: A Contemporary Introduction*. London & New York: Routledge

C a r r o l l, Noël 2002. Aesthetic Experience Revisited. — *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 42, pp. 145–168

C h a m p l i n, T. S. 1987. Doing Something for Its Own Sake. — *Philosophy*, Vol. 62, pp. 31–47

C o b b, John B., Jr. 1957. Toward Clarity in Aesthetics. — *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol. 18, pp. 169–189

C o h e n, Marshall 1959. Appearance and the Aesthetic Attitude. — *The Journal of Philosophy*, Vol. 56, pp. 915–926

D a w s o n, Sheila 1961. "Distancing" as an Aesthetic Principle. — *Australasian Journal of Philosophy*, Vol. 39, pp. 155–174

D e e p w e l l, Katy 2017. Beauty and Its Shadow: A Feminist Critique of Disinterestedness. — *Feminist Aesthetics and Philosophy of Art: The Power of Critical Visions and Creative Engagement*. Ed. by L. R. Musgrave. New York: Springer

D i c k i e, George 1964. The Myth of the Aesthetic Attitude. — *American Philosophical Quarterly*, Vol. 1, pp. 56–65

D i c k i e, George 1984. Stolnitz's Attitude: Taste and Perception. — *Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 43, pp. 195–203

D z i e m i d o k, Bohdan 1986. Controversy about Aesthetic Attitude: Does Aesthetic Attitude Condition Aesthetic Experience? — *Possibility of the Aesthetic Experience*. Ed. by M. H. Mitias. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, pp. 137–158

D u c a s s e, Curt John 1947. Aesthetics and the Aesthetic Activities. — *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 5, pp. 165–176

D u c a s s e, Curt John 1966 [1929]. *The Philosophy of Art*. New York: Dover

D u t t o n, Denis 1974. To Understand It on Its Own Terms. — *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol. 35, pp. 246–256

E a t o n, Anne W. 2017. Why Feminists Shouldn't Deny Disinterestedness. — *Feminist Aesthetics and Philosophy of Art: The Power of Critical Visions and Creative Engagement*. Ed. by L. R. Musgrave. New York: Springer

E a t o n, Marcia Muelder 1995. The Social Construction of Aesthetic Response. — *British Journal of Aesthetics*, Vol. 35, pp. 95–107

E r n s t, Bruno 2006. *Adventures with Impossible Objects*. Köln: Taschen

F e n n e r, D. E. W. 1996. *The Aesthetic Attitude*. Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press

F i s h e r, John 1978. On Perceiving the Impossible. — *The British Journal of Aesthetics*, Vol. 18, pp. 19–30

H a c k i n g, Ian 1975. All Kinds of Possibility. — *The Philosophical Review*, Vol. 84, pp. 321–337

H a n f l i n g, Oswald 2000. Five Kinds of Distance. — *British Journal of Aesthetics*, Vol. 40, pp. 89–102

H a n s o n, Karen 2005. Feminist Aesthetics. — *The Routledge Companion to Aesthetics*. Ed. by B. Gaut, D. M. Lopes. London: Routledge, pp. 557–567

H e v n e r, Kate 1937. The Aesthetic Experience: A Psychological Description. — *Psychological Review*, Vol. 44, pp. 245–263

H o s p e r s, John 1964. *Meaning and Truth in the Arts*. Hamden, Conn.: Archon Books

H u n g e r l a n d, Helmut 1957. The Aesthetic Response Reconsidered. — *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 16, pp. 32–43

J a n a w a y, Christopher 2005. Aesthetic Attitude. — *The Oxford Companion to Philosophy*. Ed. by T. Honderich. Oxford & New York: Oxford University Press, p. 5

K e m p, Gary 1999. The Aesthetic Attitude. — *British Journal of Aesthetics*, Vol. 39, pp. 392–399

K h a t c h a d o u r i a n, Haig 1971. *The Concept of Art*. New York: New York University Press

K i i s l e r, Vilja 1997. Kui kõik on kunst. — *Akadeemia*, nr 11, lk 2365–2370

K r i s t e v a, Julia 2006. *Jälestuse jõud: Essee abjektsioonist*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk H. Sahkai. Tallinn: Tänapäev

L a n g f e l d, Herbert Sidney 1920. *The Aesthetic Attitude*. New York: Harcourt, Brace

L e d d y, Thomas 1990. Practical George and Aesthete Jerome Meet the Aesthetic Object. — *The Southern Journal of Philosophy*, Vol. 28, pp. 37–53

L i n d, Richard W. 1980. Attention and the Aesthetic Object. — *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 39, pp. 131–142

L o n g m a n, Lester D. 1947. The Concept of Psychical Distance. — *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 6, pp. 31–36

L o w e, E. J. 2001. *The Possibility of Metaphysics: Substance, Identity, and Time*. Oxford & New York: Oxford University Press

M a d e n f o r t, Duke 1974/75. The Aesthetic as Immediately Sensuous: An Historical Perspective. — *Studies in Art Education*, Vol. 16, pp. 5–17

M a s o f f, Joy 2006. *Väkk! Vastikute asjade entsüklopeedia*. Tlk M. Piirimaa. Tallinn: Eesti Ekspressi Kirjastus

M c C a r t y, Richard 1986. The Thick and Thin of David Prall's Aesthetics. — *Southern Journal of Philosophy*, Vol. 24, pp. 133–139

M i t i a s, Michael H. 1988. *What Makes an Experience Aesthetic?* Amsterdam: Rodopi

O g d e n, Robert Morris 1905. The Esthetic Attitude. — *The Journal of Philosophy*, Vol. 2, pp. 408–413

P a n o f s k y, Erwin 1993. *Meaning in the Visual Arts*. London: Penguin

P a t o n, Alan 1948. *Cry, the Beloved Country*. New York: Scribner

P e t t i t, Philip 1983. The Possibility of Aesthetic Realism. — *Pleasure, Preference and Value: Studies in Philosophic Aesthetics*. Ed. by E. Schaper. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 17–38

P r a l l, David W. 1936. *Aesthetic Analysis*. New York: Crowell

R o w e, M. W. 1998. "Kunsti" definitsioon. Tlk A. Oja. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1672–1691

R o w e, Mark 2009. Literature, Knowledge, and the Aesthetic Attitude. — *Ratio*, Vol. 22, pp. 375–397

R u d n e r, Richard 1950. The Ontological Status of the Esthetic Object. — *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol. 10, pp. 380–388

S a n t a y a n a, George 2009. *Ilutunne: Esteetikateooria visand*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk K. Ligi. Tartu: Ilmamaa

S c h o p e n h a u e r, Arthur 2002. *Kunstidest*. Tlk T. Mikenberg. Tartu: Mõte

S c r u t o n, Roger 1974. *Art and Imagination: A Study in the Philosophy of Mind*. London: Methuen

S c r u t o n, Roger 2009. *Beauty: A Very Short Introduction*. Oxford & New York: Oxford University Press

S p a r s h o t t, Francis 1982. *The Theory of The Arts*. Princeton, NJ: Princeton University Press

S t o l l e r, Robert J. 1982. Erotic Vomiting. — *Archives of Sexual Behavior*, Vol. 11, pp. 361–365

S t o l n i t z, M. Jerome 1950. On Ugliness in Art. — *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol. 11, pp. 1–24

S t o l n i t z, Jerome 1960. *Aesthetics and Philosophy of Art Criticism: A Critical Introduction*. Boston: Houghton Mifflin Company

S t o l n i t z, Jerome 1961. Some Questions Concerning Aesthetic Perception. — *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol. 22, pp. 69–87

S t o l n i t z, Jerome 1963. A Third Note on Eighteenth-Century "Disinterestedness". — *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 22, pp. 69–70

S t o l n i t z, Jerome 1978. "The Aesthetic Attitude" in the Rise of Modern Aesthetics. — *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 36, pp. 409–422

S t o l n i t z, Jerome 1979. The Artistic and the Aesthetic "in Interesting Times". — *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 37, pp. 401–413

S t o l n i t z, Jerome 1984. "The Aesthetic Attitude" in the Rise of Modern Aesthetics: Again. — *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 43, pp. 205–208

S t o l n i t z, Jerome 1985. On the Apparent Demise of Really High Art. — *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 43, pp. 345–358

S t o l n i t z, Jerome 1986. The Actualities of Non-aesthetic Exprerience. — *Possibility of the Aesthetic Experience*. Ed. by M. H. Mitias. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, pp. 27–45

Z e m a c h, Eddy M. 1997. *Real Beauty*. University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press

Z i f f, Paul 1984. *Antiaesthetics: An Appreciation of the Cow with the Subtile Nose*. Dordrecht: Reidel

Z i m m e r m a n, Robert L. 1966. Can Anything Be an Aesthetic Object? — *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 25, pp. 177–186

T o m a s, Vincent 1959. Aesthetic Vision. — *The Philosophical Review*, Vol. 68, pp. 52–67

T o w n s e n d, Dabney 1998. *An Introduction to Aesthetics*. Malden, MA & Oxford: Blackwell

V i v a s, Eliseo 1937. A Definition of The Esthetic Experience. — *The Journal of Philosophy*, Vol. 34, pp. 628–634

V o l t, Marek 2011. Kuidas õigustada esteetilist hoiakut? — *Kunstiteaduslikke Uurimusi*, nr 1–2, lk 118–129

V o l t, Marek 2013. Idee-esteetika: Esteetiline kunstikäsitlus ja ideekunst. — *Vormi dematerialisatsioon*. (TKK toimetised.) Toim. K. Nurk. Tartu: Tartu Kõrgem Kunstikool, lk 90–119

V o l t, Marek 2016. Esteetilise suhtumise mõiste Nõukogude Eesti esteetikas. — *Tagasi mõteldes: Töid filosoofia ajaloost Eestis*. Koost. J. Sooväli, toim. Ü. Matjus. Tartu: Tartu Ülikool, lk 314–329

W a l s h, Dorothy 1974. Aesthetic Objects and Works of Art. — *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 33, pp. 7–12

W a l t o n, Kendall L. 2007. Aesthetics — What? Why? and Wherefore? — *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 65, pp. 147–161

W a t e r s, Richard 2005. *Tuntud ja tundmatud foobiad*. Tlk K. Nurk. Tallinn: Koolibri

MAREK VOLT (sünd. 1973) on lõpetanud TÜ filosoofia osakonna 1997, magistri- (1999) ja doktorikraad (2007) sealsamas. 2007–2016 oli samas teadur, alates 2012 TÜ Narva kolledži ja TTÜ Tartu kolledži filosoofiaõppejõud, alates 2016 TÜ Filosoofia ja semiootika instituudi toimetaja. *Akadeemias* varem avaldanud artiklid "Kunstnikukeskne kognitivism esteetikas" (1999, nr 9, lk 1903–1916); "Kas "tõene" on esteetiline termin?: Järeldusi Frank Sibley esteetiliste mõistete teooriast" (2000, nr 10, lk 2104–2118) ning "Tõde ja õhk: Sissejuhatus deflatsionismi tõeteooriasse" (2011, nr 3, lk 437–452), samuti arvustused "Santayana ilutunde esteetika" (2010, nr 9, lk 1695–1702), "Ühe ja ainsa analüütilise filosoofiaseltsi tööd ja toimetamised" (2012, nr 3, lk 534–539) ja "Kuidas kunst käib: Sissejuhatus kaasaegse kunsti dogmaatikasse" (2012, nr 12, lk 2272–2278).

PEETER ALLIK

PÕLEVKIVITÖÖSTUSE SÜND JA ARENG NÕUKOGUDE LIIDUS AASTAIL 1918–1945 NING SEOSED EESTIGA

100 aastat tööstusliku põlevkivikaevandamise algusest Eestis ja Venemaal

Erki Tammiksaar

SISSEJUHATUS

Eestis ei ole seni kokku lepitud, millist kuupäeva pidada põlevkivi kaevandamise ja -tööstuse algusajaks. Nii on ka Vene põlevkivitööstuse alguse kuupäev lahtine, sest neil on üks ja sama sünnikuupäev. Head daatumit meil selleks aga kasutada ei ole. Me teame, et põlevkivi kasutuselevõtt kütusena kerkis Petrogradis esmalt päevakorda jaanuaris 1916 ning et Vene geoloog Nikolai Pogrebov alustas sama aasta juunis Kukrusel põlevkiviluuret (vt Tammiksaar 2013: 33, 35–36). Kuid kas seda võib pidada ka tööstuse algusajaks? Põlevkiviluure iseenesest ei tähenda veel kaevanduse rajamist, vaid on ainult selle eelduseks. Maailmas on küllalt näiteid selle kohta, kuidas geoloogilisest luurest edasi ei jõutagi. Seega näib õigem pidada Eesti põlevkivi kaevandamise ja -tööstuse alguseks aega, mil allkirjastati dokument raha

eraldamise kohta kaevanduse ehitamiseks. Selleks kuupäevaks on 13. veebruar 1917 (ukj). Lähtudes Vene kaubandus- ja tööstusministri ettekandest Nikolai II-le (3. jaanuar 1917), eraldas ministrite nõukogu sel päeval 1,2 miljonit rubla põlevkivikaevanduse rajamiseks Pavandu kõrtsi juurde (vrd Tammiksaar 2013: 41–42). Seda kuupäeva tulekski pidada nii Vene kui ka Eesti põlevkivitööstuste sünniajaks.

Eesti põlevkivitööstuse ajaloo kohta alates 1917. aastast on olemas palju kirjalikke allikaid (nt [Raud] 1928; Riigi… 1923; Riigi… 1933; *A/S Esimene…* 1938; Luts 1939; Kuznetsov 1960). Peale nende on ilmunud ohtralt mälestusi, mis pakuvad samuti Eesti põlevkivitööstuse arengu kohta olulist infot (nt Pärtel 1986; Rooks 2004; Varb, Tambet 2008). Üks viimase aja kokkuvõtlikumaid uurimusi Eesti põlevkivitööstuse tehnoloogilise arengu kohta on ilmunud Rurik Holmbergi (2008) sulest. Selle doktoritööna esitatud monograafia puuduseks on aga venekeelsete allikate eiramine keelelistel põhjustel ja sisuliselt olematu arhiivitöö. See on põhjus, miks paljud Holmbergi järeldused ei pea paika.

Vene põlevkivitööstuse ajaloo kirjutamisega on palju kehvemad lood, terviklikku tööstusharu ajalugu pole sealmail ilmunud. On vaid üksikud üldisemad allikad, mis kajastavad aega enne Vene-Saksa sõja puhkemist 1941. aastal (nt Popov 1936; Kuznetsov 1960). Alles päris viimasel ajal on üksikud Vene autorid pööranud tähelepanu põlevkivitööstuse ajaloole Venemaal, kuid see seostub eelkõige Kašpirskiga Volgamaal (Strižakova 2003, 2008, 2011; Vojeikov 2015). Slantsõ põlevkivitööstuse arengu kohta pole seni ilmunud ühtki üldist ülevaadet.

Kõik see on oletatavasti põhjuseks, miks venelased pole pärast sõda tundnud huvi Eesti ja Vene põlevkivitööstuse sidemete vastu aastail 1918–1945, kuigi 1920. ja 1930. aastate Vene allikates hinnatakse Eesti põlevkivitööstuse edusamme väga kõrgelt. Need allikad on aga Eestis enamasti kättesaamatud. Samasugune on Eestis olukord Venemaa põlevkivitööstuse tundmisega. Esimesel iseseisvusperioodil töötanud Eesti põlevkiviteadlased tundsid 1930. aastate algul hästi Nõukogude Venemaa põlevkivitööstuse arenguprobleeme. Praeguseks on see meil unustatud. Teema vää-

rib siiski analüüsi, sest Eesti ja Vene põlevkivitööstuse areng on omavahel läbi põimunud rohkem, kui me eales oskaksime ette kujutada. Vastamist vajab küsimus, kas Nõukogude Liidu põlevkivitööstuse teke oleks ilma Eesti põlevkivitööstuseta üldse võimalik olnud.

VENE PÕLEVKIVITÖÖSTUSE ARENG BOLŠEVISTLIKUL VENEMAAL AASTATEL 1918–1925

Peeter I, "akna raiuja Läänemerele", otsustas oma riigi uue pealinna rajada täpselt sellesse aknasse Neeva jõe suubumiskohas. Peterburi (Sankt-Peterburg) asutamise ajal 1703. aastal ei mõelnud endale imperaatori tiitli võtnud Peeter sellele, kuidas varustada uut pealinna küttematerjaliga. Esialgu puitu jätkus, kuid 19. sajandi keskpaigaks olid linna ümbritsevad metsad enam kui saja versta raadiuses maha võetud (Bode 1854: 5–33). Metropol aga kasvas ja vajas üha rohkem energiat. 19. sajandil veeti kivisütt Peterburi meritsi Suurbritanniast (vrd Helmersen 1838) ja hiljem Saksamaalt, kattes 20. sajandi alguses 90% linna vajadusest (Probst 1939: 77). Tegu oli odava ja sobiva lahendusega rahuajal, kuid Esimese maailmasõja puhkedes see varustuskanal enam ei toiminud. Ühtäkki selgus, et vahepeal venepärasema ja patriootlikuma nime Petrograd saanud pealinn on miljonilinn, millele tuleb mööda raudteid sütt transportida ligi 1500 km kauguselt. Sellega polnud arvestatud ja sõjaolukorras tuli eelistada rinde huvisid (Westwood 1980, 2002). Pärast sõja algust Vene impeeriumi tabanud majanduslikus šokis (vt Koževnikov 2003) sai riigi juhtivatele ringkondadele 1916. aasta alguses selgeks, et kuigi söetootmist on õnnestunud suurendada, pole ebapiisavate raudteeühenduste ja riigis valitseva korralageduse tõttu võimalik Petrogradi vajalikus koguses sütt transportida. See asjaolu sundis 1916. aasta algul loodud Petrogradi kütteainete peakomiteed otsima alternatiivseid väheväärtuslikke orgaanikat sisaldavaid kütteaineid Petrogradile lähemalt. Üks võimalus lahendada impeeriumi metropoli küttekriis oli kaevandada Eestimaa kubermangus Friedrich Schmidti poolt 1870. aastatel uuritud Kukruse piirkonnas leiduvat põlevkivi. Selle varude ja kütteomaduste kohta lähem

info aga puudus. Kuna piirkonda läbis Balti raudtee, mis võimaldanuks uudse kütteaine kiiret vedu Petrogradi, algas 1916. aasta suvel Kohtla-Jõhvi piirkonnas geoloogiakomitee geoloogi Nikolai Pogrebovi juhtimisel põlevkiviluure. Selle tulemusel selgus, et põlevkivivarud on Kirde-Eestis suured, ning 1916. aasta lõpul tehtud katsed põlevkiviga kinnitasid, et sõjaolukorras võib põlevkivi edukalt asendada kivisütt (Tammiksaar 2013, 2014).

1917. aasta kevadel alustas Vene riik avakaevanduse rajamist Pavandu kõrtsi juurde. Kaubandus- ja tööstusministri asetäitja insener Pjotr Paltšinski, Boriss Tsvantsigeri jt juhtimisel töötati välja mitme aasta plaan kaevanduse arendamiseks (Tsvantsiger 1925: 287; Paltšinski 1926: 45–46). Pavandu-Kohtla kaevandus oli oktoobris 1917 ekspluatatsiooniks valmis, kuid bolševike riigipööre ja sellele järgnenud kaos ei võimaldanud Eestis esialgu põlevkivi tööstusliku kaevandamiseni jõuda (Tammiksaar 2013: 45–46). Liiatigi kuulutasid eestlased end veebruaris 1918 Vene riigist sõltumatuks. Eesti Vabariigi iseseisvus oli siiski vaid vormiline, sest keiserliku Saksamaa väed vallutasid samal ajal kogu Eesti territooriumi ja Pavandu kaevandus läks sakslaste kätte. Toonase rahvusvahelise õiguse seisukohalt oli sakslaste okupeeritud Eesti Vene impeeriumi osa. Sellest lähtudes üritasid venelased Petrogradi tehnoloogiainstituudi professori Georg von Doeppi vahendusel pärast Brest-Litovski vaherahu sõlmimist 1918. a märtsis sakslastega läbi rääkida, et nad saaksid kaevandust Petrogradi kütmiseks rakendada, kuid Saksa pool keeldus ([Raud] 1928: 10). Nii ei jäänud venelastel muud üle kui alustada Eesti põlevkiviga võrreldes märksa väiksema küttevääruse põlevkivi kaevandamist Balti raudtee Veimarni raudteejaama juures Narva jõest ida pool. Sealsed varud oli omal ajal samuti avastanud baltisaksa geoloog Friedrich Schmidt ja 1918. aastal uuris neid täpsemalt Pogrebov (Pogrebov 1932; Vassilevski jt 1937: 8). Pogrebov tegi põlevkiviluuret ka Balti raudteest ja Veimarnist põhjas, Petrogradi poole jääval alal, kuid Veimarni leiukohast kvaliteetsem põlevkivi jäi selles piirkonnas avastamata. Veimarni leiukoht võeti kasutusele 1919. aastal ja seda ekspluateeriti 1925. aastani. Sealt ammutatud vähese kalorsusega põlevkivi kasutati peamiselt Petrogradi valitsusasutuste ruumide kütmiseks. Tööstuses ja eramajapidamistes

kasutatud osa oli tühine (Popov 1936: 51). Andmed põlevkivitoodangu kohta nendel aastatel on erinevad, kuid ligikaudu kaevandati toona kokku 37 000 tonni põlevkivi (Rešetnikov 1928: 248; Assatkin 1939: 20).

Usk põlevkivi kui kütteaine ja keemilise tooraine suurde tulevikku oli bolševistliku Venemaa esimestel aastatel väga tugev, sest Petrogradi küttekriis impeeriumi ajaga võrreldes üha süvenes (Bažanov 1920). Veimarni põlevkivi tundus pärast Eesti kaevanduste kaotamist ühe pääsemisvõimalusena. Näis, et põlevkivi ootab maailma kütuseturul ees suur tulevik, sest maailmasõjajärgses Euroopas valitses kütuste ja määrdeõlide nappus. Saksamaal tehti suuri tehnoloogilisi jõupingutusi põlevkivist määrdeainete ja vedelkütuste kättesaamiseks,[1] Ameerika Ühendriikides konkureeris põlevkivitööstus edukalt naftatööstusega (Hissin 1930: 18–19) ja Šotimaa 19. sajandi keskpaigas rajatud põlevkivitööstusel (toodeti parafiini) läks esimestel sõjajärgsetel aastatel eriti hästi (Harvie 2010: 357). Seda teadsid ka "põlevkiviusku" Vene insenerid ja teadlased (vrd Jatsevitš 1917; Gvozdov 1920), kes tegid Eesti ja Veimarni põlevkiviga Petrogradis katseid (1916–1920). Nendeks olid Pjotr Paltšinski (1926), Boriss Tsvantsiger (1918), S. Vjahhirev (1917), V. Gittis (1920a, 1920b), G. Konjajev (1920), Vladimir Valgis (1917, 1920) jt. Petrogradis töötas 1918. aastal linna kütteainete komitee juures Tsvantsigeri juhtimisel spetsiaalne põlevkivi osakond (vrd Tsvantsiger 1918), mis sama aasta lõpul ühendati Venemaa kütteainete peakomitee juurde loodud põlevkivide peakomiteega (Glavslanets). Uue asutuse ülesanne oli koondada põlevkiviluure, kaevandamine ja keemilise töötlemise korraldamine Venemaal ühe ametkonna alla. Suurimat edu saavutati 1916.–1917. aastal avastatud Kaškirski põlevkivi ümbertöötamisel ihtüooliks esialgu Moskva lähedal Gorohhovis, seejärel 1922. aastast alates aga Ostaškovis (Žunko jt 1933: 5–7; Popov 1936: 56; Vojeikov 2015: 152). Usust põlevkivi tulevikku annab tunnistust ka 1920. aastal ilmuma hakanud Glavslanetsi rajatud ajakirja *Нефтяное и сланцевое хо-*

[1] Luts, Karl. Aruanne kaubandus- ja tööstusministrile [Juhan Kukele] Saksamaa reisu üle [1921. aastal]. Põlevkivimuuseum, 918/3, l 2–3p.

зяйство nimi (*Nafta- ja põlevkivitööstus*) ning selle lisadena ilmunud spetsiaalsed tõlked Saksamaa ja Suurbritannia pruunsöe- ja põlevkivitööstuse tehnoloogilistest edusammudest 1920. aastate esimesel poolel (nt Stewart 1920; Scheithauer 1921; Beyschlag 1923).

Siiski ei olnud põlevkivi tulevik Venemaal nii roosiline, kui pealtnäha tundus, sest naftatööstus tegi maailmas võidukäiku ja bolševike valitsus uskus, et kivisüsi peab olema Venemaa peamine energiaallikas (Djakonova 1999, 2005; Igolkin 2005). Sellest annab tunnistust 1919. aastast Glavslanetsi direktori asetäitjana töötanud Tsvantsigeri kiri 1923. aasta teisel poolel Nõukogude Liidu rahvakomissaride nõukogu aseesimehele ja rahvamajanduse nõukogu esimehele Aleksei Rõkovile. Tsvantsiger avaldab kirjas muret selle pärast, et erinevalt Eesti ja Ameerika põlevkivitööstusest, kus on kapitali ja häid praktilisi tulemusi, on Vene põlevkivitööstus ikka veel laboriseinte vahele jäänud. Plaanikomiteest tööstusettevõteteni valitsevat põlevkivi vastu skeptitsism ja vaenulikkus ning põlevkivil pole turuhinda. Ometi andsid Tsvantsigeri hinnangul katsed põlevkiviga Putilovi tehaste ahjudes häid tulemusi. Põlevkivitööstuse päästmiseks ja sellele majandusliku sisu andmiseks palus Tsvantsiger Rõkovil hinnastada põlevkivi riiklikul tasemel, et sellele tekiks turg.[2] Ühtlasi soovis ta saada Glavslanetsi alluvusse mitut tehast Petrogradi piirkonnas ja Sõzrani rajoonis Kesk-Volgamaal süsteemsete katsete tegemiseks põlevkiviga, et välja selgitada selle kasutamise tulusus.[3]

Näib, et Rõkov ei astunud esialgu põlevkivitööstuse arendamiseks ühtegi sammu, sest alates 1923. aastast Petrogradi kütte-

[2]Sama probleem oli ka Eestis. Kuna erinevalt naftast ja kivisöest põlevkivil maailmaturuhinda polnud, tuli hind määrata Eestis riigisiseselt põlevkivisortide (Ia, Ib, II ja III) kvaliteedi järgi (vrd [Raud] 1928: 100–102).

[3]Докладная записка зам. директора правления сланцевой промышленности Б. Цванцигера зам. председателя СНК и СГО, председателю ВСНХ СССР о развитии сланцевого дела. Российский государственный архив экономики (Москва) (edaspidi RGAE), 660-1-300, л. 1–3об.

probleemid tänu Donbassist veetud kivisöehulga suurenemisele leevenesid. Põlevkivi tõi aga kahjumit ja elas ainult riikliku subsiidiumi toel, mis uue majanduspoliitika ehk nepi järgi polnud vastuvõetav. See kajastus hästi Glavslanetsi juures töötanud trusti Tsuslanets katastroofilistes majandustulemustes, kusjuures Tsuslanets haldas kõiki kolme põlevkivikaevandust Venemaal: Veimarnis ning Kesk-Volgamaal Kašpirskis ja Undorskis. Kuid üksi tööstusettevõte (ka mitte Ostaškovi ihtüoolivabrik) trusti juhtimisele ei allunud.[4] Riigile oli Tsuslanets 1,2 miljonit rubla võlgu ja eelarve oli 0,8 miljoni rublaga miinuses. 1925. aasta mais otsustas keskvõim Tsuslanetsi likvideerida[5] ja põlevkivikaevandused konserveeriti (Popov 1936: 51). Ainsana jätkas väikeses mahus tegevust Kašpirski põlevkivikaevandus, mis saatis toorainet Ostaškovi ihtüoolivabrikule.

Kuigi põlevkivi kaevandamine oli lõpetatud, loodi juulis 1925 rahvamajandusnõukogu juures Moskvas uus trust Bitumslanets, mis pidi üle võtma Tsuslanetsi võlad ja põlevkivikaevandused. Bitumslanetsi alluvusse anti Ostaškovi ihtüoolivabrik ja veel paar tehast katsetamiseks nii Venemaal kui ka Ukrainas.[6] Kuna ihtüooli tootmine oli tulus, ehitas trust 1925.–1926. aastal Moskvasse uue vabriku (ihtüoolivabrik nr 1). Veimarni põlevkivikaevanduses alustati ehitusmaterjalide tootmist, mis moodustas trusti majandustegevusest märkimisväärse osa.[7] Sellest hoolimata Bitumslanetsi majanduslik olukord Tsuslanetsiga võrreldes ei paranenud, sest korralagedust oli palju ja näiteks Moskva ihtüoolivabrik nr 1 ihtüooli tootmisega üldse ei tegelnudki.[8] 1928. aastal suleti nii

[4]Пятилетний план развития сланцевой промышленности на 1928–1933 г. RGAE, 660-1-388, л. 1.

[5]RGAE, 660-1-388, л. 1.

[6]RGAE, 660-1-388, л. 1–1об.

[7]Годовой отчет Северного отделения гостреста "Битумсланец" за 1927/28 год. RGAE, 660-1-395, л. 2; Годовой отчет Треста "Битумсланец" за 1926/1927 г. RGAE, 660-1-381, л. 7.

[8]Годовой отчет с объяснительной запиской к отчету треста "Битумсланец" за 1925/26 год. RGAE, 660-1-372, л. 2.

Moskva ihtüoolivabrik, Ostaškovi vabrik kui ka Kašpirski kaevandus.[9]

Kõige selle juures on aga tähelepanuväärne, et suures kahjumis Bitumslanets kavatses 1927. aastal teha Leningradi lähistel geoloogilist luuret 32 000 rubla eest.[10] See oli suur risk ja võimude korraldustest möödaminek, sest riigi tasemel oli põlevkivi kaevandamine lõpetatuks loetud. Seda märkisid hiljem ka Bitumslanetsi 1927. aasta bilanssi kontrollinud komisjoni liikmed.[11] Seega pidi olema juhtunud midagi tähelepanuväärset, et trust nii suure riski võttis.

PÕLEVKIVITÖÖSTUSE TAASSÜND NÕUKOGUDE LIIDUS AASTAIL 1927–1936 JA EESTI OSA SELLES

Eestis tähistas Riigi Põlevkivitööstus 1923. aasta novembris oma esimest viit tegevusaastat, mille puhul *Päevaleht* andis välja eribrošüüri. Juubelitekstis kirjeldatakse Eesti põlevkivitööstuse kiiret arengut, kaevandusmahu suurenemist ja õlitootmise algust. Kohtlat nähakse selles teoses "meie Manchesterina" (Riigi Põlewkiwitööstus... 1923: 6). Väljaanne jõudis Petrogradis ka Tsvantsigeri lauale ja sellest tehti tõlge. Brošüüri põhjal kirjutas Tsvantsiger 1925. aastal artikli Eesti põlevkivitööstuse edusammudest ja täiendas seda andmetega Ameerika Ühendriikide kohta. Ta sedastab: "Saavutused, milleni need maad [Eesti ja USA] on põlevkiviasjanduses jõudnud, tõestavad, et see on eluline, vajalik ja avab meie ees väga laiad perspektiivid" (Tsvantsiger 1925: 287).

Tsvantsigerile sekundeeris 1926. aastal samuti eestlaste brošüüri tõlget ja teisi Eesti põlevkivitööstuse kohta ilmunud materjale (Raud 1925, 1926; Kogerman 1926) lugenud Paltšinski.

---

[9]Годовой отчет треста "Битумсланец" за 1927/1928 г. RGAE, 660-1-370 л. 3.

[10]RGAE, 660-1-370, л. 21.

[11]ВСНХ "Дело по рассмотрению и утверждению баланса и отчета треста "БС" на 10 октября 1927 г". RGAE, 3429-13-4035, л. 60–69.

Kuid näib, et tal pidi olema ka otsekontakte Eestiga, sest artiklis ilmunud pildimaterjali eestlaste allikates polnud. Tartu rahulepingu järgi oli eestlastele üle antud kõik venelaste koostatud kavad Kohtla põlevkivikaevanduse edasiarendamiseks ja põlevkiviga tehtud katsete tulemused aastaist 1916–1920 (vrd Pogrebov 1923: 686). Seetõttu häiris mõlemat tõsiselt eestlaste kitsarinnalisus: need kirjutasid kogu edu põlevkivikaevanduste arendamisel oma nimele, märkimata Vene inseneride suurt panust kaevanduste rajamisse ja kaevandamise pikaajaliste kavade väljatöötamisse (Tsvantsiger 1925: 287; Paltšinski 1926: 45–46). Paltšinski kirjutab: "Kui Eesti sai meilt omal ajal rikkaliku pärandi, et alustada juba valmis kaevanduses põlevkivi kaevandamist tohutu suures leiukohas, siis praegu on meie kord kasutada ära Eesti põlevkivitööstuse saavutusi alates 1919. aastast. Ja seda seoses [geoloogilise] luurega põlevkivi leiukohtade avastamisel ning [eestlaste saavutuste] ärakasutamisel [põlevkivi]tööstuses" (Paltšinski 1926: 47).

Põlevkiviluure all pidas Paltšinski silmas seda, et tema artiklis äratrükitud "Põlevkivi kontsessioonide kaardil 1. juulil 1926" asus kontsessioon nr 17 Narva jõe paremal kaldal täpselt teisel pool piiri paikneva Oudova rajooni Polje küla vastas. Sellest kaardist lähtudes pidas Paltšinski vajalikuks alustada põlevkiviluuret Polje külast ida pool (Paltšinski 1926: 46–47). Paltšinski sidemed Bitumslanetsiga ning Leningradis paiknenud Põhja laevaehitustehase kava ehitada 1926. aastal katsekatlad põlevkivi põletamiseks[12] olid tõeäoliselt põhjuseks, miks trust kavandas 1926. aastal eelarvesse raha geoloogilise luure tegemiseks Leningradi piirkonnas 1927. aastal. Luuret tegi geoloogiakomitee mäeinseneri E. Okolo-Kulaki rühm ning konsultandina tegutses Nikolai Pogrebov, kes oli 1916. aastal kindlaks teinud Eesti põlevkivivarud (Tammiksaar 2013: 34–41). Uuringute tulemusel avastati 1927. aasta algul Polje küla piirkonnas Eestiski levinud kukersiidi leiukoht. Sama aasta suvel geoloogide E. M. Ljutkevitši ja V. M. Assatkini juhtimisel uuringute piirkonda laiendati, mis viis ulatusliku, kuni 5,8 miljardi puudase varuga Oudova põlev-

[12]RGAE, 660-1-395, л. 2.

kivimaardla avastamiseni (Pogrebov 1927: 20).[13] Nii oli Eestis tehtud uuringutel suuri teeneid selles, et venelaste varjusurmas põlevkivitööstus saaks taassündida.

Oudova põlevkivimaardla avastamine andis vähestele Venemaale jäänud põlevkiviusku meestele indu põlevkivitööstuse rajamiseks Venemaal. Bitumslanetsi bilansi audiitorid märkisid 1927. aastal, et sel aastal algasid uuesti katsed Veimarni põlevkiviga erinevates ahjutüüpides ning Leningradi soojustehnika instituudi seadmetes.[14] Suuri lootusi põlevkivile kui energiaallikale panid Leningradi soojamajanduse juhid. Ajal, mil käis geoloogiakomitee luure põlevkivimaardla piiride ja põlevkivikihtide täpsemaks kindlakstegemiseks (1928–1931; Slantsõ… 1932: 20), pöördus Leningradi Energostroi 1928. aasta septembris Bitumslanetsi poole, et see pakuks neile 1929. aasta juuniks välja võimaliku põlevkivielektrijaama asukoha Oudova piirkonnas. Elektrijaama ehitamise perspektiivikus sõltus aga kaevandatava põlevkivi omahinnast. Kuna see ei olnud selge, oli vaja geoloogilist ekspertiisi. Selle saamiseks pöördus Energostroi Pogrebovi poole ja tegi talle detsembris 1928 ettepaneku sõita firma kulul tutvuma Eesti põlevkivikaevandustega.[15]

Arvestades nafta maailmaturuhinna tuntavat langust aastail 1923–1925, mis viis põlevkivitööstuse kriisi ja põhjustas pankrotte nii Saksamaal, Šotimaal kui ka Ameerika Ühendriikides (Harvie 2010; Hissin 1930), polnudki venelastel põlevkivialaste kogemuste saamiseks muid võimalusi peale Eesti jäänud. Eesti oli ainus riik maailmas, kus sel ajal põlevkivitoodang suurenes (Rešetnikov 1928). Uurimaks võimalusi Eestisse sõita kirjutas Pogrebov 24. detsembril 1928 Riigi Põlevkivitööstuse direktorile Märt

[13] ВСНХ "Дело по рассмотрению и утверждению баланса и отчета треста "БС" на 10 октября 1927 г." RGAE, 3429-13-4035, л. 38.

[14] Samas, л. 20.

[15] Протоколы производственно-технических совещаний Веймарнского сланцевого рудника (копии). RGAE, 660-1-401, л. 20–20об.; 31–31об.

Rauale,[16] keda ta tundis 1918. aastast (Tammiksaar 2013: 284–285). Raud vastas Pogrebovile kohe pärast kirja saamist ja selle vastuse tõestatud koopia on hoiul Moskvas Venemaa riiklikus majandusarhiivis.[17] Kiiresti vastamise põhjus oli seejuures Raua süütunne, et varasemates kirjutistes Eesti põlevkivitööstuse arengust polnud eestlased maininud Vene inseneride olulist rolli Eesti põlevkivitööstuse sünnis (Riigi Põlewkiwitööstus… 1923; Luts 1926; Raud 1925, 1926), nagu olid täheldanud ka Tsvantsiger ja Paltšinski. Näib, et Raud tundis nende kirjutatud artikleid ja reageeris Riigi Põlevkivitööstuse 1928. aastal ilmunud juubelialbumis kriitikale, märkides Vene teadlaste ja uuringute "põhjapanevat osa Eesti riigi põlevkivitööstuse rajamisel, temale sihtide andmisel ja ka võitluses tema olemasolu eest" ([Raud] 1928: 16; vrd Tammiksaar 2013: 296). Nüüd oli Raual võimalus Riigi Põlevkivitööstuse nimel ametlikus kirjas väljendada Pogrebovile eestlaste siirast tänu Vene teadlaste tehtud töö eest. Peale selle saatis Raud Pogrebovile kõik teistes keeltes ilmunud uurimused Eesti põlevkivitööstuse arengu kohta. Ta kutsus Pogrebovit Riigi Põlevkivitööstuse külalisena Eestisse tutvuma "meie kümneaastase töö viljadega" ja lisas: "Kui Teil on mingi side Venemaa ettevõtjatega, siis me volitame Teid meie nimel neile teatama, et me suurima rahuldustundega oleme alati valmis neile andma kõik meil olemasolevad andmed põlevkivi kohta. Saladust me seni ei ole teinud ega kavatse ka teha ning juhul, kui me võiksime mingil moel olla kasulikud põlevkivitööstusele Nõukogude Liidus, siis peame seda meie õnneks ning kohuseks, et tänada venelasi selle eest, mida nad andsid Eesti põlevkivitööstuse tööstuslikuks arenguks selle esimestel aastatel."[18]

Bitumslanetsi nimel pidas Energostroiga läbirääkimisi põlevkivielektrijaama võimaliku asukoha määramiseks trusti põhjaosakonna juht, Peterburi tehnoloogiainstituudi lõpetanud volgasaks-

[16]Материал по вопросу командирования Шреттера Владимира Рудольфовича в Эстонию. RGAE, 3421-13-4529, л. 13.

[17]Märt Raud Nikolai Pogrebovile, Tallinn, 29.12.1928 (vene keeles). RGAE, 3421-13-4529, л. 13–13об.

[18]RGAE, 3421-13-4529, л. 13об.

lane Vladimir Schretter. Veimarni kaevanduse insener Schretter oli Bitumslanetsis ainus teaduslik töötaja, kes uuris seal põlevkivi süütamist suurtes kateldes professor Georg von Doeppi jälgedes (Schretter, Doepp 1921; Schretter 1921). 18. detsembril 1928 toimunud Bitumslanetsi ja Energostroi ühiskoosolekul osales ka Pogrebov ning juttu oli plaanist ta Eestisse saata.[19] Pärast läbirääkimisi kirjutas Schretter juhatusele, et keegi võiks trusti poolt koos Pogreboviga Eestisse sõita, sest "muidu võib juhtuda, et põlevkivist saavad teised trustid rohkem teada kui meie — põlevkivitööstuse [ametlikud] esindajad".[20] Kuna Schretter valdas nii saksa kui ka prantsuse keelt,[21] otsustas trust just tema koos Pogreboviga Eestisse komandeerida. Schretter leidis, et Eestis ei tohiks piirduda ainult ava- ja allmaakaevanduste töö analüüsimisega, vaid tutvuda tuleks ka Eesti kaevurite töötingimustega, põlevkivi rikastamise meetoditega, põlevkiviutmisvabrikutega, Aseri ja Kunda tsemendivabrikuga, Tallinna põlevkivigaasi tehasega ning põlevkivilaborite tööga Tartu ülikoolis ja Tallinna tehnikumis, et lähemalt uurida asfaldivalmistamise küsimusi (sellega tegeles Schretter Veimarnis).[22] Rahvamajanduse komissariaadi juhtkond mõistis samuti reisi tähtsust "hästi arenenud põlevkivitööstusega Eestisse", sest Nõukogude "põlevkivitööstus alles hakkab arenema".[23]

On tähelepanuväärne, et tegelikult ei saanudki Pogrebov Eestisse sõita. Talle sai saatuslikuks Raua kiri, milles viimane avaldas valmisolekut vastu võtta kõiki Nõukogude põlevkivieksperte esindajaid. Nimelt on see osa Raua kirjast, mille tõestatud koopia kuupäevaga 18. jaanuar 1929 asub Schretteri Eestisse sõidu toimikus, alla kriipsutatud.[24] Tõenäoliselt usaldas Pogrebov

[19]RGAE, 660-1-401, л. 31.

[20]RGAE, 660-1-401, л. 31об.

[21]RGAE, 3421-13-4529, л. 17.

[22]RGAE, 660-1-401, л. 26–26об.

[23]Справка по вопросу: О командировании представителей треста "БС" заграницу (копия), Москва, 13 апреля 1929. RGAE, 3421-13-4529, л. 6–6об.

[24]RGAE, 3421-13-4529, л. 13об.

kirja Schretterile, kes näitas seda omakorda Bitumslanetsi direktorile. Samal päeval, 18. jaanuaril pöördus Bitumslanetsi direktor kirjaga Vene kaubandusesinduse poole Tallinnas palvega vahendada kontakti Riigi Põlevkivitööstusega oma inimeste saatmiseks Eestisse. Raud soovitas sõita Eestisse perioodil maist septembrini ning oli valmis isiklikult venelasi Kohtlas vastu võtma ja neile "näitama eranditeta kõike".[25]

Schretteriga saadeti Eestisse kaasa hoopis rahvamajanduse komissariaadi keemiadirektoraadi alluvuses töötanud Bitumslanetsi asedirektor Andrei Grigorjev. Tal oli keskharidus ja võõrkeelte oskus puudus, kuid ta oli bolševike partei liige 1920. aastast. Grigorjev oli endine Ostaškovi ihtüoolivabriku direktor, kes oli oma uuele postile tõusnud alles oktoobri algul 1928.[26]

Komandeering toimus ajavahemikus 16. juunist 17. juulini 1929, mille järel koostas Schretter põhjaliku ja asjatundliku aruande Eesti põlevkivitööstuse hetkeseisust.[27] Raua vahendusel oli tal võimalik tutvuda Kohtla, Vanamõisa, Kohtla-Nõmme ja Kiviõli põlevkivitööstusega. Käimata jäi ainult Sillamäel, sest selle külastamiseks saabus luba alles ärasõidupäeval. Veel viibiti Tartus Paul Kogermani juhitud Tartu ülikooli õlikivide laboris, Valga raudteetehases (et tutvuda, kuidas liipreid immutatakse põlevkiviõliga), Tallinnas raudtee tehnikaosakonnas, Eesti patendiametis, Tallinna tehnikumi põlevkivilaboris, Mayeri keemiatehases, Ilmarises, Tallinna elektrijaamas ja Tallinna gaasitehases.[28]

Schretteri hinnangul olid Riigi Põlevkivitööstuse püstretordid Kohtlas ebarentaablid, sest põlevkivi kuumutamise protsessi ei suudetud 4,5 meetri kõrguse retordi kõigis piirkondades tõhusalt juhtida. Selle tulemuseks oli, et tegelikult sai õlitootmiseks kasu-

[25]Vene kaubandusesindus Bitumslanetsile, Tallinn, 27. märts 1929 (vene keeles). RGAE, 3421-13-4529, л. 12.

[26]Материал по вопросу командирования Григорьева Андрея Гавриловича в Эстонию. RGAE, 3429-13-4241, л. 2–3.

[27]Доклад о поездке в Эстонию по применению методов и аппаратуры для переработки сланцев как химического сырья. RGAE, 3429-13-4530, 37 лл.

[28]RGAE, 3429-13-4241, л. 4.

tada vaid 1–1,5 m kogu retordi kõrgusest, mis tähendas projekteeritust väiksemat õlisaagist. Suurema retordiosa kasutamise korral oli oht, et põlevkivi retordis asfalteerub. Eriti juhitamatu oli see protsess olukorras, kus retorti minev põlevkivi oli ebakvaliteetne ehk selle tükid väiksemad kui 25 mm.[29] Brittide Vanamõisa ehitatud tunnelahjusid ei pidanud Schretter Eesti põlevkivi utmisel sobivaks, küll aga märkis, et need võiksid sobida Volgamaa, eelkõige Kašpirski põlevkivi utmiseks, ja soovitas seda katsetada. Firma esindaja oli sellega päri, märkides, et katse tegemiseks on vaja seitset päeva ja 11 vagunit Kašpirski põlevkivi.[30] Kõige kõrgemalt hindas Schretter Kiviõli tunnelahjude bensiini tootmise tehnoloogiat, kus kivi suurusel polnud mingit tähtsust. Ka Kiviõlis oldi valmis Kašpirski põlevkiviga katseid tegema. Lõppkokkuvõttes märkis Schretter, et Oudova põlevkivimaardla seisukohalt pakub kõige suuremat huvi Kiviõlis väljatöötatud põlevkivi utmise tehnoloogia, mille seadmed oli ehitanud Franz Krulli masinatööstusettevõte Tallinnas. See tehnoloogia ei olnud Schretteri hinnangul kallis ja utmisest ülejäänud koksi saavat uuesti süüdata värske põlevkiviga segades ning selle tulemusel eraldunud põlevkivigaasi kasutada tunnelahjude kütmiseks.[31]

Pärast tagasijõudmist pidas Schretter koos Grigorjeviga Eestis nähtust ettekandeid nii Bitumslanetsis kui ka Moskvas rahvamajandusnõukogu keemiadirektoraadis ja elektrijaamade valitsuses, Vene Föderatsiooni plaanikomitee presiidiumi istungil, Leningradi plaanikomitee komisjonis jm.[32] Bitumslanetsis kuulis Schretteri ettekannet naftakeemia küsimustele pühendunud keemiainsener Jakov Hissin, kes oli enne sõda õppinud Šveitsis ja töötas alates 1929. aasta lõpust Bitumslanetsi tehnilises osakonnas Leningradis.[33] Tema sõnul tõi Schretteri ja Grigorjevi ettekanne

[29]RGAE, 3429-13-4530, л. 10об.–11об.

[30]RGAE, 3429-13-4530, л. 30.

[31]RGAE, 3429-13-4530, л. 36.

[32]RGAE, 3429-13-4241, л. 1.

[33]Материал по вопросу командирования Хисина, Яков Иосифовича в Эстонию, Германию и Шотландию. RGAE, 3429-13-4504, л. 9–9об.

Eesti põlevkivitööstusest, mille kohta Venemaal oli andmeid vähe, "endaga kaasa selguse ja oma suureks üllatuseks saime teada, et põlevkivitööstus on Eestis saavutanud silmapaistva koha riigi majanduses [---]. Ettekanne tekitas sensatsiooni [Vene] põlevkivispetsialistide seas ja äratas lootusi, et ka meil õnnestub luua oma põlevkivile soodus konjunktuur Nõukogude Liidu piirides ja veenda meie juhtorganeid vajaduses liigutada põlevkiviasjandus surnud punktist välja" (Hissin 1930: 21).

Schretteri ettekannetel oli riigi kütusepoliitika seisukohalt tõesti märkimisväärne mõju, sest nagu Esimese maailmasõja eelselgi ajal sõltus Neevalinna varustatus söega 1920. aastate lõpus eelkõige vähestest olemasolevatest raudteekoridoridest. Kuigi ka kohalike kütuste kasutuselevõtt eeldas uute ühendusteede rajamist, oli see majanduslikult mõistlik. 1930. aastal moodustati plaanikomitee juurde spetsiaalne põlevkivikomisjon ja töötati välja Nõukogude Liidu põlevkivitööstuse viie aasta arenguplaan, mis võeti teise viisaastaku (1933–1937) industrialiseerimiskavasse (Kim 1970: 177, 1973: 188). Seati kaks arengusuunda: toota põlevkivist bensiini ja töödelda seda keemiliselt uuteks toodeteks. See tundus seda mõttekam, et nii Oudova kui ka Kašpirski põlevkivi kasutuselevõtuks sai ära kasutada Eesti tehnoloogilisi teadmisi ja neid ka Venemaa põlevkivide katsetamisel rakendada (Naši... 1931: 5), nagu nägi ette Schretteri allkirjastatud leping Riigi Põlevkivitööstusega.

Hissin komandeeriti 1930. aasta kevadel Eestisse, kus ta pidas Tallinnas 16. mail Eesti ja Läti kaubanduskodade ühiskoosolekul ettekande Vene põlevkivitööstuse arenguprobleemidest (Eesti... 1930). Katsetused rohkesti väävlit sisaldava Kašpirski põlevkiviga Kohtlas Pintschi retortides[34] siiski ebaõnnestusid, sest väävlit oli bensiinist keeruline välja saada (Hissin 1930: 32).[35] Kohtla põlevkivilabori juhataja keemik Karl Lutsu analüüsid näi-

[34]Nimetatud Saksa leiutaja ja ettevõtja Julius Pintschi (1815–1884) järgi. *Toim.*

[35]Riigi Põlevkivitööstus Bitumslanetsile (koopia), Tallinn, 28. august 1930 (vene keeles), toimikus Luts, Karl. Bensiin. Põlevkivimuuseum, 590/25, pagineerimata.

tasid, et Kašpirski põlevkivi võib olla kasumlik, kui valmistada sellest bituumenit.[36] Schretteri uurimisandmed näitasid, et sel juhul oleks kasulikum kasutada Kiviõli tüüpi tunnelahjusid. Selles suunas Kašpirskis vanade püstiste Ostaškovi ihtüooliahjude moderniseerimise kõrval vaevaliselt ja ilma projektita ka liiguti (Himija... 1932: 1) ning 1933. aastal anti seal käiku Nõukogude Liidu esimene põlevkivitöötlemise katsevabrik (Žunko jt 1933). Nii töö kui ka toodangu kvaliteet oli aga katsevabrikus vilets ja kogus väike, sest puudus kvalifitseeritud tööjõud (Boguslavskaja 1935). Paremaid tulemusi oodati põlevkivituha kasutamisel tsementitootmises, mida aitas Kašpirskis sisse seada Eestist sinna saadetud insener A. Jannsen.[37]

Oudova põlevkivimaardla arendamine pidi täpselt järgima Eesti eeskuju. Et aga nepp oli lõppenud, siis eirati Schretteri soovitust võtta Oudova maardla ekspluateerimisel kasutusele Franz Krulli ehitatud tunnelahjud. Ahjud otsustati ehitada endisesse Leningradi gaasivabrikusse, kus pidi tööle hakkama põlevkivikatsevabrik võimsusega 60 000 tonni põlevkivi aastas, kuid ahjud tuli ehitada oma jõududega (Fradkin 1933: 9). Põlevkivi pidid suuremas mahus hakkama katsetama ka teised Leningradi tehased, nagu Punane Keemik, Putilovi laevatehas ja Leningradi oblastisse rajatav tsementitehas (Afanasjev 1930: 19).

Eelkõige tänu Schretterile (kuid ka Hissinile) muutus Eesti põlevkivitööstus Nõukogude põlevkivitööstusele suureks eeskujuks. Alates 1930. aastast ei ilmunud Venemaal ühtegi põlevkivialast kirjutist, kus poleks tunnustavalt mainitud Eesti põlevkivitööstust (nt Rešetnikov 1928; Pogrebov 1932; Naumov 1939). Oma osa oli selles kindlasti ka asjaolul, et juhtivaid organeid tuli ajal, mil nepi poliitikast oli loobutud, veenda põlevkivitööstuse ülesehitamise vajaduses Nõukogude Liidus, kus esikohal oli söetööstus. Põlevkivitööstuse rajamise toetuseks toimus Leningradis 1932. aastal suur põlevkivikonverents, kus suuresti Eesti koge-

[36]Luts, Karl. Lühike ülevaade põlevkivi tööstusest Venemaal. Põlevkivimuuseum, 590/24, pagineerimata.

[37]Luts, Karl. Lühike ülevaade põlevkivi tööstusest Venemaal. Põlevkivimuuseum, 590/24, pagineerimata.

mustest lähtudes tutvustati põlevkivi kasutusvõimalusi (Dubov, Tšelintsev 1932).

Alates 1930. aasta suvest Vene põlevkivispetsialistid enam Eestisse ei pääsenud.[38] Nüüd tuli eestlastest eeskuju võtta ilmunud kirjanduse põhjal. Kõige rohkem vajasid venelased tehnoloogilist abi, kuid ka eestlaste kogemused Kirde-Eesti geoloogilisel uurimisel pakkusid neile huvi. Juba Pogrebov oli saanud Märt Raualt Eesti teadlaste avaldatud põlevkivikeemiaalaseid uurimusi. Pole kahtlust, et ka Schretter ja Hissin said Eestist uuemat erialast kirjandust. Seda materjali hakati vene keelde tõlkima, kuid esialgu jäi see käsikirja. Kokku oli 1931. aastaks tõlgitud 16 nimetust ja nende hulgas olid Karl Lutsu, Paul Kogermani, Märt Raua, Ottomar Maddisoni, Michael Wittlichi, Johannes Hüsse, Jaan Kopvillemi, Arnold Kõlli ja Nikolai Veiderpassi uurimused (Bibliografija 1931). Järgnenud aastatel ilmus vene keeles veel suur hulk tõlkeid Eesti põlevkivikeemikute ja geoloogide uurimistöödest (Jannsen 1932; Kogerman 1932, 1934; Kogerman, Kopvillem 1933; Hüsse 1934; Puksov 1934a, 1934b) ning see leidis mainimist ka Eestis (Kogerman 1935). Seejuures näib, et kõige kõrgemalt hindasid venelased Karl Lutsu tööd Kohtla põlevkivilabori juhatajana, sest nii tema uurimuste tõlkeid kui ka originaaluurimusi Eesti põlevkivikeemiast ilmus 1930. aastatel vene keeles kõige rohkem (Luts 1932a, 1932b, 1932c, 1932d, 1932e, 1933a, 1933b, 1934a, 1934b, 1934c, 1934d). Vene põlevkivikeemikud hindasid kõrgelt ka Lutsu monograafiat kukersiidi keemiast (Luts 1934e), kuid tõlkida jõuti sellest vaid mõ-

[38]Teadaolevalt viimane Vene põlevkivitööstuse esindaja, kes pidi sõitma Eestisse 1930. aasta mais, oli Sergei Pavlov. Tema ülesandeks oli saada tehnoloogilist abi Oudova maardlasse põlevkivikaevanduse rajamisel Eesti kaevanduste sisseseadete eeskujul. Kas see reis ka toimus, pole olemasolevate dokumentide põhjal võimalik öelda (Материал по вопросу командирования Павлова Сергея Дмитриевича в Эстонию, Германию, Англию, Шотландию и Америку. RGAE, 3429-13-4401).

ned peatükid (Luts 1935).[39] Põlevkivitehnoloogiaalastest uurimustest hindasid venelased kõige kõrgemalt Sillamäel töötanud, kuid Rootsi kapitalile kuulunud "Eestimaa Õlikonsortsiumi" direktori, Viiburist pärit Rudolf Zeidleri 1933. aastal ilmunud monograafiat põlevkiviõli saamise tehnoloogiast (Zeidler 1933). See teos ilmus Leningradi parteijuhi Sergei Kirovi soovil (Svetikov 1935: 3) ja Tsvantsigeri toimetatuna 1935. aastal ka vene keeles (Zeidler 1935). 1932. aastal ilmunud ülevaates Eesti põlevkivialasest kirjandusest hindas aga Hissin märksa vähem näiteks baltisaksa põlevkivikeemiku Henry von Winkleri (Tammiksaar 2013: 280–283) koostatud teost Eesti põlevkivist. Hissini meelest sisaldas see kogumik vähe infot põlevkivitehnoloogia kohta ja oli seepärast "kaheldava väärtusega" (Hissin 1932: 52).

Eespool sai mainitud, et tänu Schretteri ettekannetele otsustati Nõukogude Liidus eelisarendada bensiini tootmist põlevkivist ja põlevkivikeemiat. Tsvantsiger oli siiski teisel arvamusel ja tal oli hulk toetajaid. Tsvantsigeri hinnangul polnud Leningradi küttevajadust arvestades oluline põlevkivibensiini tootmine, vaid hoopis põlevkivi gaasistamine suures mahus. Ta lähtus eelkõige põhimõttest, et kuna põlevkivist jääb järele suur hulk aherainet ja tuhka, tuleks tasuvuse mõttes põlevkivi gaasistada suures põlevkivikombinaadis tooraine läheduses ehk siis Oudova põlevkivimaardlas ja suunata see torujuhtme kaudu Leningradi tööstusettevõtetesse (Tsvantsiger 1930a: 28, 36; 1930b: 10–15). Samal seisukohal oli Oudova põlevkivimaardla näitel S. Kazmin (1936) ning sellest veelgi kehvema kvaliteediga Kašpirski põlevkivi näitel majandusteadlane Abram Probst (1933, 1939: 187). Probst pidas ühtlasi mõttekaks gaasistada põlevkivi maa all (Probst 1939: 195–196). Tsvantsiger pidas suure põlevkivikombinaadi eeliseks nii elektrienergia, põlevkivigaasi ja -õli kui ka põlevkivituhast saadava tsemendi koostootmist. See oli keeruline tehnoloogili-

[39] Oma raamatu tõlkimise juurde vene keelde tuli Luts tagasi 1941. aastal, mil riiklik "Teaduslik Kirjastus" oli valmis seda välja andma, kuid sõja puhkemine ja Lutsu küüditamine Siberisse ei võimaldanud seda ellu viia (RK "Teaduslik Kirjastus" Karl Lutsule, Tartu, 28. märtsil 1941. Põlevkivimuuseum, 590/36).

ne ülesanne, sest põlevkivi stabiilse süttimise tagamine suurtes kateldes valmistas Nõukogude inseneridele palju peavalu (vrd Schretter, Doepp 1921; Schretter 1921, 1932, 1937; Postanovlenije 1931: 2; Semaško 1932; Rešetnikov 1933). Eestis polnud sellisele arengusuunale suuremat tähelepanu pööratud, kuigi veidi olevat nad venelastele selles asjas nõu andnud (Popov 1936: 57–58). Nii pidid venelased eelkõige ise pingutama.

1936. aastaks oli Tsvantsiger nii enda kui ka teiste teadlaste katsete põhjal jõudnud veendumusele, et Oudova põlevkivi gaasistamiseks tööstuslikus mahus sobivad tehnoloogiliselt ja majanduslikult kõige paremini kamberahjud (Tsvantsiger 1936: 171–172; Popov 1936: 57). Kamberahjude tehnoloogia väljatöötamine oli alanud (Probst 1939: 195–196), kuid erialaspetsialiste selleks polnud (Tsvantsiger 1930a: 28; Sapošnikov 1931, 1932) ja 1930. aastate lõpuks polnud venelased Leningradis veel vastava katseseadme ehituseni jõudnud (Kim 1973: 75, 188).

See oli põhjus, miks Oudova põlevkivimaardlasse rajatud Slantsõ kaevandusest ammutatud põlevkivi köeti enne sõda ära eelkõige Leningradi elektrijaamades. 1931. aastal oli küll Leningradis asutatud põlevkivi ja sapropeeli ehk järvemuda uurimise instituut, mis töötas 1930. aastal Bitumslanetsi asemele rahvamajanduse nõukogu alluvusse loodud üleliidulise põlevkivi- ja sapropeelitööstuse Sojuzslanets juures (Štšepkin 1931a), kuid põlevkivitehnoloogia arendamine ei toimunud loodetud kiirusega. 1930. aastate lõpuks oldi ikka veel katsetamisjärgus, sest kuigi uurijaid paistis jätkuvat, oli töötajate kvalifikatsioon madal, ja pealegi osutus kõik kavandatust palju kallimaks.[40] Nii hakkas riigi keskvõimu huvi põlevkivi vastu kaduma, sest kiireid tulemusi tehnoloogia arendamine ei andnud. Seda näitab ka Sojuzslanetsi poolt aastail 1931–1936 välja antud maailma esimese põlevkiviajakirja *Горючие Сланцы* saatus: see pandi kinni.

Edulooks ei osutunud ka põlevkivi kaevandamine. Hästi iseloomustab seda Slantsõ põlevkivikaevanduse rajamine Oudova

[40]Karl Lutsu andmetel oli põlevkiviinstituudis tööl 130 inimest 11 teadlase juhtimisel (Luts, Karl. Lühike ülevaade põlevkivi tööstusest Venemaal. Põlevkivimuuseum, 590/24, pagineerimata).

põlevkivimaardlas. 1928. aastal tehti kaks esimest puurauku Polje küla piirkonda,[41] šahte hakati rajama 1930. aastal ning Slantsõ katsekaevandus avati 1934. aastal (Assatkin 1939: 21; Baukov 1950: 67; Švarts-Simen jt 1934), mil valmis elektrijaam. Moodsa tehnika puudumise tõttu rajati katsekaevandus sisuliselt paljaste kätega ning ka tööjõu- ja eluasemepuudus oli krooniline (Štšepkin 1931a: 6). Geoloogiliselt oli piirkond samuti keeruline, sest põhjavesi oli väga kõrgel ja selle väljapumpamine osutus nii suureks proovikiviks (Štšepkin 1931b: 6; Grigorjev 1934; Assatkin 1939: 25), et vahepeal tekkis juba kahtlus, kas kaevandust ongi üldse võimalik valmis ehitada (Vladimirski 1933). Alles elektrijaama valmimine ja elektripumpade kasutuselevõtt muutis olukorda. Et esimene šaht oli 1934. aastal siiski lõpuks valmis toodangut andma (57 712 tonni), selles oli suuri teeneid Leningradi mõjukal parteijuhil Sergei Kirovil, kes kaevanduse rajamist igati toetas, kuigi suhtumine põlevkivisse oli üldiselt halb (Švarts-Simen jt 1934; Popov 1936: 54). Samas pidi riiklike plaanide järgi Slantsõ kaevandusmahuks juba 1932.–1933. aastaks kujunema 100 000–300 000 tonni põlevkivi (Materialõ 1930; Postanovlenije 1931: 2; Arski, Slobodkin 1931: 18–19; Assatkin 1939: 20). Teise viisaastaku (1933–1937) lõpuks pidi aga Slantsõs tööd alustama juba kaheksa šahti koguvõimsusega 7,2 miljonit tonni põlevkivi aastas (Luts 1932; Popov 1936: 65; Golubev 1939). Paberil nägid sellised arvud stalinlikus voluntarismis ilusad välja, kuid tegelikkus oli hoopis teistsugune. 1940. aastaks oli Slantsõs kõigest kolm Kirovi-nimelist šahti, millest normaalselt töötas ainult esimene. 1940. aastal suutis kaevandus toota 352 000 tonni põlevkivi, mis purustati ja saadeti Leningradi elektrijaamadesse ning vabrikute ahjudesse.[42]

Nii tuli venelastel endale tunnistada, et põlevkivitööstuse tulevik Venemaal on ikka veel lahtine (Schretter 1937). Sellegipoolest avati Slantsõs 1939. aasta novembris sisemise küttega kat-

[41] RGAE, 660-1-401, л. 28.

[42] Die baltische und nordwestrussische Ölschieferindustrien [Ende 1941]. Bundesarchiv-Militärarchiv (Freiburg im Breisgau) (edaspidi BA-MA), RS 15/13, Bl. 2v–3.

seseade, mis oli analoogne Kohtla-Järve Pintschi retordiga, ning algasid põlevkivist õli ja bensiini saamise katsetused, mis lõppesid edukalt.[43]

(*Järgneb*)

[43]Boriss Klimov, "Bensiin ja diiselnafta kiltkivist". — *Pravda*, 24.01.1940 (tõlge). Põlevkivimuuseum, PKM590/33, pagineerimata; Die baltische und nordwestrussische Ölschieferindustrien [Ende 1941]. BA-MA, RS 15/13, Bl. 3.

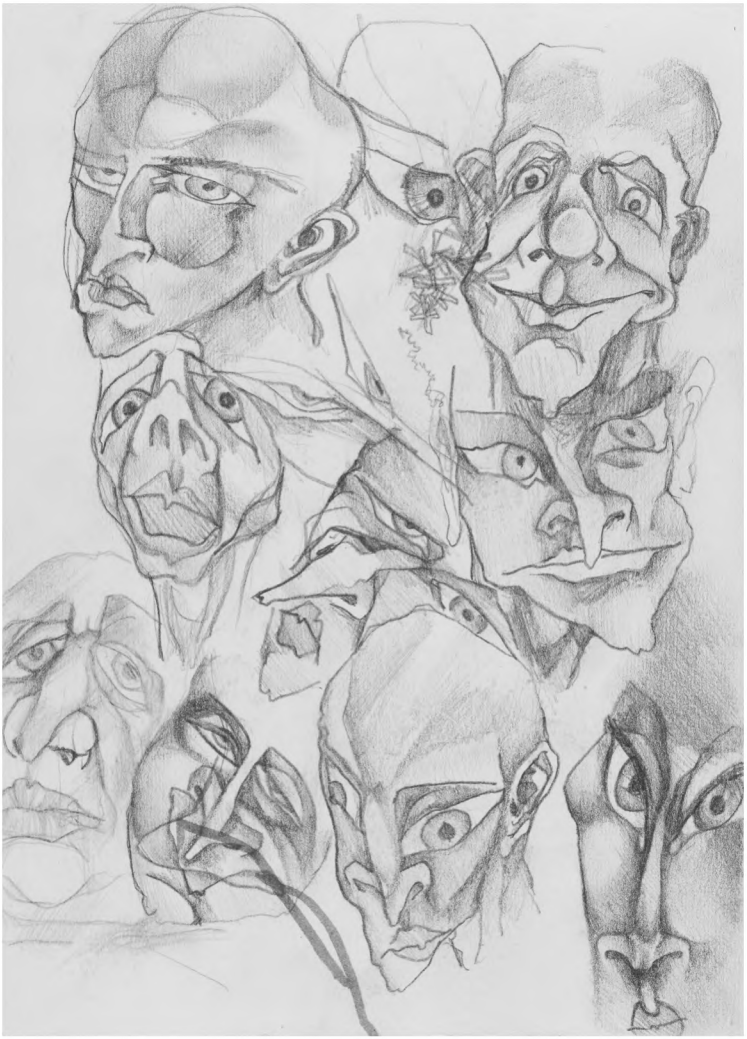

PEETER ALLIK

MEIE ISAD

Toomas Kiho

nad riiki kirusid riikide liitu
kuid hüüdsid loosungeid kui oli riitus

parteid parteilasi iga neist põlgas
ja julgeolekut lutikaid pelgas

nad metsa hoomasid puuderea taga
ei haistnud metsa sees palke ei raha

nad polnud veganid kuid olid toored
suupistevalikus kartulikoored

nad hoidsid kätest vaid ei vahelt jalge
neil vikkerkaarelipp sinimustvalge

*

me lapsed täname riikide liitu
hüüame loosungeid kõrgeid ja kiitust

parteisid tunneme metsast saab palke
brunšetilaua pealt rasvu ja valke

hoiame kätest sest mujalt ei julge
me põlvel ajavool lootuse sulgeb

PEETER ALLIK

ROOTSI KORPUSEGA EESTI VABADUSSÕJAS

Einar Lundborg

Tõlkinud Mart Kuldkepp

I. SAATESÕNA

Kui ma täna, oma Rootsist lahkumise aastapäeval mõtlen tagasi möödunud aasta peale, tundub see kõik mulle kui üks suur mäng. Mitte ainult sellepärast, et ma samahästi kui iga päev olen surma ja punastega peitust mänginud, vaid samavõrra on see olnud ka mu oma mäng iseendaga.

Mida olen ma õigupoolest saavutanud selle nii väsitava aasta jooksul; mida tähendavad kõik need aurahad, ülendamised ja muud austusavaldused, kui mu tegelik seisukord pole paranenud: kui ma siis, kui otsustaksin tagasi pöörduda Rootsi, mis on mulle siiski kõige kallim, oleksin seal mitte keegi? Kas pärib Rootsis keegi selle järele, kas keset märatsevat lahingut; seal, kus on nõu ja jõuga tulnud päästa tuhandete elu ja hävitada niisama palju vaenlasi, kas olen ma seal ehk oma elu mängu pannud, saanud haavata või langenud? Ei keegi. Siin Eestis olen ma aga ikka veel tuntud kui "rootslane Kalevipoja peal" ning minust ja mu soomusautoseiklustest räägitakse veel kõikjal täie austuse, jah, isegi imetlusega. Aga küllap tuleb ka aeg, kui sellised asjad unustatakse ning sellel, mida ma olen teinud, ei ole enam kellegi jaoks

---

Tõlgitud rootsikeelsest käsikirjast "Ett års krigstjänst i Estland: Mina upplevelser vid den estnisk-bolsjevikiska fronten 1919–1920". — KrA (Rootsi Sõjaarhiiv Stockholmis), Einar Lundborgs arkiv, Vol. 1.

tähtsust ning pole see enam kellelgi meeles. Selles ei kahtle ma mitte silmapilgukski.

Olen avastanud ja saan sellest nüüd ka ise täiel määral aru, et mu elu peab olema ja jääma palgasõduri omaks. Sõdur olen ma ihult ja hingelt; ainult sellisena suudan ära teenida teiste austuse või üleüldse eksisteerida. Siin Eestis on nüüd paar kuud kestnud rahu ning ma tunnen juba rahulolematust hõlbuelu ja rahumeelse tööga ning igatsen uute seikluste ja lahingute järele; lahingute järele omaenda elu peale. Kui täielikku tõendust leidnud faktile tahan ma osutada asjaolule, et ainult sõjaväeteenistustes olles pole mul tulnud võidelda majanduslike raskustega, vaatamata sellele et mu palk on olnud kõike muud kui hiilgav.

Siin Eestis tuntakse mind kui intelligentset ja väga haritud inimest, kellel on head kombed ning väga hea perekondlik päritolu. Õigupoolest on siinsetel inimestel raske mõista, miks ma õieti siia olen tulnud: rahulikust elust võitlusesse, mille lõpptulemust ei võinud ma ju kuidagi ette teada. Siin tahavad mõned rääkida õnnetust armuloost, mis olla lõppenud verise duelliga ja sundinud mind lahkuma oma väeosast ning valima sõjamehe elu, et unustada, vaigistada oma südamevalu. Neid isikuid pole ma kunagi vaevunud tutvustama oma Rootsist lahkumise tegelike põhjustega: seni, kuni ma täidan siin oma kohust, pole mul kellelegi vaja anda aru oma mineviku kohta.

Olen otsustanud oma üleelamised koondada sidusaks jutustuseks osalt selleks, et mul endal oleks tõepärane mälestus tormilistest päevadest Eesti sõjaväeteenistuses, ja osalt ka näitamaks, kuidas üks väike, noor ja vaene riik oskas võidelda, välja kannatada ja võita — kui eesmärgiks oli luua "midagi, mida võiks tunda ja nimetada omaks". Meie, rootslased, kellel juba on oma traditsioonide poolest rikas, jõukas riik, kultuur ja palju muud, mis Eestis täiesti puudub, ei mõista hinnata seda, mis juba ammu meile kuulub. Me oleme elanud liiga rahulikult ja rikkalt, ilma muude võitlusteta peale omavaheliste sisemiste lahkarvamuste, me oleme blaseerunud, rahusse uppunud.

II. IGATSUS SEIKLUSTE JÄRELE

Pärast Soome Vabadussõda[1] olin ma juba 1918. aasta juunikuu lõpul tulnud tagasi Rootsi, oma koju. Majanduslikel põhjustel ei saanud ma tagasi pöörduda tegevteenistusse oma väeosas. Terve suve ja sügise hulkusin ma tegevusetult ringi vanemate juures maal ning olin lisaks ka õnnetult armunud ja kindlalt veendunud, et mu väljavalitu jääb mulle mu näruse majandusliku olukorra tõttu igavesti kättesaamatuks. Tuju langes iga päevaga; mu korduvad katsed uuesti tegevteenistusse astuda ebaõnnestusid ning muutsid mind hingeliselt ja füüsiliselt veelgi nõrgemaks. Lõpuks pidin tõsimeeli kaalumisele võtma mõtte tsiviiltööst, mis seni oli minu jaoks olnud surmaga ühevääriline asi. Mõtlesin igatsusega tagasi päevadele Soome Vabadussõja ajal ega suuda kunagi unustada kõiki neid öid, kui käisin mälupiltides läbi oma sealseid ülelamisi. Ühel heal päeval sai mu minevikuigatsus sellise väljundi, et kirjutasin ühe nädala jooksul üles oma mälestused teenistusest Rootsi Brigaadis.[2] Kirjapandu annab ühtlasi selget aimu mu tolleaegsest hingelisest nõrkusest ja kurbusest.

Nõnda siis — tsiviiltöö. Et mul vähemalt midagigi teha oleks, võtsin 1918. aasta sügisel vastu töö sekretärina Rahvamajanduskomisjoni kaubavahendusbüroos Stockholmis.[3] Mul õnnestus saada töökoht, mis vähemalt esialgu haaras täiesti mu aja ja tähelepanu ning hoidis mind ka erksana ja majanduslikult rahuldaval pinnal. Aga tsiviiltöö on tsiviiltöö ning minu igatsus põnevuse järele kasvas kiiresti. Ma sain osalt ajalehtede kaudu ja osalt tutta-

[1] Lundborg kasutab peaaegu läbivalt nimetust "Soome Vabadussõda" (*finska frihetskriget*). Oma varasemates, 1918. aasta suvel kirja pandud mälestustes nimetab ta seda Soome kodusõjaks (*finska inbördeskriget*). — *Siin ja edaspidi tõlkija märkused, kui pole teisiti märgitud.*

[2] 1918. aastal Rootsis kirja pandud "Sõjas koos Rootsi Brigaadiga" (I fält med Svenska Brigaden; käsikiri KrA, Einar Lundborgs arkiv, Vol. 1). Rootsi Brigaad oli Rootsi vabatahtlike üksus Soome kodusõjas, milles olid võidelnud nii Lundborg kui ka paljud teised Eestisse jõudnud Rootsi vabatahtlikud.

[3] Rahvamajanduskomisjon (Folkhushållningskommission) oli 1916. aastal asutatud sõjaaegne Rootsi ametiasutus toiduainete normeerimiseks ja ümberjagamiseks.

vate käest teada, et pealinnas oli käima pandud Rootsi vabatahtlike värbamine Lätti määratud vabakorpusesse ning loomulikult tahtsin ma juba esimesest hetkest nendega liituda. Eriti tugevaks muutus see soov aga siis, kui mu töö 1919. aasta algul ebahuvitavaks muutus ning kehv majanduslik olukord jälle tunda andma hakkas ning ma ei suutnud enam ots otsaga kokku tulla. Kavandatud Läti-ekspeditsioon sai kuulsusetu lõpu, kui selle rahastust ei suudetud kindlustada, mistõttu valitsus asus selle suhtes täiesti eitavale seisukohale. Seega ei jäänud mul muud üle kui jääda sinna, kus ma juba olin. Rahvamajanduskomisjon pidi aga peatselt likvideeritama, selle isikkoosseis tuli lahti lasta ja nii oleks alates 1. aprillist läinud ka minuga, kui oleksin sinna paigale jäänud. See aga käis mu au pihta ning seetõttu otsisin üles juba ajalehtedes sõimata saanud salajase värbamisbüroo, mis kogus vabatahtlikke Eestis asuvasse Rootsi Korpusesse, et saada vähemalt mingigi võimalus sõjaväeteenistusse astuda. Niisama oluline oli ka lihtsalt minema pääseda: mu majanduslik seis oli muutumas talumatuks.

Hotellis Continental asunud värbamisbüroost[4] saingi ühel heal päeval lubakirja ja reisiraha Tallinna, kus ma pidin end Rootsi Korpuse depoostaabis üles andma. Oma võlgade tõttu olin sunnitud sellest sammust oma elu- ja töökohale teatamata jätma ning andsin endast märku alles kirja teel, kui olin Rootsist juba lahkunud. Mitte kellelgi polnud aimu minu põgenemisest ega sellestki, et ma polnud leidnud mingit muud väljapääsu neist minu jaoks nii piinlikest ja väljakannatamatutest oludest, millesse olin ise end mässinud. See, mida minust ja mu kadumisest rääkima hakatakse, ei valmistanud mulle suuremat muret. Peaasi oli ju lihtsalt minema pääseda — uute seikluste poole, uude vihasesse võitlusesse elu ja surma peale. Viimased kaks ööd elasin ma tagasihoidlikus hotellis ning kirjutasin sealt oma lähedastele kirja, enne kui reisile asusin.

[4]Värbamisbüroos töötasid hiljem samuti Eestisse sõitnud leitnandid Anders Wallgren ja Carl Hedberg.

III. REIS EESTISSE

Laev, millega ma Soome pidin sõitma, Birger Jarl, pidi väljuma 1. märtsi õhtul. Mul olid kõik paberid korras, kuid sellegipoolest ei saanud ma teele asuda, sest kontoris puudus raha, et välja lunastada minu ja veel mõne teise vabatahtliku pileteid. Pool tundi enne Birger Jarli väljumist jõudis kohale aga Soomest tulev laev, peal Tallinnast tulnud kuller värbamisotstarbeks mõeldud suurema summaga. Nii õnnestus mul sellegipoolest teele asuda. Reisikaaslasteks sain ma peale mõne Rootsi vabatahtliku[5] terve üksuse jao taanlasi: ühe ohvitseri ja 17 meest, kes nii nagu mina kavatsesid samuti Eestisse sõita. Sel ajal puudus Taani ja Eesti vahel igasugune otseühendus, mistõttu taanlased pidid esmalt sõitma Rootsi, et pääseda sealt üle Soome Eestisse ning seejärel juba rindele enamlaste vastu. Taanlased olid oma varustuse saanud juba Taanis tänu ühe direktor Westenholzi[6] suuremeelsusele: nad kandsid kena rohelist univormi koos sineliga ning ümmargust mütsi, millel oli Taani värvides kokard. Neil oli ka täielik jalaväelasevarustus: aluspesu, kampsunid, kindad, sõdurikastid jne.

Laeva lahkumishetk jõudis kätte, kostis kolm laevakella märguannet, kruvi võttis vedu ja alus hakkas lõpuks liikuma. Ma olin närviline nagu ei kunagi varem. Miks? Sest ma teadsin, et olen teinud midagi, mis on ebaõige ja argpükslik, võib-olla isegi karistatav. Aga nüüd tuli sellised mõtted kõrvale heita; varsti pidin ma ju olema tagasi sellistes kohtades, kus enam nii hoolega ei uuritud, kes ma selline olen või mida ma olen teinud või tegemata jätnud.

Pardal anti minu käsutusse II klassi kajut, mida ma jagasin Taani allohvitseriga. Minu jaoks oli see mugav küllalt. Keegi major Hällén,[7] endine Rootsi jalaväeleitnant, kes oli osalenud ka Soome Vabadussõjas, oli samuti laeval. Tema kohta räägiti, et ta

[5]Lundborgiga koos reisisid vabatahtlikud Ivar Åkersson ja Helge Sjöström.

[6]Taani insener Aage Westenholz (1859–1935). Tekstis "Westenholst", siin ja edaspidi on tõlkija parandanud nimedes leiduvad ilmsed kirjavead.

[7]Soomes majoriks ülendatud Lambert Hällén (1887–1960).

oli määratud korpuse ülema kolonelleitnant Mothanderi[8] staabiülemaks, mis polnud just halva kõlaga tiitel. Kogu reisi vältel oli Hällén väga tagasihoidlik ja näitas end harva tekil, sööklas või suitsuruumis. Tõenäoliselt oli ka temal põhjust end peita.

Teel rindele ei pidanud Taani kontingent ennast sõjaväeüksusena ülal. Nad lasid hea maitsta laeva veinidel ja parimatel roogadel ning nende ohvitser leitnant Palludan[9] tasus lahkelt kõik kulud. Mulle jättis ta mulje väga rikkast mehest. Hiljem oli mul küll põhjust seda arvamust revideerida.

Läksin juba varakult magama ning andsin käsu ennast veidi enne Maarianhaminat üles ajada; laev pidi nimelt Ahvenamaal peatuse tegema. Veidi enne väljasõitu Stockholmist olin ma saatnud oma seal elavatele sugulastele telegrammiga teate, et olen läbisõidul, ning avaldanud soovi nendega kohtuda. Tõepoolest olidki nad järgmisel hommikul laeva saabumise ajal sadamas, kaasas mulle teemoonaks võileivad, munad, piim ja muud minu jaoks haruldased asjad. Stockholmis polnud igatahes tol ajal võimalik selliseid toiduaineid leida. Nad katsusid mind veenda, et jätaksin mõtte seesugustest röövretkedest nagu see, mille olin ette võtnud, kuid seda muidugi asjatult.

Sõit suurte jääpankade vahel läks raskelt. Kuni silmapiirini helkis valgelt ja ilusalt: päike ja jää üheskoos. Degerby juures tegi laev peatuse, ma tundsin seal ära paar tuttavat sellest ajast, kui meie perekond tavatses veel seal oma suvesid veeta.

Vahepeal peatus laev ka lihtsalt keset jääd, et reisivaid saareelanikke peale võtta või maale lasta. Ühel korral võeti pardale suur kogus räimi, värskeid ja säravaid. Suurema osa asjast veetsin koos leitnant Palludaniga; taanlased tegid ahtritekil riviharjutusi, meie lasime merelinde jne.

Hilja õhtul jõudsime Turusse, kus saime pagasi pika seletamise järel ära tollitud ja läksime linna, et ööseks peavarju leida. Ma ööbisin koos taanlastega ühes keskpärases hotellis, kus sellegipoolest osati tublisti raha küsida. Järgmisel hommikul vara

[8]Carl Axel Mothander (1886–1965).

[9]Taani leitnant Victor Anton Palludan (1892–1958).

väljus rong Helsingisse: me ostsime kõik kolmanda klassi pileti, mahutasime kõik ennast ühte tühja, kuid sooja vagunisse ning reis võis alata. Veidi aja pärast heitsin pingile pikali, et silm looja lasta, sest võib-olla poleks mul selleks varsti enam isegi kõva pinki kuskilt võtta. Taanlased olid esimest korda sõjateel; ma jutustasin neile oma seiklustest Soomes, mida nad kuulasid põnevuse ja igatsusega omaenda seikluste järele.

Helsingi raudteejaamas kohtusime Rootsi Korpuse esindajaga Soome pealinnas, lipnik Wikströmiga,[10] kes viis meid kõiki hotelli raudteejaama kõrval ning hiljem ka söögikohta, kus me neil päevil Tallinna laeva minekut oodates manustasime oma märkimisväärselt lihtsaid eineid. Hobuseliha ja kaalikad olid peamised toiduained nii hommiku-, lõuna- kui ka õhtusöögiks.

Esimese õhtu veetsin ma leitnant Palludani seltsis, kes kõrtsides raha kokku ei hoidnud. Mõni tund oli meil niisiis lõbu laialt. Järgmisel päeval külastasin oma sugulasi apteekreid, samuti mõnd teist tuttavat perekonda. Kõik nad soovisid mulle head teed, palju aurahasid ning elusalt ja tervelt tagasi pöördumist. Kes sel ajal teadis, mis juhtuda võib?

Suur tugev jäälõhkuja Wäinämöinen[11] pidi meid Tallinna viima. Mõni tuhat Soome sõdurit viibis juba Eestis ning jäälõhkuja käis seega sõidus peamiselt soomlaste pärast. Wäinämöinen on suur ja tugev koloss ühe masinaga vööris ning kahega ahtris ja sama paljude kruvidega. Selle kohta räägiti, et jäälõhkuja kapten, kui temani oli 1918. aastal jõudnud teade, et sakslased on Helsingi vallutanud, oli ütelnud meeskonnale, et linn on ikka veel punane, ning sõitnud niimoodi punase meeskonna ja valvesalgaga Helsingisse, kus pardal viibivate punastega tehti muidugi kiiresti üks-null. Tänuks nimetati kapten eluks ajaks jäälõhkuja ülemaks.

Minu sugulased olid jäälõhkuja lahkumise ajal all sadamas. Meile vabatahtlikele anti kaasa suur kogus saapaid, mis tuli korpuse ülesandel Eestisse viia, sest seal oli saapaid raske leida. Onu käest sain paki suurepärast tubakat, mille eest mul hiljem oli ju-

[10] Arvo Wikström (ka Wickström või Vikström).

[11] 1912. aastal ehitatud jäälõhkuja, hilisema nimega Suur Tõll, varasemate nimedega Tsaar Mihhail Fjodorovitš ja Volõnets.

hust talle tänulik olla. Meie paberite ja pagasi kontroll võttis jälle hulga aega ning lükkas laeva teeleasumist edasi. Siis aga alustas see teed läbi paakjää. Reis üle Soome lahe polnud just tühiasi, kõik paukus ja raputas, kui suur raske koloss kogu oma raskusega end kokkusurutud jääpankadele heitis. Siin-seal jäime kinni, tagurdasime mõnikümmend meetrit, tegime uue sööstu ja nõnda edasi, meeter meetri haaval. Teinekord olime jälle vabas vees ja tundus, nagu hingaks hiiglane pärast rasket tööd kergendatult. Kuni silmapiirini helkis ainult jää, mis kohati oli mitu meetrit paks, tuule ja hoovuste poolt tugevalt kokku pakitud.

Ärasõidu ajal kohtasin kapten Almquisti,[12] endist Rootsi Brigaadi reameest Soome sõja ajast, kes nüüd oli majandusülem juba jaanuarikuus Eestisse saabunud Soome vabatahtlike vabakorpuses kuulsa Rootsi majori, hilisema koloneli Martin Ekströmi juhtimise all. Kapteni käest sain küsimise peale terve hulga masendavaid teateid Rootsi Korpuse, selle ohvitseride ja sõdurite ning eriti korpuse ülema alampolkovnik Mothanderi kohta. Mothander, endine Rootsi sanitaarlipnik, kes ebanormaalsuse tõttu oli sunnitud oma Rootsi väeosast lahkuma, oli Soome Vabadussõja ajal mingil arusaamatul põhjusel ülendatud sanitaarmajoriks ning püüdis nüüd organiseerida ja juhtida Rootsi lahingväeosa Eestis. Ma olin juba ette veendunud, et see ettevõtmine ei saa hästi lõppeda, ning otsustasin seetõttu juba siis, et ei kavatse korpuses "vanaks saada", vaid püüan ennast nii ruttu kui võimalik kolonel Ekströmi käsutusse anda.

Almquist ütles mulle samuti, et ma teda Tallinnas üles otsiksin. Ta rääkis mulle pikalt Soome väeosade võidukatest lahingutest, tänu millele oli Eesti eestlastele ära päästetud. Enne soomlaste sekkumist polnud punased Tallinnast kaugemal kui 23 versta. Kaotused langenute ja haavatutena olid olnud suured, kuid sellegipoolest olid soomlased teinud teoks oma plaani punased vennasriigist välja ajada. Suuresti just tänu soomlaste vahvusele oli tagasi vallutatud Narva linn. Üks esimesi, kes linna oli sisse tunginud, oli leitnant nimega Dahlgren, endine vabatahtlik Rootsi

[12] Birger Herman Almquist.

Brigaadis, kus ta oli teeninud staabi käskjalana. Dahlgren langes hiljem lahingus Narvast ida pool.[13]

Rasked jääolud aeglustasid laeva liikumist, kuid suure müra ja paukumisega ta siiski edasi tungis, olgugi et aeglaselt.

Siis hakkas lõpuks paistma Eesti rannik. Kui huvitav pidi olema seda uut maad juba varsti lähemalt näha! Kui jäälõhkuja oli lähemale jõudnud, demonstreeris Tallinna linn märkimisväärselt pitoreskset siluetti: kõrgete teravate kirikutornide ja vene kirikute paljude kuldsete kuplitega, mis päikesevalguses hiilgasid. Sadamarajatised Tallinnas on suurejoonelised; ka laeva pardalt võis saada neist väga hea ülevaate. Eesti lipp, sinimustvalge, lehvis ametiasutuste hoonetel ja mereväe alustel. Lipu kolm värvi tähendavad järgmist: sinine — sinist taevast; must — Eesti ja tema rahva jaoks pimedat Vene aega; valge — ees ootavat heledat tulevikku, mille nimel Eesti rahvas praegu võitles ja langes. Värvid on ju kenasti mõeldud, kuid lipul jätavad need pigem rusuva mulje. Sadamas oli ankrus kolm enamlastelt äravõetud suurt, tugeva valve all hävitajat: suurepärases korras ja nüüd Eesti meeskondadega. Kõik oli nii huvitav, nii uus.

Meile anti käsk pagas ühte kohta kokku koguda — ilmselt oli oodata järjekordset ranget tollikontrolli. Esimene lähedalt heidetud pilk Tallinna sadamale jättis aga mulje vaid mustusest ja kannatustest. Ka sel hetkel valitsenud sulailm andis sellesse vististi oma panuse. Inimesed, kes laevale vastu tulid, tundusid justkui segu eesti inetusest ja vene räpasusest. Alampolkovnik Mothander oma auväärses isikus oli samuti sadamas kohal. Ta ei teinud just rõõmsat nägu, kui mind märkas, sest ta teadis, et ma tunnen tema minevikku liigagi hästi.

IV. TALLINNAS

Pärast väga pealiskaudset tollikontrolli ja kui olin tervitanud sadamasse vastu tulnud rahvuskaaslasi, viidi meid ühes veel mõne

[13]Leitnant Bror Dahlgren (1893–1919), langes Vene Loodearmee teenistuses Ingerimaal 9. juunil 1919. aastal.

rootslasega hotelli Du Nord, kus asus korpuse depoostaap ja kuhu meid kõiki tuli elama panna, söögile ja arvele võtta, ning kust meid hiljem pidi edasi saadetama Narva, korpuse tollasesse lahingubaasi. Minu esimene retk läbi vanas Rootsi stiilis ehitatud linnaosa meenutas mingil määral jalutuskäiku Stockholmis, ainult selle suure erinevusega, et Rootsi pealinn on Tallinnaga võrreldes üks tõeline puhtuse taevariik.

Massiivsed kindlustusrajatised vallide, kaitsekraavide ja tornidega pärinevad, nagu eestlased ise tavatsevad öelda, maa kõige õnnelikumast ajajärgust, vanast heast Rootsi ajast. Pesuehtsal Rootsi sõduril lööb süda muidugi soojemalt, kui ta midagi sellist kuuleb. Need inimtüübid aga, keda ma jalutuskäigu ajal jälgisin, olid haletsusväärsed oma ilmse vaesuse ja räbalaks kulunud riietega. Polnud näha mitte ühtegi elegantselt või isegi korralikult riides tsiviilisikut. Viis aastat sõda, paar revolutsiooni ja Saksa okupatsioon olid olnud piisavad selleks, et eemaldada hariduse ja korralikkuse välised tundemärgid. Kõigel oli tugev vene iseloom vähemate läänemaiste sugemetega — viimane oli siis see, mida eestlased ise nimetasid kõrgeks eesti kultuuriks.

Esimene pilk Eestile jättis mulle niisiis sünge ja rõhuva mulje. Ka hotell meenutas pigem neljanda järgu restorani paari numbritoaga. Väikeses räpases söögisaalis oli üsna ebaesteetiliselt serveeritud, kõiksuguseid suupäraseid külmroogi täis puhvet ning selle üle olid võimust võtnud Rootsi vabatahtlikud — need, kes ootasid võimalust rindele sõita, need, kes ei tahtnud rindele sõita, ja need, kes töötasid depoostaabis. See oli üks vastik kamp äraeksinud seiklejaid ja mul ajas kogu ettevõtmine juba esimesest hetkest südame pahaks. Kogu oma lihtsuses tundus mulle, et olen sellest "klubist" peajagu üle. Keegi kapten Alhyr,[14] endine Rootsi ratsaväeohvitserikandidaat, kellega koduväeosas oli lõpparve tehtud, kuid kes oli Soomes ohvitseripagunid peale saanud, patseeris seal ringi snooblikus Rootsi välivormis läikivate lakksaabastega, sineli asemel kasutas ta aga elegantset põdranahkset kasukat ja

[14]Leitnant Tage Ragnar Alhyr (1894–1975), oli ülendatud kapteniks ilmselt Mothanderi poolt.

tsiviilmütsi. Ma sain varsti aru, et selline riietus on täiesti kohane ning seda sorti rahvale sobiv.

Mind viidi ühte kabinetti, kus ma sõin Mothanderi, Hälléni, Palludani ja Alhyri seltskonnas oma esimese eine Tallinnas. See oli korralik Rootsi laud leiva, või, juustu ja muuga, mida kõike oli nii palju, kui vaid vähegi jõudsid süüa: sealihalõigud, keedetud munad, lõhe, keel, portselanserviis ja napsipudel — see oli midagi hoopis muud kui see, mida ma viimasel ajal endale Rootsis lubada olin saanud. Meie juures oli ju tollal kõigist toiduainetest puudus. Ja ma sõin kõhu korralikult täis.

Siis räägiti korpuse tulevikust, mille kohta tuli suuri sõnu pahinal nagu kosest, aga nende taga puudusid mõistus ja reaalsustaju. Siis anti mulle võimalus eraviisiliseks vestluseks Tema Majesteet alampolkovniku, korpuse ülemaga minu tulevase ametikoha asjus. Kindralile kohaste maneeridega, mis minus kohe vastumeelt tekitasid, teatas Mothander mulle, et võiksin hoolitseda korpuse voori eest. Ja minu vastus oli lühike ja kindel: "Ei, tänan! Mitte sellise ülema käe all nagu sina. Sa tead ise, kes sa oled ja kes olen mina!"

Meenutades vestlust kapten Almquistiga Wäinämöineni pardal, otsustasin esimesel võimalusel üles otsida kolonel Ekströmi, kes sel ajal viibis Tallinnas, et järele kuulata tema üksusesse ülemineku asjus. Mõeldud-tehtud. Mind võeti otsekohe jutule ning kolonel tervitas mind eriti vastutulelikul moel ja teatas, et mitmel põhjusel tuleb tema üksusel lähematel päevadel kodumaale tagasi pöörduda, ent tõenäoliselt peab kolonel uue, värskelt formeeritud väeosaga tagasi Eestisse tulema ning näeks mind seal heameelega ohvitseri ametikohal. Kui vastumeelne mulle ka oli jääda alampolkovnik Mothanderi käsutusse, keda kolonel ütles end hästi tundvat, andis ta mulle siiski nõu seda esialgu teha, et edasiste sündmuste kulgemist ära oodata. Ma kiirustasin tagasi Mothanderi juurde ja teatasin talle koloneliga peetud vestluse sisu. Tema ainsaks vastuseks oli hapu näoilme.

*

Minu järgmisi päevi sisustasid magamine, hea toidu söömine ja ringivaatamine selles sünges, kuid siiski nii huvitavas lin-

nas. Kohtasin mitmeid tuttavaid Rootsi Brigaadi ajast. Leitnant Leth,[15] endine brigaadi vooriallohvitser seersandi auastmes, oli nüüd vooriülem Ekströmi pataljonis. Kapten Hedberg,[16] endine lipnik ja poolpatarei ülem Soomes, juhtis nüüd suurtükipatareid ning oli olnud üks esimestest, kes Narva vabastamise ajal linna sisse tungis. Kapten Pålman,[17] endine kapral ja brigaadi rühmaülem, oli nüüd adjutant suurtükiväeülema kindral Londéni[18] juures. Rootsis oli kapten olnud endine jalaväeohvitserikandidaat. Ja oli veel terve hulk teisi.

Mothander oli kuulnud, et Tallinnas viibib paar rindelt põgenenud korpusemeest, ning ühel päeval sain käsu minna neid kinni võtma. Ma ei tahtnud Mothanderile otse vastu hakata, sest kõigele vaatamata olin ma korpuselt ju siiski söögi ja peavarju saanud ning pealegi puudus mul igasugune muu tegevus. Alampolkovnik oma kõrges isikus suvatses ise ettevõtmist juhtida; assisteerisid ka tsiviilriietuses major Hällén, ikka veel tsiviilkasukaga kapten Alhyr ja linna komandandilt rekvireeritud kolmest turskest relvastatud mehest koosnev patrull. Kõik vähegi korralikumad hotellid otsiti läbi. Alhyr koos kahe mehega jäi iga kord välja tänavale, samal ajal kui Mothander koos ülejäänud seltskonnaga valjul häälel käske jagades hotelli sisse tungis, visitatsiooni ajaks igasuguse sisse- ja väljakäimise ära keelas ning kõiki instruktsioonidest üleastumisi karmilt karistada tõotas. Hotellipersonal, kes mitte alati aru ei saanud, mida see kuldtressidega halvatujuline härra soovib, lasi koogutades ja hirmunult tal tegutseda. Ma tundsin Mothanderi käitumise pärast sügavat piinlikkust ja julgesin oma tähtsusetusele vaatamata talle teatada, et nõnda ei tasuks siiski ennast üleval pidada, sest see võib ju inimestes kergesti vastumeelsust tekitada. Vastus oli Mothanderile tüüpiline: "Siin võib teha kõike, mida ise

[15]Gustaf (Gustav) Hjalmar Leth (1886–1953), hilisem Vabadusristi kavaler.

[16]Kapten Åke Hedberg (?–1919), suri 3. aprillil 1919 "hispaania haigusesse" (grippi).

[17]Sven Harald Pålman (1894–1944).

[18]Mõnda aega Eesti teenistuses olnud Soome suurtükiväekindral Paul Londén (1878–1942).

tahad!" Tundsin teda varasemast ajast juba liiga hästi selleks, et temaga vaidlema hakata.

Lõpuks leiti põgenikud üles ning viidi Mothanderi veidra kriiskamise saatel linna peavahti, kuhu nad teadmata ajaks kinni pandi koos lutikate, täide, punaste ja muu sellisega.

Ja kõige tagatipuks toodi lauale võidukas õhtusöök napsu ja reinveiniga. "Die estnische Regierung bezahlt alles für die Leute! Skål!"[19] Ja keset seda kõige rahumeelsemat einet, mida inimaju suudaks eales ette kujutada, sõnas Mothander: "Kas pole rindeelu ikka tore?"

*

Ma soovisin tutvuda korpuse isikkoosseisu, selle ohvitseride ja sõduritega ning leidsin nimekirjast kaks tuttavat ohvitseri: Dahne ja Samzeliuse.[20] "Kes siis korpuse rindeülemaks on?" "Sellega on nii," vastas mulle Mothander, "et see on kapten Malmberg,[21] ebatavaliselt tubli ja vapper ohvitser. Ta on minu asetäitja ja parem käsi ning temale saan ma usaldada kõike. Rootsis oli ta muidugi kõigest seersant, kuid maailmasõja ajal Belgia teenistuses olles teenis ta välja ohvitseripagunid ja Soomes ülendati ta kapteniks. Pealegi on ta osa võtnud Ekströmi võidukatest lahingutest siin Eestis." "Ja kes on kompaniiülemad?" "Liljencrantz ja Theander,[22] esimene neist Svea kaardiväe reservlipnik, teine ühe Norrlandi väeosa rühmaülem, kes Soomes ohvitseriks ülendati. Liljencrantz on kapten ja Theander leitnant." Minu küsimuse peale, kas sõdurid on hea lahinguvõime ja distsipliiniga, vastas Mothander, et nõnda see on, ainult orkestri liikmed polevat kuigivõrd "südikad", mistõttu osa neist on rindelt deserteerinud.

Võib-olla on lugejal huvitav teada, kuidas Rootsi Korpus Eestis tegelikult alguse sai ning kuidas selle ohvitserid niivõrd kiiresti

[19]Eesti valitsus teeb kõigile välja! Terviseks!

[20]Lipnik Einar Arcadius Dahne (1893–1975) ja Bo Gunnar Bertil Samzelius (1894–1966), mõlemad hilisemad Vabadusristi kavalerid.

[21]Georg Axel Valdemar Malmberg (1895–1931).

[22]Vabahärra Wilhelm Liljencrantz (1894–1963) ja Josef Lorenz Theander (1893–1948), mõlemad hilisemad Vabadusristi kavalerid.

ülendust said, ilma et nad oleksid lahingutes oma paguneid välja teeninud. Lühidalt on korpuse eelajalugu järgmine. Kui Mothander oli 1919. aasta jaanuarikuus läbisõidul Soomes ja teel Eestisse, kohtas ta Helsingis härra Samzeliust. Mothander oli tollal Soome sanitaarmajori auastmes, Samzelius aga ilma igasuguse auastmeta. Mothander veenis Samzeliust enda adjutandina Eestisse kaasa tulema. Vastutasuks sai Samzelius Mothanderilt otsekohe leitnandi auastme. Tallinnas esitles Mothander ennast kui Rootsi majorit ja esialgu teda selleks peetigi. Kõrged võimukandjad Tallinnas olid valmis Mothanderit teenistusse võtma ning ta sai valida, kas formeerida ratsaväeosa või merejalaväerügement. Õnneks oli Mothanderil piisavalt oidu peas, et mõlemast pakkumisest ära öelda. Selle asemel astus ta teenistusse 5. Eesti jalaväepolgus (Rakveres) polguülema asetäitjana, mis mõnes Rootsi väeosas oleks vastanud pataljonita rügemendiohvitseri ametikohale.

Eestis kohtas Mothander lipnik Liljencrantzi ja võttis ta enese teenistusse. Kuna aga Samzelius, kellel polnud Rootsis mingit sõjaväelist auastet, oli ülendatud leitnandiks, pidi see, kes oli juba lipnik, loomulikult saama mõne teise ja kõrgema auastme. Nii ka juhtus ning Liljencrantz tehti kiiruga kapteniks. Et aga Eesti sõjaväes majori auastet ei kasutatud, pidas Mothander kohaseks iseennast alampolkovnikuks ülendada.[23]

Oma kohuseid polguülema asetäitjana täitis Mothander omapärasel moel. Paar korda pakuti talle võimalust väeosa lahingusse juhtida, kuid Mothander ütles sellest targu ära. Sõnu tehes oli ta aga vägagi vapper. Ühe strateegilise nõupidamise ajal polgu staabis olevat Mothander ütelnud vanale kogenud polguülemale, endisele Vene polkovnikule mitmeaastase kogemusega maailmasõja ajast:[24] "Sellise isikkoosseisuga (vihjates polgu sõduritele) midagi taolist ette võtta, härra polkovnik, on sõjaline hullumeelsus." Selle peale oli polguülem vastanud: "Kas siis teie, kes te pole sõdureid veel järele proovinud, tunnete neid paremini kui mina, kes ma nendega lahingus käisin!"

[23] S.t kolonelleitnandiks (*överstelöjtnant*).

[24] Alampolkovnik Nikolai Reek (1890–1942).

Mothanderi esialgne plaan oli luua 5. jalaväepolgus omaette rood väljavalitud rootslastest; võimaluse korral eeskätt neist, kes Soomes olid juba sõda näinud. Selle roodu abil tuli Eesti sõduritele näidata, kuidas sõdimine õieti käib, ja seeläbi ergutada neidki niisama vapralt võitlema. Sellest eliitsalgast, mis kunagi teoks ei saanud, arenes Mothanderi mõte edasi suurejoonelise Rootsi Korpuse — või nagu selle nimi algselt pidi olema — Rootsi Kaardiväe juurde. Eesti valitsuselt saadud raha toel seati sisse värbamisbürood Stockholmis, Helsingis ja Tallinnas ning töö pandi käima. Lepingutingimuste juurde kuulusid peale kindlaksmääratud palga ja tasuta söögi ka 2000-margane varustustoetus ja tervisekindlustus. Korpuse majanduslik pool aga saigi kogu ettevõtmisele saatuslikuks. Siin pole muidugi ka midagi imestada, kui intendandiks, kellel tuleb sadade tuhandete markadega ümber käia, valitakse endine asekonstaabel ja ringisõitev proovireisija, kes oli võlgade pärast sunnitud Rootsist lahkuma.[25]

Mothanderi plaanid Eestiga olid vägagi suurejoonelised. Ükskord oli ta ütelnud oma adjutandile: "Ma näen oma tipphetkena seda, kui olen suutnud Eestisse rajada posti, telegraafi, raudteed, politsei, kooli jne — kõik Rootsi eeskuju järgi." Suurelt mõelda on hea, aga midagi tegelikult korda saata veelgi parem.

Kuna Mothander oli end esitlenud Rootsi majorina ja tal oli tõesti teatav oskus autoriteeti sisendada, oli tal vägagi kergesti õnnestunud tollast Eesti valitsust ja kõrgemat väejuhatust veenda endale suurt rahalist toetust eraldama. Seal oldi täiesti kindlad, et formeerima hakatakse korralikku Rootsi väeosa eeskujuliku juhtimise all, ning kuna Eesti sõjaline olukord oli kõike muud kui hiilgav, õnnestus Mothanderil oma tahtmine raskusteta läbi suruda. Ta esitas isegi endapoolseid nõudmisi: "Kui ma seda või toda ei saa, siis pakin oma asjad ja sõidan minema!" Ohvitseridel hakkas hirm; vanad kogenud endised Vene kindralid pidasid nõu ja asja tulemuseks oligi, et Mothander sai, mida tahtis. Ühesõnaga oskas ta inimesi hästi haneks tõmmata.

Ametlikel õhtusöökidel võttis Mothander esialgu sisse koha vanade kindralite ja polkovnikute seas; kõrgele Rootsi ohvitseri-

[25]Leitnant Anders Wallgren.

le tuli ju igati austust üles näidata. Mothander lasigi kõigel hästi maitsta. Aga sõelaga kaugele vett ei kanna.

Tallinnas olevate sõdurite hulgas tekkis kiiresti tugev rahulolematus, sest lubatud varustustoetust välja ei makstud. Ka ise olin ma kõike muud kui raha poolest rikas, aga kuna mul ühtlasi polnud mingeid väljaminekuid, ei kannatanud ma selle all suuremat. Pealegi ei kujunenud minu viibimine Tallinnas pikaajaliseks. Mothander teatas, et tahab ette võtta inspektsiooniretke Narva, ning tegi mulle ettepaneku temaga kaasa tulla. Korpuses valitsevate ebakindlate olude tõttu polnud mul mingit lusti seda teha, painutasin aga end lõpuks Tema Kõrguse tahte alla, et mitte asjata riidu tekitada. Mul õnnestus saada ettemaksuna 500 marka oma varustustoetuse arvelt, sest mingit rahasummat oli reisil siiski ju tarvis. Suurema osa oma pagasist jätsin ma korpuse lukustatud laoruumi, arvates, et see on seal kindlas kohas. Hiljem kogesin ma aga vastupidist.

V. MINU ESIMENE REIS NARVA

Mothander oli lasknud tellida eraldi kupee endale ja veel ühele ohvitserile. Kui me aga raudteejaama jõudsime, kust rong pidi kell 11 ennelõunal väljuma, ei teinud jaamapersonal nägugi, nagu oleks Tema Kõrgusele mingi koht reserveeritud. Seepeale esines Mothander erinevate jaamaperroonil viibivate sõjaväelaste ja tsiviilisikute kuuldes kõige tooremate etteheidetega. "Minul ja minu adjutandil," ütles Mothander, adjutandi all mind silmas pidades, "on vaja reisi kestel arutada äärmiselt tähtsaid strateegilisi plaane ning meile tuleb ilmtingimata eraldi koht leida. Mina olen polkovnik Mothander ja ma keelan rongil teele asuda, enne kui mind on minu kohale juhatatud ja ma olen andnud loa rongi väljumiseks." Kõik pead pandi kokku, et olukorda lahendada. Kohad olid juba hõivatud; me olime jaama jõudnud viimasel minutil ning rindele suunduvas rongis ühtainsatki kupeed tühjaks teha on võimatu ülesanne. Lahenduse leidmine venis ja härra Mothanderit see ei rõõmustanud. Ta hakkas keset perrooni lärmama ja sõimlema; rahvas tuli vagunitest välja, et näha, mis toimub. Minu jaoks

oli see kõik äärmiselt piinlik, aga midagi polnud võimalik teha, et metselajat rahustada.

Lõpuks viidi meid postivagunisse, kus oli kaks pehmet istekohta. Me ronisime peale, võtsime kohad sisse ja siis andis alampolkovnik loa rongil väljuda. Aga kui me lõpuks üksi olime jäänud, oli minu kord teda sõimata ja seda puhtas rootsi keeles. Ühe Rootsi ohvitseri säärane käitumine võõral maal, nagu Mothander just oli üles näidanud, pidi kohalike inimeste seas kindla peale kahtlusi äratama — see tähendab, kahtlusi Mothanderi terves mõistuses. Selget vastust ma ei saanud, aga Mothander arvas, et tema, kellel olid juba "kindralipagunid taskus", võis sellises riigis nagu Eesti endale üht-teist siiski lubada.

Reis oli ebamugav. Rong roomas aeglaselt edasi, peatus igas viimases kui jaamas, manööverdas ja võttis peale vett või küttepuid. Suur hulk sõdureid pressis ennast rongi; kuidas nad kõik omale koha leidsid, pole mulle seniajani selge. See, kes pole näinud Vene kolmanda ja neljanda klassi vaguneid, ei suuda endale ette kujutada, mida tähendab nendes rindele sõita. Hiljem oli mul juhust seda enda peal järele proovida ja ma olen tänapäevani üllatunud, et suutsin ööpäevapikkuse reisi sellistes tingimustes välja kannatada.

Tapal, mis asub veidi vähem kui poolel teel Tallinnast Narva, oli einepeatus. Tohutu trügimise tõttu oli tulutu teha katset endale suutäit toitu leida, kuigi see puhvetis sugugi ei puudunud. Saabus rong Narvast. Mothander avaldas soovi järele uurida, kas Tallinnasse suunduval rongil ehk veel mõnda väejooksikut ei leidu; suvatses mind endaga kaasa paluda ja ronis pidulikult postivagunist välja. Ainult need, kellel on olnud au näha härra alampolkovnikut vormis, suudavad endale ette kujutada, millist koomilist vaatepilti ta pakub. Veidi küürselgne, suur pea, ei mingit kaela, kohmakad kõverad jalad, paksud reied jne ning alati vööl mõõk, mis ulatab talle vähemalt rinnuni. Tõepoolest pöörasid alati kõik pea tema poole, teeseldes, nagu "imetleks" teda.

Et nälga kustutada, sisenesime sööklasse ja einestasime kohvi ja kuklitega, mille eest arve härra Mothander lahkelt tasus. Aga kui uuesti perroonile tulime, oli rong juba liikuma hakanud, et

teed jätkata. Seda ta tegigi, vaatamata meie ägedatele hõigetele ja viibetele. Mida teha? "Kus on jaama komandant?" kamandas Mothander. Pärast energilisi järelepärimisi leidsime komandandi üles. "Mina olen polkovnik Mothander ning olen seletamatul põhjusel jäänud maha Narva rongist, milles on mulle reserveeritud kupee. Te peate silmapilkselt muretsema lisaveduri, millega saaksin oma rongile järele jõuda." Teda informeeriti, et pole ühtegi vedurit, mida muretseda. "Siis peate võtma veduri Tallinnasse mineva rongi eest." Talle teatati, et seda pole võimalik teha, sest sellele tehti just tol hetkel väiksemaid remonditöid, mis muutis võimatuks liikumise järgneva 15 minuti jooksul. "Mina olen polkovnik Mothander, mu härrad: kui ma hilinen, on kaalul Narva allesjäämine. Ma nõuan, et silmapilk midagi ette võetaks, et ma Narva rongile järele jõuaksin!" Mul õnnestus Mothanderi kriiskeid vaigistada ning jaamaülemaga rahulikult läbi rääkides korraldada, et järgmise jaama ülemale saadetaks käsk Narva rongi vedur, kui rong kohale on jõudnud, eest ära võtta ja Tapale tagasi saata, et sealt kaks mahajäänud Rootsi ohvitseri peale korjata.

Tänu jaamaülema abivalmidusele tuli vedur tõepoolest meile veidi hiljem järele. Mul oli tõeliselt häbi, aga Mothander säras rõõmust, et oli sellise tükiga hakkama saanud. Kui vedur meiega uuesti järgmisse jaama jõudis, olid peaaegu kõik reisijad vagunitest väljunud, et järeletoodud imeloomi uudistada. Piinlik. Need, kes ei teadnud meie hilinemise tõelisi asjaolusid, pidid loomulikult arvama, et me oleme vägagi tähtsad härrad. Jaamaülem küsis isegi omal initsiatiivil polkovniku luba rongi väljumiseks. Ja Tema Kõrgus suvatses loa anda.

Hakkas hämarduma ning meie käsutusse anti väike lamp. Ma ei tea, mis traaniõli see täpselt sisaldas, aga igatahes põles lamp vägagi kehvalt. Vaivara jaamas[26] tuli meie juurde üks Ekströmi väeosa rootsi vabatahtlik uudisega, et Rootsi Korpus on käinud rasketes lahingutes ning kapten Malmberg langenud. Meil kõigil langes pea norgu, sest Malmberg olevat ju iseäranis tubli ohvitser. Seepeale on arusaadav, et me Jõhvi jaamas suure üllatuse osa-

[26] Autoril on ilmselt vahetusse läinud Vaivara ja ülejärgmises lauses nimetatud Jõhvi jaama paiknemine raudteeliinil.

liseks saime, kui sealt kapten Malmbergi elusana eest leidsime. Kuulujutte levib sõja ajal palju. Koos adjutant Tammeliniga,[27] kes on ladusalt vene keelt rääkiv soomlane, oli Malmberg käinud visiidil kindral Tõnissoni[28] juures. Kui Mothander seda kuulis, tabas teda silmanähtav hirm. Närviliselt rääkis ta kogu ülejäänud reisi jooksul ainult kapteniga. Seda, mis neil omavahel arutada oli, ma ei kuulnud, sest jäin sügavalt magama, unele suigutatud rongisõidu muusikast tat-tat... tat-tat... tat-tat...

VI. NARVAS

Hilja õhtul jõudis rong Narva. Niipea kui sai rongist välja astutud sellele, mis pidi endast kujutama perrooni, võis aru saada, et siin on käinud või käib ikka veel sõda. Jaamahoone oli varemetes nagu ka seda ümbritsevad hooned. Suurtükkide kõma oli selgelt kuulda ning iga vähese aja tagant linna või selle lähedusse langevad rasked mürsud andsid ümbrusele sõjale iseloomuliku ilme. Niisiis: jällegi tule all. Kogu mu keha läbis otsekui naudinguvärin: nüüd oli see käes, mida olin igatsenud. Mothanderit ootas jaamas voorimees, kuid alampolkovnik eelistas koos kapten Malmbergiga ohvitseride korterini jääva versta jalgsi läbida.

Korpus ei osalenud sel ajal lahinguis, vaid asus reservis Narva linnas endas, nn Kreenholmis, vabrikute ja tööliselamute linnaosas. Sõdurid olid paigutatud vanadesse süngetesse kasarmutesse (kasarm nr 5), ohvitserid ja allohvitserid elasid aga direktorivillas. Villa oli moodsalt sisustatud, avarate tubade, vannitoa, kabinettide ja muuga. Rootslaste elul polnud siin ühesõnaga häda midagi, ja seda oli näha, kui sisenesin söögituppa, kuhu kogunenud ohvitserid manustasid parasjagu rammusat õhtusööki. Oli muretsetud isegi majapidajanna, keegi preili Blees,[29] rootsikeelne ja Tallinnast pärit. Peale nende ohvitseride, keda ma juba varem

[27] Kapten Harry Tammelin (1894–1956), hilisem Vabadusristi kavaler.

[28] Kindral Aleksander Tõnisson (1875–1941).

[29] Hulda Petronella Blees (Samzelius; 1898–1991).

olen maininud, oli seal lipnik Johansson,[30] ühe Norrlandi jalaväeosa endine rühmaülem, aus ja rahulik mees. Arstina tegutses keegi härra Schreiber,[31] allakäinud kokainist, kes hiljem pidi korpusest lahkuma, kui tuli päevavalgele, et Schreiber pole üldsegi mitte arst, vaid endine kinomehaanik Helsingist, kes maailmasõja ajal oli teeninud välilaatsareti juures suguhaigustele spetsialiseerunud sanitarina.

Revidendina tegutses väike joviaalne soomlane härra Färling.[32] See, mida me tema kohta mõni aeg hiljem teada saime, läks osale meist ohvitseridest kalliks maksma. Korpuse kaplaniks oli välipastor Lord,[33] omapärane pastor, kes hiljem tegi oma nimele au kui guljašš ja joberdaja[34] preestrikuues. Mõne päeva eest oli Mothander ta korpusesse vastu võtnud ja järgmise kapten Malmbergile mõeldud saatekirjaga Narva komandeerinud: "Korpuse välipastorina saadan ma siinkohal prooviks härra Lordi. Pastorit tuleb kohelda teatava psühholoogilise peenetundelisusega." Nagu näha, pidas Mothander ennast kõigist teistest kõrgemal seisvaks.

Õhtusöögi järel muretsesin selle eest, et siin ennast koduselt tunda. Ma külastasin sõdurite ja allohvitseride elukohti ning kohtasin seal mitmeid tuttavaid Soome ajast. Eelmisel päeval, räägiti mulle, oli kaheksatolline mürsk langenud keset sõdurite kasarmut ja täiesti purustanud ühe ruumi, kus oli paiknenud üks esimese kompanii jagudest. Suureks õnneks polnud sel hetkel, kui õnnetus juhtus, ruumis kedagi; vastasel korral oleks meestel väga halvasti läinud. Mulle räägiti veel, et Kreenholm on täis punaseid, kellel on telefoniühendus tõeliste enamlastega teisel pool rinnet. Oli leitud salajasi telefoniliine, spioone jne. Ka suurtükkidest las-

[30] Arvid (Vabadusristi tunnistusel ekslikult Artur) Johansson, hilisem Vabadusristi kavaler.

[31] F. R. Schreiber.

[32] Berndt Hjalmar (Jalmari) Färling (1882–1922).

[33] Axel Wilhelm Lord (1874–1934).

[34] Esimese maailmasõja ajal kasutatud sõimusõnad salakaubavedamisega rikastunud isikute kohta.

ti Kreenholmi pihta äärmiselt vähe just sellel põhjusel, et seal nii palju punaseid elas.

Sõdurid olid Mothanderiga rahulolematud, sest too polnud pidanud oma sõna varustustoetuse väljamaksmise asjus nagu ka mitmes muus küsimuses. Meeleolu oli peaaegu sajaprotsendiliselt temavastane ning kõikjal oli kuulda sosinaid deserteerimisest, uuest ülemast ja muust. Ühel korral, kui korpus lahingus oli käinud, oli Mothander näidanud enda kõike muud kui hiilgavaid väliohvitserioskusi, mis olid sõdurite seas tugevaid kahtlusi tekitanud. Kuulujuttude puhul uuest ülemast mainiti kapten Malmbergi nime. Mulle tundus kogu see seltskond üsna ebameeldiv, mistõttu oleksin kõige parema meelega sealse tolmu jalgadelt pühkinud. Kahjuks aga polnud mul võimalust seda plaani ellu viia.

Hiljem samal õhtul kogunesid kõik ohvitserid nõupidamisele. Kohe pärast Narva saabumist oli Mothander kohtunud allohvitseride ja sõdurite esindajatega, kes olid aupaklikult ja viisakalt teatanud, et nad ei saa edasi korpusesse jääda, kui Mothander kavatseb edaspidigi selle ülema rolli täita. Nad ütlesid, et olid juba ammu aru saanud Mothanderi võimetusest olla ülemaks sellisele vabatahtlikule üksusele nagu Rootsi Korpus Eestimaal, ning kinnitasid, et enamik nende kaaslastest jagab seda arvamust, ja palusid temalt peatset vastust. Mothander oli väga närviline ja hirmunud ning soovis kuulda härrade ohvitseride arvamust. Et tulemus kujuneb selliseks, nagu see juhtus, poleks ta enda sõnul aga iialgi aimanud.

Kapten Malmberg teatas nimelt, et kavatseb sisse anda lahkumisavalduse ning koos teatud arvu korpuse liikmetega, kes kavatsesid teha sama, minna "teisele poole Narvat" lahingusse. Mothander ütles, et sellist avaldust asjade hetkeseisu juures rahuldada ei saa, ning isegi palus Malmbergil korpusesse edasi jääda. Malmberg rääkis nüüd, kuidas ta oli koos adjutant Tammeliniga, kui oli mõistnud, et Mothander on võimetu korpust lahingus juhtima, läinud kindral Tõnissoni, Eesti polgu ülema juurde, kellele korpus allus, ning esitanud talle ettekande. Mothanderilt oli Malmberg nimelt juba ammu saanud korpuse rindeüksuse ülema volituse. Tõnisson oli küsinud teateid selle kohta, kes Mothander õieti on, ning nördinuna Mothanderi katsetest näidata ennast

kellenagi, kes ta ei olnud, andnud Malmbergile käsu asja lõpliku korraldamiseni mitte alluda teistele käskudele peale nende, mis tulevad kindrali enda käest. Selle kinnituseks oli Malmberg võtnud kindralilt kirjaliku käsu. Kui ta nüüd selle dokumendi ette näitas, sõnas Mothander midagi Gustav III ja Anjala[35] kohta ning lahkus vihaselt ruumist. Mõistes ka ise oma ebapopulaarsust ning — ütelgem nõnda — vähest võimekust, loobus Mothander veidi hiljem samal õhtul korpuse ülema kohustustest Malmbergi kasuks.

Õhtupoole läks jutt lahti, et keegi leitnant Franchi,[36] kes oli loata lahkunud korpuse staabist Tallinnas, pidavat Narvas ringi liikuma, ning kahtlustati tugevalt, et tal oli plaan korpuse sõdureid värbama hakata. Rindelt põgenenud sõduritega olid kuulujutud korpuse sisestest konfliktidest jõudnud Tallinnasse Franchi kõrvu. Arutati, mida temaga ette võtta, millise arutelu ajal Mothander ütles: "Kõige õigem oleks see mees maha lasta!"

Mothander andis teada, et kavatseb järgmisel hommikul Tallinnasse sõita, et seal oma tegevus lõpetada. Ta ütles, et tal on plaanis ainult korpuse juhtimise üleandmiseni veel ennast selle ülemaks nimetada. Kui aga järgmine päev kätte jõudis, oli Mothander juba meelt muutnud. Ta ütles, et on vahepeal ümber otsustanud ega kavatse loobuda ülema kohustustest korpuses, mille ta oli ometigi ju ise asutanud. Kahetsusväärse arusaamatuse tõttu voorimehega ei saanud Mothander küüti, mille ta oli tellinud, vaid pidi jaama minema jalgsi, ise oma reisikohvrit kandes. Tema pidas seda muidugi meie provokatsiooniks.

Kui Mothander oli ära sõitnud, hingasime kergendatult ning hakkasime järele mõtlema, mida ette võtta. Puudusi oli palju: korpuse varustuses, korras, kõiges. Sõdurid, tõelised seiklejahinged, olid distsiplineerimata ega tahtnud midagi teha. Õhtuti korraldati kasarmus tantsupidusid ning kasutati ära kõiki võimalusi sugulisseks läbikäimiseks. Naistele maksti leivaga, mille eest saadi vastu mitmesuguseid haigusi. Ohvitseride messis käis samuti lõbus

[35]Rootsi armee ohvitseride vandeselts aastatel 1788–1789, mis oli suunatud kuningas Gustav III vastu.

[36]Josef (ka Giuseppe) Anton Laurentius Franchi (1887–1919).

elu. Dahme, laekur, muretses samagonni (kodutehtud viina), mida joodi varahommikust hilja õhtuni. Õieti ei tahtnud mitte keegi midagi teha. Anti käsk väliõppeharjutusteks kompaniide kaupa: Rootsi sõdur oleks naernud selle tohuvabohu üle, mis sealt välja tuli. Dekadents ja naudinguhimu olid levinud kõikjal, nii ohvitseride kui reakoosseisu juures.

Jätkusid jutud ülalmainitud Franchi värbamiskatsetest. Teati rääkida, et Franchi oli lubanud auastmeülendusi, head palka, vaba "riisumisõigust"[37] jne, kui sõdurid nõustuvad üle tulema tema formeeritavasse patareisse "Balti pataljonis", baltisaksa aadlimeeste väeosas Eestis. Malmberg andis käsu see mees vahi alla võtta. Franchi leiti sõdurite juurest kasarmust ja viidi ohvitseride juurde, kus ta põhjalikult üle kuulati. Franchi tunnistas värbamiskatseid, kuid ütles, et ei näe neis midagi kohatut, sest korpus pidi ju nagunii laiali saadetama. Ta ütles, et on mitmete sõduritega isiklikult tuttav ning tahab anda neile vaid võimaluse uut tööd leida. Seepeale teatati Franchile, et tal ei ole õigust ilma ohvitseride ja korpuse ülema teadmiseta värbamist ja agitatsiooni korraldada ning et korpust ei saadeta laiali. Siis andis Franchi omal vabal tahtel ohvitseri ausõna, et kui ta vabaks lastakse, lahkub ta kohe Narvast ja läheb kolonel Ekströmi juurde Narva-Jõesuusse, ega püüa enam korpuse liikmetest kedagi värvata.

Pärast lühikest nõupidamist tuldi Franchile vastu, seda aga koos range hoiatusega antud sõna pidada. Kõik see toimus ennelõunal. Kell viis samal päeval tuli aga rühmaülem Bellander[38] ja teatas, et Franchi on jälle sõdurite juures tagasi ning kutsub neid endaga kaasa tulema, sest tal olevat juba piletid Narva-Tallinna rongile 50 sõduri ja kolme ohvitseri jaoks. Franchi oli korranud varasemaid lubadusi ning lisanud, et sõdurid võtaksid kaasa kogu oma varustuse: relvad, laskemoona ja muu; kui aga ohvitserid püüavad nende lahkumist takistada, tuleb neil vägivalla abil läbi murda. Rong pidi väljuma kella seitsme ajal. Nüüd saadeti tugev allohvitseripatrull viivitamatult Franchit kinni võtma, kes aga oli vahepeal tagasi linna läinud. Ta leiti hotellist

[37] S.t marodöörlust.

[38] Veltveebel Karl Johan Torsten Bellander.

Europa, kus ta kinni võeti ja sõjariistade valve all linna komandandi juurde[39] arestikambrisse viidi. Seejärel tegi allohvitseripatrull korpuse kantseleile juhtunu kohta ettekande.

Järgmisel ennelõunal saadeti allakirjutanu linnakomandandi juurde Franchit ära tooma, et ta ohvitseride ette ülekuulamisele viia. Kui ma komandandi juures näitasin pabereid, milles paluti Franchi üle anda, tuli välja, et Franchil oli lubatud aresti alt lahkuda, et minna linna sööma! Eesti arestant võib ilma igasuguse järelevalveta minna linna peale sööma! Ma saatsin välja patrulli, et Franchi ära tuua, ning ta leiti oma hotellist. Kui Franchi teada sai, et teda kutsutakse ülekuulamisele, ta protesteeris; ütles, et tahab lasta kutsuda advokaadi jne. Linna komandant, nõrga iseloomuga mees, kes juba varem oli Franchi käest pistist saanud, ütles pärast pikka kaalumist, et ei saa Franchit välja anda, kuid lubas, et tal keelatakse rohkem arestikambrist lahkuda. Seejärel tegin ma Malmbergile ettekande, tema aga ei jäänud sellega rahule, vaid saatis kohemaid välja uue, tugevama patrulli, mis õhtupoole tagasi tuli, Franchi kaasas.

Kuna arvati, et Franchi agiteerimisel ja murtud ausõnal võib olla kõige tõsisemaid tagajärgi korpuse rindedistsipliini ja sõjalise võimekuse jaoks, otsutati küsimuse lahendamiseks kokku kutsuda sõjaväljakohus. Pidi ju kõige tõsisemalt karistusväärseks pidama seda, kui keset lahingut, eriti sellist lahingut, milles on kaalul Narva olemasolu, püütakse tühjade lubaduste abil sõdureid rindelt ära värvata, seejuures neid isegi õhutades ohvitseride vastu relvi kasutama, kui viimased nende lahkumist takistada püüavad.

*

Enne kui ma lähemalt kirjeldan ülalmainitud sõjaväljakohtu koosseisu ja tööd, tahan ma teatada üht-teist Franchi isiku kohta. Franchi oli noor mees, 30 aastat vana, ning olnud omal ajal orkestriallohvitser ühe Stockholmi väeosa juures. Kui puhkes Soome kodusõda, läks Franchi sinna vabatahtlikuks nagu paljud tei-

[39]Kapten Eduard Freudenstein (hiljem Eduard Kaljuver, 1894–1942).

sedki õnneotsijad. Seal oli tal muu hulgas sapöörikomando liige ja saatis korda rea vapraid tegusid. Ühtlasi liikus ta edasi auastmeredelil ja sai lõpuks leitnandiks. Sellisena pöördus ta tagasi Rootsi. Kui vabatahtlikud hakkasid end kirja panema Mothanderi Rootsi Korpusesse, tegi seda ka Franchi ning korpuse Stockholmi esindaja korraldas talle tasuta reisi koos päevarahadega Turu ja Helsingi kaudu Tallinnasse. Seal andis Franchi end Rootsi Korpuse depoostaabis üles, kuid Mothander võttis ta vastu au haavaval viisil. Selle asemel et seaduspäraselt korpuse teenistusest lahkuda, müüs Franchi oma relva, mis saadud korpuselt, ja muu varustuse lihtsalt maha ning läks minema. Mothander lasi Franchit taga otsida, kuid teda leida ei õnnestunud.

Seejärel astus Franchi ühendusse Balti pataljoni ülema polkovnik Stackelbergiga[40] ning sai pärast mitu päeva kestnud läbirääkimisi tema käest ülesande formeerida välipatarei, mille ülemaks pidi saama Franchi. Pange tähele, et Franchi polnud seejuures üldsegi mitte suurtükiväemees — ta polnud ju isegi jalaväelane, vaid kõigest muusik. Stackelbergilt sai Franchi raha kolme ohvitseri ja 20 mehe[41] transpordiks Narvast Tallinna. Franchi oli väitnud end nimelt täiesti kindlasti teadvat, et Narvas leidub umbes 20 teenistuseta rootslast, tema head tuttavad, kelle ta kavatses ära tuua. Otseselt värbamisraha polevat ta siiski saanud. Vastasel juhul oleks ta sellest muidugi suure tõenäosusega juba Tallinnas lahti saanud, sest üks tema esimesi ettevõtmisi Narva jõudes oli ühelt tuttavalt väiksema rahasumma laenamine, et paariks päevaks sinna paigale jääda. Seda, mis seejärel sündis, olen ma juba ülal kirjeldanud.

---

[40] Polkovnik Theodor von Stackelberg (1876–?) oli tegelikult vaid pataljoni reservkompanii (Erzatzabteilung des Baltenregiments) ülem. Balti pataljoni ülem oli polkovnik Constantin von Weiss (1877–1959).

[41] Eespool nimetab Lundborg meeste arvuks 50 sõdurit ja kolm ohvitseri.

VII. SÕJAVÄLJAKOHUS

Niisiis pöördun ma tagasi sõjaväljakohtu juurde. Selle koosseisu kuulus Rootsi tavade järgi kümme liiget (sõjaväelast) ning üks revident. Sõjaväelastest liikmeteks olid Malmberg, Liljencrantz, Tammelin, Theander, Dahme, Samzelius, Johansson, Ekblom, Svensson[42] ja mina. Revidendiks oli Mothanderi poolt korpusesse võetud Soome advokaat Färling. Kohtu sõjaväelastest liikmete kohta oleks öelda nii mõndagi, eriti mis puudutab nende noorust ja kogenematust, ent kuna ma ise olin üks nende seast, jätan selle sinnapaika. Meie nõrgim lüli oli aga revident. Asjaolu, et me kohtu moodustamise ajal selle härra kohta midagi ei teadnud, läks meile hiljem kalliks maksma. Revident oli nimelt riisumise ja muude kuritegude eest Soomes paar aastat vangis istunud, koos kaasneva kodanikuõiguste kaotusega. On ju ilmselge, et niisugune jurist ei sobi sellises asjas otsust langetama — isegi mitte sõja ajal.

Kohus tuli kokku, Malmberg nimetati selle esimeheks ja revident pidas protokolli. Franchi toodi sisse, kaks teda saatnud meest jäid ukse taha.

Algatuseks pidi Franchi kirjeldama oma elulugu, perekonnaseisu jne. Seejärel kuulati ta üle korpusega liitumise, Narva reisi jms osas. Esialgu vaidles Franchi teatud üksikasjadele vastu; kui esimees oli aga mõne karmima sõna öelnud, tunnistas ta kõik üles. Siis järgnes ülekuulamise põhiosa, mis puudutas värbamist ja murtud ausõna. Franchi ajas ikka veel tagasi, et "poiste" värbamises üldse midagi halba oli olnud, sest korpus pidi ju niikuinii laiali saadetama. Franchile osutati seepeale, et korpust kindlasti laiali ei saadeta, ning revidendi küsimuse peale, miks polnud ta värbamise asjus pöördunud korpuse ülema ja ohvitseride poole, ei osanud Franchi midagi vastata. Seejuures tunnistas Franchi, et teadis ohvitseride elukohta. Murtud ausõna kohta polnud Franchil

[42]Tegelikult oli sõjaväljakohtu liige veel ka veltveebel Waldemar Axel Oscar Olsson (1888–?). Veltveeblid Wilhelm August Bertil Ekblom (1889–?) ja Nils Skotte-Svensson (1896–?) olid hiljem küll otsuse täideviijate seas, aga mitte kohtu liikmed.

samuti midagi lisada. Mis puudutas tema sõnu enne mõlemat värbamiskatset, siis neid ei tahtnud ta esmalt omaks tunnistada. Kui aga selles asjas oli mitmeid tunnistajaid küsitletud, pidas Franchi paremaks kõik üles tunnistada, lisades pehmendava asjaoluna, et ta oli tegutsenud teadmatusest ning tema eesmärgiks polnud "kahju tekitada" (vt mõni lehekülg tagasi allakriipsutatud lauset). Pärast veel mõningast asjaolude täpsustamist viidi Franchi tagasi aresti — suuremat sorti sahvrisse köögi kõrval, ning kohus kogunes asja arutama. Kogu esimene ülekuulamine oli kestnud kolm tundi.

Revident alustas arutelu pikema sõnavõtuga, milles ta puudutas muu hulgas võimalikke tagajärgi, mis Franchi värbamisel oleks võinud olla — mitte ainult kahjulikku ja karistatavat värbamist ennast, vaid ka verevalamist, mida Franchi soovitatud "läbimurre vägivalla abil" kaasa oleks võinud tuua. Sõja ajal rindel viibiva isikkoosseisu ülesässitamist väejooksuks ja omaenda ohvitseride vastu relvade kasutamiseks ei võinud revidendi arvates karistada millegi muuga, kui surmamisega mahalaskmise läbi.

Revident pani kõigile kohtu liikmetele südamele asja üle põhjalikult järele mõelda ja tegi Malmbergile ettepaneku hääletuseks. Malmberg otsustas anda kõigile pool tundi mõtlemisaega, mille jooksul joodi teed. Kui 30 minutit mööda sai, kogunes kohus uuesti, et otsus vastu võtta. Suures saalis oli surmvaikne. Kõik olid äärmiselt tõsised; nende nägudest oli näha, et ees ootab midagi olulist, midagi kohutavat. Et kohtu liikmed olid purjus, nagu mõned ajalehed Rootsis on väitnud, on täiesti vale: sel päeval ei olnud nad manustanud mitte tilkagi alkoholi.

Siis toimus hääletus. Valjult ja kindlahäälselt esitas Malmberg igale kohtu liikmele küsimuse ning sai kuuldavad, ehkki kohati närvilised vastused üksteise järel. Kõik andsid oma hääle surmanuhtluse poolt. Kui protokoll oli seejärel veel kord ette loetud, langes juhataja haamer. Kuna kohtu liikmed olid ühehäälselt hääletanud surmanuhtluse poolt, oli otsuseks surmamine mahalaskmise läbi.

Määrati kindlaks, et üks ohvitser ja neli allohvitseri peavad järgmisel hommikul kell viis otsuse täide viima.

Siis kutsuti Franchi sisse. Loeti ette protokoll, mida kohalviibijad kuulasid püsti seistes. Esimesed sõnad, mis kostsid Franchi huultelt, kui ta oli selle lõpuni kuulanud, olid "ma protesteerin, ma protesteerin!". Kohus andis Franchile loa enda kaitseks öelda, mida ta vajalikuks peab. Asjaolud, mis nüüd päevavalgele tulid, oleksid teda varem vähimagi kahtluseta päästnud. Seda, miks Franchi vaatamata sellele, et talle varasemate ülekuulamiste ajal selleks korduvalt võimalus anti, neid kohtule ei teatanud, ei mõista ma tänapäevani. Nagu välk tõi ta kuuldavale sõnad: "Oma väikese alaealise tütre nimel palun ma armu." Mis tütar see on, kus ta on, kas Franchi on abielus — need olid küsimused, mis meil kohe tekkisid. Niisiis paluti tal asja lähemalt selgitada ning ta teatas, et tal on kihlatu ja temaga Stockholmis 12-aastane tütar, kes käib samas linnas koolis. Kohtu esimees teatas aga pärast revidendiga nõupidamist, et kohtuotsuseks on surmanuhtlus ja selle juurde ka jäädakse. Pärast veel mõningast sõnavahetust Franchi, esimehe ja revidendi vahel viidi mees tagasi aresti alla.

Korpuse välipastor Lord, kes oli viibinud suurema osa ajast ülekuulamise juures, sai vastavalt Rootsi seadusele käsu Franchi surmaks ette valmistada. Et aga ilmnenud erakordsete asjaolude tõttu oli parem hoida silm peal pastori ja surmamõistetu vestlusel, anti allakirjutanule käsk korrapidajaohvitserina selle juures viibida. Niisiis läksime koos Lordiga alla Franchi juurde. Minul oli kaasas natuke piibutubakat ja Lordil sigarette. Franchi võttis need kingitused ahnelt vastu.

Jäime hetkeks vaikselt istuma. Lord pani peopesad vastamisi ja tundus palvetavat. Kui eemaletõukav tundub mulle Lordi teesklemine nüüd, kus ma tean, kes ta õigupoolest oli: rohkem suli kui pastor, või õigupoolest üldsegi mitte mingi pastor.

Ma ei unusta aga niipea või üldse mitte kunagi selle hetke tõsidust: väikest sahvrit, mis kongi osa täitis, Lordi pealtnäha kannatavat olekut, Franchi närvilist, piinatud käitumist. "See on," ütles Lord, "minu kohus mitte ainult teie vaimuliku isana, vaid ka minu tahe teie kamraadina tulla teie juurde, et valmistada teid ette teie surmaks. Milline on teie hingeline suhe meie Jeesus Kristusega...?" Siin katkestas Franchi pastorit järsult ja ütles: "Ei, ei, ei, ära räägi niimoodi, sellest pole mingit kasu, ma ei usu mit-

te ühtegi jumalat, ma olen vabamõtleja, jäta mind lihtsalt rahule, niimoodi on mul kõige parem." Lordi silmades läikisid pisarad, kui ta seejärel oma peopesad kokku asetas ja pilku otsekui palveks üles suunatees ütles: "Oo Jumal, see on mu raskeim hetk, aita mul ennast teenida!" Seejärel manitses Lord Franchit veel paar korda tõsiselt, et ta ennast nii pühadust teotavalt ei väljendaks — eriti nüüd, kui tal pole enam palju tunde elada jäänud. Seejärel ütles Lord, et kavatseb Franchi tunniks ajaks üksi jätta, et ta saaks oma suhted Jumalaga selgeks teha. "Ma jätan siia selle Uue Testamendi," ütles Lord, "lugege seda ja mõelge oma mineviku peale." "Ma ei kavatse sealt igatahes midagi lugeda, te võite selle kohemaid uuesti kaasa võtta," olid Franchi sõnad, kui me kongist lahkusime.

VIII. MIKS MA MEELT MUUTSIN

Korrapidajaohvitserina sain ma seejärel ülesande küsida surmamõistetult andmeid tema vanemate elukoha kohta, täita võimaluse korral tema viimased soovid jne. Võtnud kaasa suurema toosi tubakat — Franchi nimelt suitsetas oma kongis nagu korsten —, läksin ma niisiis kella 11 paiku õhtul üksinda tagasi surmamõistetu juurde. Minu esimesed sõnad talle, "nüüd tulen ma Teie juurde kui ohvitserist kamraad, mitte kui kohtunik" muutsid tema näo kohe veidi rõõmsamaks. Tubakat üle andes küsisin, kas Franchil on veel mingeid soove, mida ma ehk täita saaksin. "Jah, tuld teha." Väikeses toas oli nimelt tilluke kamin, milles Franchil polnud vaatamata korduvatele katsetele õnnestunud tuld süüdata. Ma muretsesin kasetohtu ja tegin korraliku tulehakatise.

Minu küsimuse peale, kas on ehk midagi, mida ma võiksin Franchi heaks Rootsis või mujal teha, vastas ta mulle järsult ja närviliselt: "Kas härra leitnant ei võiks ehk minu nimel teiste ohvitseride ees sõna kosta, et mind vabaks lastaks? Minust saaks kõige eeskujulikum soldat; oma ohvitseripagunite peale ei tahaks ma enam ju mõeldagi. Kas härra leitnant ei tahaks mind ära kuulata ja katset teha, pai leitnant, end korraks minu olukorda panna?" "Jah, muidugi, just sellepärast ma siia tulingi," vastasin mina, "aga mis puutub sellesse, et te vabaks saaksite, ei anna seda

siiski korraldada." "Miks?" "Sõjaväljakohtu otsus on nüüd tehtud ja vaevalt tahab kohus oma kord juba langetatud otsust tagasi võtta. Miks ei katsunud Franchi end ise ülekuulamise ajal vabaks rääkida?" "Ei, ma olin nii närviline ja teadsin, et mind tahetakse vahele võtta ja maha lasta." "Teadsid? Kuidas nii?" "Jah, see on see Nordh"[43] — üks korpuse allohvitseridest, "mul on temaga juba Murmanski ajast kana kitkuda. Et rääkida nii, nagu asi on, me olime seal mõlemad salakuulajad; mina aga polnud vähemalt korraga mõlema poole teenistuses, nagu Nordh seda oli. Spioon on muidugi spioon, aga mina tegin seda puhtalt oma halva majandusliku olukorra pärast. Ja nüüd, kui ma olen näinud, milline "oma inimene" on Nordh korpuse ohvitseridega, pidi see loomulikult olema tema, kes veenis teisi mind maha laskma."

Ma teatasin Franchile, et see oli sõjaväljakohus, kes ta raskete üleastumiste pärast surma mõistis, mitte aga Nordh. "Aga kas ei tahaks leitnant siiski katset teha mind ikkagi vabaks rääkida? Oh, mul on nii raske; kas härra leitnant ka teab, et mul on Stockholmis mõrsja ja temaga 12-aastane tütar, kes nüüd koolis käib. Kas pole ma igal võimalikul viisil katsunud raha kokku saada, et neid üleval pidada? Minu enda saatus on praegu vähem oluline. Kas leitnant ka teab, et ma mässisin end oma pere nimel võlgadesse; et ma sõitsin Soome ja lasin oma palga, 450 krooni kuus, neile Rootsi saata; et ma sõitsin ka siia Eestisse, et nende jaoks midagi teenida, korpusest ei saa ju midagi: Mothander lubas palju, aga ei pea sõna, ja sellepärast läksin ma balti parunite juurde, kes lubasid mulle enamat. Kas nüüd leitnant ehk mõistab mind? Ma olen täiesti teadlik oma suurest süüst, jah, tean, et käitusin kuritegelikult, kuid ma olen ju ikkagi rootslane ja tahan saada vahvaks sõduriks Rootsi Korpuses."

Pärast veel mõningaid sõnu, mis olid sellist laadi, et ma ei taha neid siinkohal kirja panna, tegi Franchi katset mind meelitada ja ütles end teadvat, et mina olen ainuke tõeline ohvitser korpuses, jne. Ma vastasin talle, et meelitused sellisel silmapilgul nagu praegune on kõike muud kui kohased. "Kas ei tahaks leitnant siiski minu eest kaaslaste juures sõna kosta, kas leitnant ei tahaks

[43] Axel Adrian Nordh (ka Nord; 1892–1963).

üles näidata rohkem südameheadust ja rootsimeelsust kui teised? Oh, pai leitnant, hoolitsege selle eest, et mulle armu antaks, ma luban, et näitan end selle väärilisena." "Mitte teie ilusate sõnade ja meelituste pärast, vaid seetõttu, et olete rootslane, kavatsen ma teistega kõnelda, teie käsi selle peale, Franchi," olid mu sõnad, kui lahkusin surmamõistetu juurest.

Ma olin liigutatud — oma sisemuses. Siin oli see harimatu isik rääkinud mulle tõdesid, mis piinlikult puudutasid ka mind ennast, sest ma teadsin, et ka minu südametunnistus pole ju päriselt puhas. Millistel asjaoludel olin ma ise Rootsist lahkunud; esmalt 1918. aastal ja nüüd reisiks Eestisse? Ma tundsin häbi ja otsustasin kosta Franchi eest oma parima sõna. Tõsiselt ning sisemise häbitundega läksin üles mind ootavate kaaslaste juurde. Igast küljest rünnati mind küsimustega: "Noh, mis ta tahtis, mis ta ütles, mis ta tegi?" Minu vastus kõlas: "Ma soovin uuesti koguneva kohtu ees esineda sõnavõtuga!"

IX. ARMUANDMISKATSE

Kohemaid kutsuti kõik kümme kohtuliiget uuesti kokku ning nad istusid vaikselt ja põnevil igaüks oma kohale: ehk on Lundborgil midagi tähtsalt öelda? Kui kõik olid koos ning ma olin juhatajalt saanud loa kõnelda, ütlesin: "Korrapidajaohvitseri ülesannetes olen ma kõnelnud Franchiga tema isikust, perekonnast ja — majanduslikest raskustest. Franchi on väga üksikasjalikult tutvustanud mulle oma eluolu ja ebaõnnestunud katseid ennast majanduslikult vee peal hoida ning iseäranis esile tõstnud, kui väga teda rõhub teadmine, et tema surma tõttu jäävad elatiseta mõrsja ja 12-aastane tütar. Franchi ei ole katsunud asja ilustada või ennast välja vabandada ega avaldanud arvamust, et väärib muud kui juba teatavaks tehtud kohtuotsus. Siiski palub ta minu kaudu — sest nii tema kui meie, kõik me oleme rootslased — talle armu anda." (Ma seletasin üksikasjalikult, mida Franchi oli mulle rääkinud.)

"Minu seisukoht on, et Franchile tuleks armu anda. Loomulikult ei saa sõjaväljakohus oma kord juba tehtud otsust tagasi võtta, kuid minu ettepanek on unustada, et see kohus üleüldse aset on leidnud, põletada kõik asjassepuutuvad paberid ning ka-

ristada Franchit ainult degradeerimisega sõduriks koos korpusesse jäämisega. Seejärel me kas saadame ta rindele, nagu on Franchi enda tõsine palve, ja laseme tal esitada saatusele väljakutse mõnda ohtlikku patrullülesannet täites, või, mis on minu isiklik ettepanek — kuna meil on tegemist murtud ausõnaga — saadame Franchi mitteametliku valve all Rootsi ja laseme seal tema lähedastel, loomulikult ainult sobivatel isikutel, sellest loost ja meie otsusest osa saada. Kuigi ma pean varem tehtud otsust õiguspäraseks ja praegustes oludes ka hädatarvilikuks, arvan siiski, et olles kõik noored ja kogenematud, oleme langetanud ehk vahest liiga "soolase" otsuse. Nagu öeldud, ma palun, et kohus võtaks uuesti kaalumisele, kas ei tuleks Franchile siiski armu anda."

Kohtu eesistuja tänas mind avalduse eest ja esitas kohtu liikmetele avaliku küsimuse, kas need asjaolud, ehkki selline teguviis poleks tavakohane, lubaksid korraldada uut hääletust, nagu ma olin ette pannud. Uus hääletus kiideti ühehäälselt heaks. Eesistuja manitses igaüht põhjalikult järele mõtlema ning olema poole tunni pärast valmis lõplikku vastust andma. Summutatud hääli peeti nõu — poolt või vastu, kuidas oleks õigem otsustada?

Pool tundi möödus väga kiiresti, meeleolu oli närviline, ning kui aeg oli otsa saanud, muutus kohtusaalis surmvaikseks. "Aeg eraviisiliseks järelemõtlemiseks on läbi", kõlab eesistuja hääl, tuhm nagu karu mõmin, "ja ma palun kõigil kohtu liikmetel minu poolt igaühele isiklikult esitatud küsimusele anda selge ja valjuhäälne vastus." Ma olin väga närviline ega teadnud, kas mul oli õnnestunud kedagi enda poolele võita või olin rääkinud asjatult. Ma soovin ka osutada, et see polnud mitte kahtlus kohtuotsuse õiguspärasuses või surmamõistetu süüs, mis pani mind talle armu paluma; ka surmamõistetu ise oli ju oma kuritegu tunnistanud ja pidanud kohtuotsust õiglaseks. Ei, need olid hoopis muud põhjused, mis mind meelt muutma panid.

"Kas teie," ja siis tulid nimed, igaüks eraldi, "pooldate Franchile armuandmist?" Vastused kõlasid vaheldumisi jah-ei. Siis loeti jah- ja ei-vastused kokku. Viis korda ei, neli korda jah. Nimelt ei lastud revidendil uuel hääletusel osaleda, et hääli oleks otsuse langetamiseks sobiv paaritu arv — üheksa. Niisiis kukkus mu ettepanek ühe hääle enamusega läbi. Just sealt on pärit

ajalehtede teated, et tegemist oli olnud kõigest ühehäälelise enamusega, mis ei vasta ju tõele. Et aga mitte kahtluse alla seada enda ja teiste hääleõiguslike kohtuliikmete rolli, nõudsin ma, et seda hääletust ei kantaks protokolli ega tehtaks üleüldse kõrvalseisjatele teatavaks, vaid loetaks täiesti unustatuks, jah, isegi mitte toimunuks. Me jäime kindlaks esialgsele kohtuotsusele, mis Franchi asjas ühehäälselt langetati. Selle täideviimiseks määrati üks ohvitser ja neli allohvitseri.[44] Otsus tuli täide viia kohe, kui väljas on läinud piisavalt valgeks, et mahalaskmine võiks toimuda. Arvati, et selleks sobiv aeg on kell viis järgmisel hommikul, 9. märtsil. Veel otsustati, et välipastor Lord pidi enda hoole alla võtma Franchi isiklikud asjad peale nende, mis tuli maha müüa, et tasuda Franchi võlad Narvas ja Tallinnas. Franchile tuli anda luba ka kirja kirjutamiseks, mille Lord pidi Rootsi viima pärast seda, kui kohus on saanud selle sisuga tutvuda.

Raske südamega läksin ma alla Franchi juurde. "Ma olen katsunud korraldada teile armuandmist," ütlesin ma, "ma olen selgitanud teie olukorda, nagu te seda mulle tutvustasite, aga minu ettepanek jäi tagajärjetuks viie häälega nelja vastu." Võigas naeratus näol, vastas Franchi: "Või nii, või nii, ah et mulle ei taheta armu anda! Aga kas ei sooviks härra leitnant veel üks kord katset teha, mõelge ometi minu väikese tütre peale, oh, mu väikese kalli tütre peale. Oh, ma soovin, et poleks kunagi tulnud siia Eestisse, nüüd ei näe ma enam kunagi oma kodumaad, mitte kunagi oma kallist perekonda." "Ma olen teinud, mis suutsin, ega saa enam midagi enamat teie heaks ette võtta," ütlesin mina. "Või nii — või nii," kostus Franchi raske hääl, "nii et mulle ei taheta armu anda, ei taheta armu anda!" Ma küsisin Franchilt, kas ta soovib kirjutada viimse kirja, mille Lord Rootsi pidi viima. Jah, muidugi tahtis ta seda. Franchi järgnes mulle villa ülemisele korrusele, kus ta sai kirjutamiseks veidi aega. Kiri sisaldas sugulastele mõeldud teadet, et Franchi mõisteti surma, sest ta oli pannud toime mõned

[44]Leitnant Dahne, allohvitserid Wilhelm August Bertil Ekblom (1888–1952), Nils Skotte-Svensson ja Axel Lindgren. Osa allikaid mainib ühe mahalaskjana ka Axel Nordhi, kes võib olla Lundborgi mainitud neljas allohvitser. Tegelikult Nordh mahalaskmisest siiski osa ei võtnud.

mõtlematud teod. Teade oli lühike ning kandis viimaste tundide raskuse selget pitserit.

Siis tuli Franchil kongi tagasi pöörduda. Välipastor Lord ja mina rääkisime pikalt omavahel Franchist, tema kõvasüdamelisusest surma palge ees; sellest, kui ilmselgelt võõras oli talle kõik religiooni puutuv jne. Me otsustasime kell neli, niisiis tund aega enne mahalaskmist, uuesti tema juurde minna, et Franchiga viimast korda rääkida. Enne seda jõudsime endale lubada kaks tundi rahutut und.

Niisiis aeti mind kell neli üles ja ma läksin koos Lordiga surmamõistetu juurde. Franchi esimesed sõnad meie sisenemisel olid: "Ah nii, kas siis nüüd hakatakse mind maha laskma?" Me kiirustasime tegelikku olukorda selgitama. Siis järgnes hetk sügavat vaikust. "Jah, ma olen Jumala poole palvetanud," kostis Franchi, mis pani Lordi veidi elavnema. Niisiis sai ta ikkagi võimaluse Franchiga pühalik vestlus maha pidada, mida Franchi ise näis võtvat pooleldi tõsiselt, pooleldi naljaga. Ma ei suutnud sellest mehest kõigele vaatamata ikkagi aru saada. Siis tänas Franchi mind katse eest teda päästa ning küsis uuesti mitu korda, kas ma ei saa siiski midagi enamat teha. Minu vastus pidi jääma iga kord samaks. Mida enam kellaaeg lähenes viiele, seda rahulikumaks tundus Franchi jäävat. Kuni viimase hetkeni imes ta süvenenult piipu. Siis sai kell viis ning ma andsin surmamõistetu selleks määratud ohvitserile üle ja läksin üles oma tuppa: mahalaskmist polnud mul mingit põhjust pealt vaadata.[45] Lord aga järgnes kuuele mehele ning jälgis toimuvat eemalt.

Ma olin just hakanud lahti riietuma, kui kuuldus kogupauk. Nüüd on see siis tehtud. Minuga samas toas oli lipnik Johansson, kes ütles lihtsalt: "Ma kuulsin laske." Tema hääles oli kuulda peaaegu et kahetsust.

*

Mahalaskmise enda kohta on rääkida nii mõndagi. Selle viis ohvitseri käsu all täide neli allohvitseri. Franchi suri nagu mees. Kui

[45]Ometi kirjutab Lundborg järgmise alapeatüki alguses mahalaskmise üksikasjadest, arvatavasti siis teiste jutu järgi.

relvad palge tõsteti, kergitas Franchi oma parema käe vormimütsi juurde au andmiseks; niisiis suri ta sõduri kombel. Lasud tabasid teda südame piirkorda ning olid silmapilkselt surmavad. Sellele vaatamata läks üks allohvitseridest[46] ilma vastava käsu või loata surnu juurde ja tegi talle veel ühe lasu pähe. See lask, mis oli pealegi tehtud väga lähedalt, tekitas kuuli väljumise kohas pealuu sisse suure augu, millest veri ja ajuollus valgele lumele voolasid.

Hauakoha väljavaatamiseni pidi surnukeha samasse lebama jääma, ainult lumega kaetult. Oma viimase soovina oli Franchi enne mahalaskmist palunud, et tema surnukeha ei heidetaks Narva jõkke, mille ääres asus aed, kus Franchi maha lasti. Ja vähemalt seda tuli vaesele mehele lubada.

Esialgu tundus, nagu oleks mõnel välikohtu liikmel plaan Franchi kohtuotsus ja selle täideviimine saladuses hoida. Hiljem aga mainiti seda päevakäsus.

Tundus, et need sõdurid, kes olid saanud ülesandeks Franchi surnukeha maha matta, ei võtnud käsku tõsiselt; samuti ei tehtud katset selle täitmisel silma peal hoida. Seega jäi surnukeha kogu päevaks lumme lebama. Õhtupoole tuli üks eestlasest sõdur ja kandis ette, et aiast lume seest on leitud Rootsi sõduri laip. Tal paluti omakorda edasi teatada, et asi on meile teada ning surnukeha matmise eest kantakse hoolt.

Loomulikult oleks ülema esimene tegu toimunu järel pidanud olema polguülemale asjakohase ettekande esitamine. Sellega aga ei kiirustatud. Samal ajal levis lugu linnas hirmuäratavalt kiiresti ning kuulujutud — aga missugused ja milliste valedega segatud! — jõudsid korpuse jooksikute, nn Franchi sõpradega, Tallinnasse. Ja nüüd sai "õnnis" alampolkovnik Mothander võimaluse teha katset korpuse juhtimine uuesti üle võtta. Aga need kurjad plaanid läksid tühja.

Vahepeal esitati polguülemale raport, et aga kogu lool on sellised tõsised tagajärjed, nagu seejärel juhtus, ei osanud meist vist keegi ette näha.

[46] Axel Lindgren.

Väljaõpe toimus nagu tavaliselt. Nagu kompaniiülemad ette kandsid, oli sõdurite hulgas märgata selget pööret paremuse poole kõiges, mis puudutas korda ja distsipliini. 10. märtsil tuli ka lahingukäsk: korpusel tuli teatava arvu meestega ette võtta kiire luure-rünnakretk umbes 10 kilomeetrit linnast lõuna pool asuva Pljussa raudtee- ja maanteesilla juurde.[47] Meeleolu oli ülev, kui üksus kell kümme õhtul teele asus. Ohvitserikraadiga sõjaväelaste liigse hulga tõttu ei lastud mul kaasa minna. Rünnak tuli korraldada 11. märtsi koidu ajal ning raporti järgi otsustades viidi ülesanne täide vägagi kiiduväärsel tasemel. Järgmisel päeval saabus salk trompetihelide saatel ja ilma suuremate kaotusteta koju, ainult kolm meest oli kergemalt haavatud.

*

Niisiis langeti tagasi mugavasse ohutusseisundisse, mis oli valitsenud varemgi. Et punased linna iga päev mürskudega kostitasid, ei teinud suuremat muret. Tasub nimetada mõnda reibast lugu. Lipnik Holmström,[48] proviandiülem, oli viinud oma kella linna ühe kellassepa juurde parandada. Kui oli möödunud paar päeva, mida Holmström pidas piisavaks, et katkine kell parandatud saaks, seadis ta sammud sellele järele. Üsna pea leidis ta õige tänava ja hakkas otsima teatud numbriga maja. "Imelik küll, aga maja ma ei leidnud," ütles Holmström, kui oli juba paar korda tänava algusest lõpuni läbi kõndinud. Siis leidis ta lõpuks maja või õigemini selle, mis majast oli järele jäänud, ja sai kuulda, et maja koos kellassepa ja kõige muuga oli paari päeva eest vastu taevast lennanud, kui üks suurekaliibriline mürsk seda tabas. Ja polnudki midagi teha.

Üks sõduritest läks linna, et sisseoste teha, ja võttis kaasa paari pükse, mis vajasid parandamist. Ta leidiski sobiva rätsepa, kes töö vastu võttis. Kui sõdur oli linnas oma asjad korda ajanud ja hakkas koju minema, läks ta uuesti mööda selle rätsepa majast ja avastas oma üllatuseks, et see oli tema linnas viibimise ajal saanud mürsutabamuse, mis oli maja täiesti varemeteks muutnud,

[47] Pljussa jõgi on Narva jõe parempoolne lisajõgi.
[48] Bruno Alfonso Holmström (1896–1959).

ainult poolt seina püsti jättes — millel ta leidiski omaenda püksid kahjustamata rippumas. Ta võttis püksid ja läks nendega niisama targalt koju tagasi, edaspidi aga oli ettevaatlikum neid linna "parandada" viies, sest kes võib teada, kuhu järgmine mürsk täpselt tabab.

Neljapäeval langeski mürsk otse keset käratsevat ja kauplevat rahvamassi, tehes kogu lärmile silmapilkselt lõpu. See oli kohutav vaatepilt.

Raudteejaama ümber asuvas kvartalis pidevalt põles; paljad korstnasambad näitasid ilmekalt, kui tulemusrikas oli olnud punaste suurtükituli. Oli selgesti näha, et nood teadsid hästi, millistes linnaosades nende mõttekaaslased elavad; ma pean nimelt silmas töölislinnaosa, mis jäi hävitusest ainsana täiesti puutumata, arvestamata mõnda juhuse tahtel sinna sattunud üksikut sisselaskemürsku.

Mis puudutab Narva linna ennast, siis oleks sellest paljugi rääkida, aga kuna mu peamised kogemused sealt pärinevad õieti palju hilisemast Eestis viibimise ajajärgust, jätan linna lähema kirjelduse hilisemaks, kui jõuan oma jutus ajani, mil mul oli juhust uuendada tutvust selle linna ja ta vanade, Rootsi ajast pärit kindlustustega.

X. KORPUS VIIAKSE NARVAST ÄRA

Veel paar-kolm päeva möödus rahus ja vaikuses, ilma lahingukäskude ja muu vahelduseta peale selle, mida pakkusid avalikud naised meie villas peetud lihtsatel messiõhtutel. Meie kõrvu jõudsid aga kuulujutud, millist skandaali oli Tallinnas tekitanud kohtuotsus Franchi üle ja veelgi enam selle täideviimine. Mothander oli oma sõiduvees ja ässitas sealseid korpuse liikmeid üles "mõrvarite" vastu. Siis tuli täiesti ootamatult käsk üksus kohe Narvast Paldiskisse üle viia. Me saime aru, et Mothander oli kindralstaabis oma trumpkaardi mängu pannud ning oli loomulikult selle käsu väljastamise taga. Vastavalt ülemjuhataja käsule tuli üksust juhtida allakirjutanul. Kõik teised ohvitserid ning ka mõned allohvit-

serid (need, kes olid Franchi asjaga seotud) pidid end nii kiiresti kui võimalik kindralstaabis üles andma.

Telliti rong ja ma kandsin hoolt, et Franchi surnukeha surnuaeda maetaks, mida tehti ilma igasuguste tseremooniateta. Kogu varustus, hobused, sõidukid ja muu laeti rongi peale ja läksi uuesti sõiduks. Rong väljus varahommikul ning jõudis õhtuks Tallinna, kus ohvitserid ja ülalnimetatud allohvitserid maha läksid, samas kui kõik ülejäänud sõitsid minu juhtimise all edasi Paldiskisse, kuhu jõudsime öösel. Ma lasin meestel esialgu vagunites magada, kuni mu käskjalg oli üles otsinud major Hälléni, kes pidi samuti siin väikeses linnas viibima. Hällén tuli jaama ja teatas, kuhu mehed paigutada. Me laadisime varustuse maha ning marssisime linna, et valmis seada korpuse tulevane asukoht suures koolihoones, mis asus sadama lähedal. Mina sain korteri ülemeeliku kaupmeheemanda juurde üsna linna lähedal. Kuna mul oli käsk korpust isiklikult juhtida ning mitte alluda muudele käskudele peale nende, mis tulevad kindralstaabist, korraldasin kõike viisil, mis pani härrased Hälléni ja Alhyri seda tõsiasja mõistma.

Seejärel teatati, et Mothander on saabumas. Ma rivistasin mehed kooli aulas üles. Siis tuli "suur mees" ise sisse ja ootas ilmselgelt, et ma talle au annaksin, mis aga ülaltoodud põhjustel ära jäi. Mothander tundis, et tal tuleb endal korpuse juhtimine üle võtta, seega mind mu kohustustest vabastada. Kui Mothander oli sõdureid tervitanud, pidas ta neile umbkaudu järgmise kõne, mis olgu siin tugevalt lühendatud kujul edasi antud:

> Ma olen tulnud siia Tallinnast, et kõnelda teiega nendest hirmsatest asjadest, mis on viimasel ajal Narvas aset leidnud. Kõik on kuulnud leitnant Franchi kohutavast saatusest; sellest ettekavatsetud mõrvast, mis otsustati täide viia nn sõjaväljakohtu poolt ebaseaduslikult, ilma minu teadmata! Ohvitseride poolt, kes vaid mõni minut enne kohtumõistmist olid elanud laia elu naiste ja viinaga!
>
> Aga kamraadid! Mina teen sellest nende ohvitseride jaoks elu ja surma küsimuse. Meie omade seas Tallinnas on meeleolu nende ohvitseride vastu äärmiselt vaenulik. Neil päevil tuli minu juurde 40 mehe suurune üksus relvade ja laskemoonaga ning teatas, et kui mina ei soovi nendega kaasa tulla, otsivad nad süüdlased omapäi üles ja mõistavad nende üle õiglast kohut.

Ma olen tänaseks päevaks teenistusest vabastanud kõik Franchi-afääri segatud ohvitserid ja allohvitserid ning esitanud valitsusele palvekirja, et nad kõik arreteeritaks ja võetaks ettekavatsetud mõrva eest vastutusele. Praegu on nad Tallinnas kindlas kohas valve all. Lisaks on need ohvitserid omastanud teile minu poolt saadetud lisaproviandi. Neljal eri korral olen ma saatnud teile 40 pakki sigarette, seda osalt oma isiklikest varudest, et need teie seas laiali jagataks; Narvas on kõik need sigaretid sattunud aga ohvitseride messi. Samuti olen ma saatnud teile hulga raamatuid, mis jõudsid samasse kohta.

Kas teie seas on kedagi, kes kiidab leitnant Franchi mõrvamise heaks? (Vastus: ei!) Kas teie seas on kedagi, kes soovib neid härrasid edaspidigi korpuse liikmetena näha? (Ei-hüüded umbes poole isikkoosseisu suust.) Jah, leitnant Lundborgi, kes heideti otseteed Narvas valitsevasse segadusse ja kes on teinud tõsist katset armuandmist saavutada, pean ma võrdlemisi süütuks, mistõttu ma luban temal korpusesse edasi jääda. Kas kellelgi on midagi selle vastu, et ta korpusesse edasi jääks? (Ühehäälne ei-hüüe, välja arvatud trompetipuhuja Janssoni[49] poolt.) Ja mis veel asja juures kõige hullem! Franchi mõrvasid vabatahtlikult kolm Rootsi allohvitseri! Kes nad olid, kas nad on siin? (Kaks jah-hüüet.) Rivi ette marss! Vabatahtlik neljameheline patrull üks samm edasi marss! Ma arreteerin teid, mu härrad, ettekavatsetud mõrva eest! (Vabatahtliku patrulliga liitusid trompetipuhuja Jansson, leitnant Cederwall, härra Löfgren[50] ja veel keegi.) Läbi otsida! Mõrvarid ära viia! Kas on veel kedagi, keda te sooviksite korpuse koosseisust eemaldada? (Vastus trompetipuhuja Janssonilt: veltveebel Olsson!) Olsson, rivi ette marss! No muidugi, Olsson oli ju samuti välikohtu liige!

Ma tulin Narva koos leitnant Lundborgiga, ilma et oleksin midagi halba aimanud. Iga päev olin ma saanud telegramme üksuse juhilt, kapten Malmbergilt, kellel olid täiesti vabad käed minu eemalviibimise ajal korpuse juhtimiseks ning kõik oli pealtnäha hästi. Minu selja taga oli kapten Malmberg aga enda kätte intrigeerinud selle varem mainitud käsu polguülemalt, kindral Tõnissonilt.

Kui te ainult teaksite, kui raske on korraldada korpuse majanduslikku külge! Et teie saaksite kätte teile lubatud raha, ole-

[49] Veltveebel Per Jansson.

[50] Leitnant Bror Ivar Cederwall (1892–1935) ja lipnik Carl-Wilhelm Löfgren. Viimane oli koos Franchiga Narvas agiteerimas käinud.

> me koos härra Kjellgreniga (Mothanderi uusim adjutant, filosoofiatudeng, Rootsi ajateenistuskohuslasest tsiviilametniku abi, Mothanderi poolt tehtud — kapteniks)[51] teinud eraviisilise laenu 30 000 marga peale ning homme hommikul saate te oma raha kätte!
>
> Rootsi sõduri nime on teotatud ja meie peame, kui raske see praegu ka tundub, oma hea maine taastama. Ma tahan teie heaks teha kõik mis oskan; tahan, et te tuleksite oma soovidega isiklikult minu juurde! Kas on teil kohe praegu mingisuguseid soove? (Vastus: "Sigarette!") Kapten Kjellgren! Jagage laiali minu isiklik varu, kuni sellest jätkub! Mina jään ka edaspidi korpuse majandusülemaks ning lahinguülemaks saab major Hällén. Major Hällén on nii Rootsis kui Soomes tuntud kui erakordselt silmapaistev ohvitser. Kas leitnant Lundborg soovib korpusesse edasi jääda? (Minu vastus: "Ma ei pea õigeks sellele küsimusele praegu ja sõdurite juuresolekul vastata!")

Selline oli ässituskõne lühidalt kokku võetuna. Enne, kui ma hakkan kõiki selles sisalduvaid valesid ümber lükkama, pean vajalikuks kirjutada, mis oli juhtunud minu ohvitseridest kamraadidega pärast seda, kui ma Tallinna raudteejaamas neid viimati nägin.

Ohvitserid läksid üheskoos rongi pealt maha ja jaamahoonest välja tänavale. Raudteejaama juures võttis neid vastu 30–40 relvastatud tegelast Mothanderi lähikonnast — nn Franchi sõbrad, kes tervitasid neid hüüetega "Mõrvarid!", "Surmamõistetud!" ja nii edasi. Lõpuks teatati, et ohvitserid peavad minema hotelli Du Nord, kus antakse edasised käsud. Hotellis juhatati nad kahte numbrituppa, kus neil tuli end esialgu sisse seada koos keeluga hotellist lahkuda. Toit pidi olema korpuse poolt. Loomulikult läks sõnavahetuseks Mothanderi ja Malmbergi vahel; Mothander ütles muu hulgas, et teeb "härrad peajagu lühemaks" jne. Valvesse pandi kamp relvastatud "Franchi sõpru". Ohvitseridel tuli lugeda end "arreteerituks" ja seada end magama väikeste räpaste hotellitubade põrandale. Järgmisel päeval, niisiis samal päeval, kui Mothander pidas ässituskõne Paldiskis, kutsuti ohvitserid

[51] Kapten Edvin Ossian Kjellgren (1890–1962).

kindralstaapi ettevalmistavale ülekuulamisele. Seal nad loomulikult selgitasid olukorda ja tõid Mothanderi vastu esile teravaid süüdistusi tema ebaseadusliku teguviisi pärast. Nn arest tühistati, ohvitseridele anti nende relvad tagasi ning nad võisid pidada end täiesti vabadeks meesteks, kuid olema valmis edasisteks ülekuulamisteks.

*

Niisiis pöördun ma tagasi Mothanderi kõne juurde. Ilmselgelt oli Mothander nakatunud bolševistlikest meetoditest, otsustades tema püüete järgi teha isikkoosseisu — reameeste ees katset endale toetust leida. Ta pidi ju teadma meeste suhtumist enesesse kõigi nende Narvast tulnud saadikute kaudu. Väljendi "mõrvarid" kasutamine oli kohatu ja karistamisväärne senikaua, kuni asi oli ikka veel uurimise all. Süüdistused "naiste ja viina" osas võin ma isiklikult ja täies ulatuses ümber lükata selle päeva või nende päevade kohta, kui Franchi asi oli Narvas arutusel. Öelda, et "meeleolu Tallinnas oli vaenulik", oli Mothanderist erakordselt rumal, sest Tallinnas viibinud osa korpusest koosnes ju ainult hulkuritest ja väejooksikutest, kelle juures ükskõik kes võib sobivate vahenditega "meeleolusid" esile kutsuda. Pealegi tuleb pidada kuritegelikuks provokatsiooniks seda, kui tõendina toimepandud kuriteo suurusest teatatakse, et peatselt pannakse toime veelgi suurem kuritöö — ma pean silmas väljendit "mõrvaritega tuleb lühike protsess teha".

Mis puudutab ohvitseride teenistusest vabastamist, siis oli see üks suur bluff. Hoopis Mothander ise oli juba varem teenistusest vabastatud. Kui ohvitserid päev enne Mothanderi Paldiski-kõnet kindralstaabis käisid, teatati neile, et Mothander oli nad teenistusest vabastanud, kuid see vabastus oli kindralstaabi poolt selgesõnaliselt tagasi võetud, sest Mothanderil puudus igasugune otsustusõigus.

Osaliselt Mothanderi isiklikest varudest pärit "lisaproviandi" konfiskeerimine oli puhas vale lausa kahekordselt, sest saadetud sigaretid ja raamatud jaotati alati õiglaselt laiali. Pealegi oli Narva jõudnud ainult ühel korral ühtekokku 40 pakki sigarette. Mis puudutab Mothanderi "isiklikke varusid", siis on ainult see te-

ma enese teotuseks, sest tema endise adjutandi Samzeliuse kaudu teadsime kõik suurepäraselt, kust Mothander oli Tallinnas "naiste, sigarettide ja viina" jaoks raha saanud.

Igal juhul näitab see soldatite nõukogude vaimus korraldatud hääletus, millel isikkooseis sai otsustada, millistel ohvitseridel jne lubatakse korpusesse edasi jääda, ainult selle algataja ebanormaalsust. Et trompetipuhuja Jansson seesugust suurt rolli mängida võis, on täiesti seletamatu.

Bluff 30 000 margaga oli ennekuulmatu. Kjellgreni nime ei sobi üldse nimetada heategevusega seoses. Praegu ja ka edaspidi istub see härra Soome vanglas seal seoses Eesti-korpusega toime pandud varguste ja pettuste eest. Tüüpiline oli soov sigarettide järele, mis silmapilkselt "isiklikest varudest" rahuldati. Et Mothander pidi edasi jääma korpuse majandusülemaks, oli niipaljus tõsi, et ta oli saanud käsu otsekohe alustada revisjoni, mille järel tuli tema leping Eesti riigiga lõpetada. Mulle esitatud küsimus tulenes minu enda rumalusest. Mothander teadis, et tal oli parem jätta mind, kes ma teda liiga hästi tundsin, enda poolele.

Kui kõne oli peetud, teatas Mothander, et kavatseb oma "lisarongiga" otsekohe Tallinnasse tagasi pöörduda ning arreteeritud kaasa võtta, et nad seal koos teiste "mõrvaritega" vahi alla jätta. Mina aga olin vaba mees ja jäin selleks, mulle ei öeldud ega tehtud midagi; minu vastu näidati üles hoopis väga suurt austust. Mina omakorda olin aga "reserveeritud" ega öelnud midagi ees ootava kohta. Major Hällén sõitis koos Mothanderiga Tallinnasse, mistõttu kapten Alhyr, ikka veel oma tsiviilpealisriietuses, jäi korpuse ülema ülesandeid täitma.

*

Aga mida pidin ma nüüd peale hakkama? Oma kõne ja korpuse juhtimise ülevõtmisega oli Mothander mind ülema kohustustest vabastanud. Kas peaksin ma samuti Tallinnasse minema või siin Paldiskis asjaolude kujunemist ootama? Siin vabalt ringi käia, teades, et mu kaaslased istuvad arreteeritutena vahi all, Jumal teab kus ja kuidas, ei saanud ma aga mitte. (Ma ju ei teadnud, et kindralstaap oli nad juba samal päeval vabaks lasknud.) Et omaette kõige üle järele mõelda, tegin pika ratsatuuri, mille järel sõin se-

da, mida pakuti linna nn hotellis, mis pealegi oli triiki täis korpuse alatasa näljaseid võitlejaid. Pärast põhjalikku kaalumist otsustasin samal õhtul Tallinnasse sõita. Rong pidi väljuma kella üheksa paiku ning jõudma Tallinnasse kell üksteist samal õhtul. Alhyrilt sain rongipileti, loomulikult sõjaväelase oma. Pärastlõunal korraldati tantsimine, kuid arvatavasti olid Paldiski tüdrukud häbelikud, sest nägin seal ainult mõnda üksikut, peamiselt nn halastajaõdesid.

Koos endise kapteni, praeguse veltveebli, endise spiooni ja suurpetturi Nordhiga läksin ma aegsasti raudteejaama ning veetsin tema meeldivas seltskonnas ka reisi. Ma võin seda puhta südametunnistusega meeldivaks nimetada, sest pean silmas kõiki neid uskumatult rafineeritud meremehelugusid, mida see mees rääkida oskas. Ta väitis, et on "teeninud" kõigi Rootsi relvaliikide kõikides väeosades, mis ajast pärines osa ta verdtarretavatest lugudest. Viibimist Soomes kirjeldas Nordh kui kõige sündmusterikkamat ja ohtlikumat aega oma elus. Oli ta ju omaenda sõnade järgi spioneerinud korraga nii soomlaste, sakslaste kui ka inglaste heaks. Salakuulajaseiklustest punaste rinde taga rääkis Nordh veenvalt. Et midagi sellest oli tõsi, teadsin ma juba selle tõttu, et omal ajal oli Franchi, kes ilmselt oli ka ise Murmanski rindel mõningaid valgust kartvaid ülesandeid täitnud, uhkusega rääkinud, kuidas ta erinevalt Nordhist oli spioneerinud kõigest ühe riigi heaks.

Rong sõitis erakordselt aeglaselt, mis pani Nordhi ühes jaamas vagunist maha hüppama ja veduri juures paar püssipauku tegema koos hoiatusega vedurijuhile, et too oleks "ometigi nii kuradi lahke ja sõidaks veidikene kiiremini, sest vastasel juhul sõidab Nordh ise". Nordh rääkis mulle, kuidas ta ükskord oli Soomes riiklikke ülesandeid täites veduriga ringi kihutanud ja masinaga ümberkäimise ära õppinud. Et see tõepoolest niimoodi oli, sain kohe ise kogeda, sest rong suvatses ikka veel liiga aeglaselt edasi liikuda. Seepeale läks Nordh ise veduri peale ja viis rongi järgmisest jaamast täiesti resoluutselt ilma väljumissignaalita ja metsiku kiirusega otse Tallinna lähedale, väites, et salajased kindralstaabi ülesanded teda sellisteks tegudeks kohustavad. Minu jaoks oli reis vägagi lustakas; meeldiv vaheldus masendavale Franchi-teemale. Tallinnasse jõudes läksin kohe hotelli Du Nord. Et mu sinna ko-

gunenud ohvitseridest kaaslased tegid suured silmad ja said väga rõõmsa üllatuse osaliseks, seda mõistab igaüks.

XI. MÕNI AEG VERETUT VÕITLUST TALLINNAS

Kuna arvuline enamus oli mu "vangistatud" kamraadide poolel, joosti mulle esmalt tormi küsimustega Mothanderi visiidi kohta Paldiskisse, millest ma neid seepeale põhjalikult teavitasin. Mothanderi kõne lasin ma lühendatud kujul üles kirjutada ning see paber on mul siiamaani alles. Teatasin ka, et seni kui kõik on selgunud, kavatsen ma nende juurde jääda, ning see teave võeti rõõmuga vastu.

Hiljuti olid Korpusesse saabunud lipnikud Jönsson, Hyttberg, Fries[52] ja _____.[53] Nad olid Liljencrantzi ja Dahme endised kursusekaaslased Karlbergist[54] ning täielikult meie poolel. Nad arvasid aga paremaks korpusesse edasi jääda; osalt selleks, et leiba teenida, osalt aga selleks, et "vaenlasega ühendust hoida", mis oli meie jaoks hädavajalik.

Kui ma lõpuks ise sain kaaslastele vastuküsimusi esitada, jutustasid nad mulle omaenda saatusest pärast seda, kui me üksteist viimati nägime. Olen seda kõike juba eespool kirjeldanud. Ühtlasi teatati mulle, et meile on alates järgmisest päevast broneeritud ruumid hotellis Kuld Lõvi, kus pidime korpuse kulul elama ja sööma, kuni Franchi müsteerium on lõpuni uuritud. Polnud nimelt kohane pidada "mõrvareid" samas hotellis ja toita neid samas söögisaalis kus korpuse enda esindajaid. Viimane öö Du Nordis veedeti nalja ja laulude saatel. Mul õnnestus komponeerida järgmine "võitluslaul", mis hiljem sai pealkirja "Franchimõrvarite õhtupalvus":[55]

---

[52]Carl Jönsson, Thor Erik Hyttberg (1893–1942), Thorsten Louis Fredrik Fries (1889–1977).

[53]Teksti on jäetud lünk.

[54]Karlbergi sõjaväeakadeemia Stockholmis.

[55]Rootsi psalmiraamatu 248. pslami ("Tryggare kan ingen vara...") ainetel.

Tryggare kan ingen vara
än Mothanders mördarskara
blicka upp mot himlafästet
från det mörka syndanästet

Stackars liten skit-Mothander
snart så går det nog åt fanden
med den store dumme klumpen
lika tjock och trind som rumpen.[56]

*

Enne kui ma looga edasi lähen, tuleks nimetada ühte neist salamõrvakatsetest, mis sooritati "mõrvarite" vastu ning mis hiljem peaaegu iga päev korduma hakkasid. Malmberg oli pärastlõunal istunud Du Nordi söögisaalis ja söönud õhtust. Samas lokaalis viibis ka hulk Franchi "sõpru": härrad Löfgren, Cederwall, Jansson ja teised. Malmberg, kellega koos oli ka Dahme, oli seda seltskonda täiesti eiranud, kuigi nad valjude hüüetega teada andsid, et veel samal päeval saavad Malmberg ja Dahme nende käest "üle tahi". Ohvitserid sõid rahus õhtusööki edasi, kui üks "sõpradest" laua juurde tuli, sinna seisma jäi ja teotavate väljenditega mõlemat ohvitseri hoiatas, et "täna tehakse neile lõpp peale". Malmberg kuulas seda juttu vaikselt, kuid võttis "sõprade" ärplemise saatel oma suure nagaanrevolvri ja asetas selle rahulikult lauale. See käik tuli "sõbra" jaoks ootamatult, kes seepeale jutu pooleli jättis, läks ja maha istus. Malmberg ja Dahme lahkusid peatselt söögisaalist ja läksid linna. Kui nad umbes tunni aja pärast tagasi pöördusid, kõndides mööda ühte hotelli juurde viivatest kitsastest valgustamata tänavatest, kõlas ühtäkki kaks revolvrilasku ja kuulid vihisesid ohvitseride kõrvade juurest mööda. Need pöörasid loomulikult otsekohe ringi, et uurida, kust lasud tulid, aga süüdlased olid juba kadunud.

[56] "Ei julgemalt või ennast tunda keegi / kui Mothanderi mõrvarisalk / vaata üles taevavõlvi poole / sellest pimedast patupesast. // Vaene väike sitt-Mothander / küll kõik varsti kuradile läheb / selle suure lolli rasvamaoga, / sama paks ja ümar nagu perse."

Seesugused inimesed käivad siis ringi ja räägivad mõrvadest ja mõrvaritest ning lasevad Rootsi ja Soome ajalehtedes "mõrvareid" tõeliste allilmategelastena paista ja maalivad kogu Franchiafäärist pilte kõige õudsemates värvides. Selliseid auta inimesi usaldatakse, kui tegu on skandaalsete lugudega. Vähem tähelepanu pööratakse aga sellele, kuivõrd needsamad inimesed on pädevad sellistes asjades hinnanguid jagama ning kas nad ka ise olid pealt näinud või kuulnud seda, mida räägivad, või on nad ehk alles teises, kolmandas või neljandas järgus asjaoludest "teadlikuks" saanud. Kõige juures on märkimisväärne, et mina olen saanud kogu aja rahulikult ringi käia ning mulle pole isegi paha sõna öeldud. Seegi on ilmselt Mothanderi ohutusabinõu. Sest selles, et just nimelt tema on kõige taga, ei kahelnud ma mitte sekundikski.

*

Järgmisel päeval seadsime end sisse hotellis Kuld Lõvi, palju korralikumas hotellis asukohaga kitsa, kuid olulise liiklustee Kullassepa tänava ääres. Ma sain enda käsutusse väikese puhta toa kolmandal korrusel vaatega tänavale. Oma söögikorrad saime hotellis, kuid mitte söögisaalis, vaid suuremas kabinetis esimesel korrusel. Allohvitserid, s.t Olsson, kes oli olnud sõjaväljakohtu liige, ja need kolm, kes olid Franchi maha lasknud, elasid üheskoos suuremas toas, kus nad ka sõid. Me ei teadnud, kui kauaks siia jääme, kuid öeldi, et seni, "kui asjas on selgust saadud". Seejuures ei pidanud me end vahialustena tundma, vaid võisime täiesti vabalt ringi käia. Kuna aga ülekuulamised polnud veel läbi, paluti meid staabist aga ilma teatamata Tallinnast mitte lahkuda.

Mothanderil õnnestus sõdureid paar päeva enda poolel hoida; kui aga meeste kannatus lõpuks katkes, seda vaatamata Mothanderi igapäevastele lubadustele neile nende raha välja maksta, pöördus nende kannatamatus ja rahulolematus õieti tema enese vastu. Kapten Kjellgreni, kes uhkeldas kaptenivormi ja kallihinnaliste adjutandi-eraldusmärkidega, oli veelgi vähem võimalik taluda. Selle härra puhul oli tüüpiline, et tema, väites end olevat osalenud maailmasõjas Saksa poolel, kandis kolme (kolme!) raudristilinti. Minu teada kantakse raudristi II klassi juurde ainult ühte linti. Välipastor Lord elas samuti meie hotellis ning esialgu

peeti teda täiesti meie poolel olevaks. Ta väitis, et on kõrgete isikutega kindralstaabis mitmeid vestlusi pidanud, ning kinnitas, et meeleolu seal pole üldsegi meie vastu. Seda, et ta hakkab mängima inetut topeltrolli, saime teada alles hiljem.

Ühel päeval saabus kindral Sootsi, ülemjuhataja staabiülema juurde grupp korpuse isikkoosseisu esindajaid Paldiskist palvega, et Mothander ametist kõrvaldataks ning korpuse uueks ülemaks nimetataks Malmberg. See andis kindralile põhjust saata Lord Paldiskisse pinda sondeerima, mille tagajärjel selgus, et ainult väike vähemus seal soovis Mothanderi ametipostile jätta, umbes pooled soovisid Malmbergi ning ülejäänud, olles meelestatud Malmbergi vastu tema osaluse tõttu Franchi-afääris, soovisid major Hälléni. Härrad kindralid, kellel oli asjaga tegemist, ütlesid, et saavad rootslaste pärast veel hallid juuksed pähe — väga vähe olid nad midagi kasulikku korda saatnud, küll aga algatanud hulga ebavajalikke tülisid ja raisanud ära soliidse summa raha. Nukker maine tõepoolest. Hiljuti saabunud ohvitserid Fries ja teised olid saadetud Paldiskisse, et nad korpuse väljaõppest osa võtaksid. Nende käest saime hulga valgustavaid teadaandeid Mothanderi ja Hälléni töömeetodite kohta.

Paldiski isikkooseisu meeleolusid tõendanud uuring pani Mothanderi arvama, et meie olime tema vastu agiteerinud Nordhi kaudu, kes ühel heal päeval arreteeriti ja valve all Tallinnasse viidi. Ka meile tahtis Mothander kätte maksta. Ühel ilusal hommikul, kui me nagu tavaliselt hommikukohvi jooma olime kogunenud, anti meile teada, et sellest päevast peale on meie ülalpidamine korpuse poolt lõpetatud. Meie küsimuse peale, kes sellise käsu on andnud, öeldi, et kapten Kjellgren oli eelmisel päeval hotelliga lõpparve teinud ning teatanud, et edaspidi peame ise oma ülalpidamise ja majutuse eest maksma. Sõber Mothander kasutas kenasid töömeetodeid küll! Malmberg külastas teda seepeale ja küsis toimunu põhjuste järele. Rangel toonil, otsekui oleks ta mõne avaliku vaestemaja eestseisja, oli Mothander teatanud, et on "juba piisavalt kaua härrade ülalpidamise eest maksnud ning härrad on ju ometi korpuse teenistusest vabastatud". Malmbergi sõnad, et kindralstaap on teistsugusel seisukohal, ei avaldanud mingit mõju. Järgnes äge, kuid tulemusteta sõnavahetus.

Otsustasin ise kindralstaabis ettekande teha. Võtsin Liljencrantzi endaga kaasa ja patseerisime üles Sootsi juurde, kellele ma rõhutatud väljendeid kasutades Mothanderi töömeetodeid kirjeldasin. Asi õnnestus ootamatult hästi: me kõik ("mõrvarid") saime niihästi eesti ja rootsi keeles kirjutatud tunnistused selle kohta, et oleme erinevates äratoodud auastmetes ohvitserid Eesti sõjaväe Rootsi Korpuse juures, kui ka kirjaliku käsu, et meid vastuvaidlematult edaspidigi korpuse raha eest hotellis majutataks ega allutataks enam Mothanderi ebasõjaväelaslikule omavolile. Samuti tuli viivitamatult välja maksta meile võlgu oldavad palgad ja varustustoetus, sest Mothander olevat mõne aja eest saanud "umbes miljon" Eesti marka korpuse kuludeks. Mis veelgi hullem: korpuse staabihärradel ei tulnud välja maksta mitte ainult meie rahasid, vaid ka isikkoosseisu omad. Aga seda, milleks too raha oli kulutatud, teadsid kindla peale ainult linna kelnerid, hoorad ja kõrged härrased ise.

Ma ei unusta kunagi nägusid, mis Mothander ja tema intendant Wallgren tegid, kui me oma pabereid ette näidates hotelli Du Nord korpuse depoostaapi ilmusime. On iseenesestmõistetav, et enne me sealt ei lahkunud, kui meile olid meie rahad välja makstud. Mulle tundus see paraja juhusena Mothanderiga natukene "vestelda". Heites talle ette tema kohatuid, jah, isegi skandaalseid võitlusmeetodeid, palusin tal aru pähe võtta ja mitte unustada, kes ta selline on. Oma väeosa, kuningliku T5[57] arsti poolt 1918. aasta kevadel väljastatud paberit, milles tunnistati, et selle omanik pole täiesti normaalne, ei olnud ta ju ometigi võinud unustada. Me sattusime ägedasse sõnavahetusse, mille käigus ma Mothanderi häbitustest äärmuseni vihale aetuna lasin oma ratsakepil tema nina ees tantsida ning teatasin rusikaga Mothanderi värisevate sõrmede vahetus läheduses vastu kirjutuslauda lüües, et juba järgmisel korral võivad löögid tabada teda ennast. Mothanderi katse manada näole üleolevalt pilkavat naeratust ebaõnnestus täiesti. Siis kutsus Mothander oma adjutandi Kjellgreni ja palus tal "see härra siit välja visata". Siis katkes mu kannatus lõplikult ja ma lasin

[57] Väeosa T5 ehk Västmanlandi transpordirügement (*Västmanlands trängkår*) paiknes Rootsis Sala asulas.

Mothanderile osaks saada korraliku kepilajatuse ühte õrna kohta, samal ajal Kjellgrenile öeldes, et iga mulle lähemale astutud samm kujutab endast suurt ohtu tema vormitule kehale. Kapten Alhyr oli selle stseeni tunnistajaks, ilma et oleks sõnagi ühe või teise poole toetuseks öelnud. Mõne korra veel Mothanderile peale käratanud, lahkusin ma ruumist.

Esimest korda Narva sõites olin jätnud suurema osa pagasist korpuse suletud laoruumi hotellis Du Nord. Kui ma nüüd Tallinnasse tagasi jõudsin, oli üks minu esimesi samme oma pagas üles otsida. Võib ette kujutada, kui üllatunud ma olin, kui leidsin oma ohvitserireisikasti lahti murtuna, õhukene frentš, paks sinel ja paar saapaid sellest ära varastatud. Kuulujutu peale, et meid peatselt kohtu ees mõrvaritena vastutusele võetakse, oli mõni sõbralik hing ilmselt arvanud, et seepeale võib ta mu pagasist takistuseta üht-teist endale noosiks võtta. Veelgi suurem oli mu üllatus, kui avastasin juba esimesel päeval pärast Tallinnasse jõudmist, et mu frentši kannab auväärne härra major Hällén. Minu küsimuse peale, kuidas ta selle omanikuks on saanud, punastas ta ja teatas, et oli leidnud minu frentši riidepuult rippumas oma toas Du Nordis ega teadnud loomulikult, et see mulle kuulub, Ma ütlesin, et vajan oma riideid ise, ning avaldasin soovi, et major frentši mulle tagastaks. Pärast kolme nädala pikkust pidevat "naakumist" saingi lõpuks frentši tagasi, kuigi see oli üleni plekiline nendest igapäevastest joomapidudest, millega kõrged härrased aega veetsid. Selles, et asjalood ei olnud nii, nagu Hällén neid paista lasta lasi, võisin ma hiljem juba täie kindlusega veenduda.

*

Kindralstaabi algatatud põhjalikud ülekuulamised Franchi-afääris olid alanud. Iga päev kutsuti mõni meist suurde kabinetti Du Nordis, kus kaks juristi ja üks rootsi keelt kõnelev tõlk,[58] kes meid selles asjas juba mitmeti aidanud oli, meid kuni vähima detailini küsitlesid kõige selle kohta, mida me igaüks kogenud ja arvanud olime. Minu kord tuli viimasena ja näis, et seda, mis mul oli öel-

[58] Aleksander Rosenvald (1890–1969).

da, hinnati eriti kõrgelt, sest minu ülekuulamisele oli kutsutud ka stenograaf.

Me kõik oskasime saksa keelt, ent kuna juures viibis tõlk, kasutasin ma teda. Juristide vähem olulised küsimused vastasin otse saksa keeles. Ma kirjeldasin kuni vähimagi detailini Franchi-afääri algust, selle kulgu ja tagajärgi, oma käiku Paldiskisse, Tallinnas veedetud päevi ning andmeid omaenda isiku kohta. Kuna juba oli teada — kelle kaudu, seda ma ei tea —, et ma olin olnud Mothanderi väeosakaaslane ning tolle südametunnistusel on rida Rootsis korda saadetud rumalusi, rääkisin nende soovi peale üksikasjalikult kõigest, mida tema kohta teadsin. Mulle öeldi, et Mothander oli oma esimesel visiidil Eesti kindralstaapi tutvustanud ennast Rootsi majorina ning teda oli seal usutud ja sellisena ka koheldud. Sel põhjusel pidasin ma vajalikuks täiendada oma ütlusi Mothanderi kohta ka selliste üksikasjadega, millest esmalt olin kavatsenud vaikida. Minu palvele, et neid lugusid protokolli ei lisataks, tuldi vastu.

Mulle esitati küsimusi ka Malmbergi kohta, kelle kohta mul oli aga raske midagi öelda, sest ma ei olnud teda tundnud ei Rootsis ega Soomes. Mulle (ja sama oli lugu ka minu kaaslastega) tundus, et kogu uurimise põhiküsimuseks polnud mitte väidetav kuritegu, vaid küsimus, keda me soovime või peame sobivaks korpuse tulevase ülema kohale. Omalt poolt pidasin ma Mothanderit selleks täiesti sobimatuks ning arvasin, et võin soovitada Malmbergi kui antud tingimustel kõige kohasemat isikut.

*

Kuna meid majutati korpuse kulul ning me ei pidanud seetõttu kulutama oma raha enda ülalpidamiseks, võisime seda kasutada meelelahutuse eest maksmiseks. See aeg, mis me nõnda tegevusetult Tallinnas veetsime, möödus lõbu ja lustiga. Tekkisid ka mõned väikesed armulood. Preili Blees, meie lahke majapidajanna Narvas viibimise ajal, oli köitnud iga päevaga üha tugevnevad armusidemed Samzeliusega. Oli päevselge, et lõpuks jõutakse abielusadamasse. Ent samal ajal tuli ette ka sõjakaid armuvõitlusi Samzeliuse ja noore Tammelini vahel, kes arvas, et tal on selles asjas samuti sõna kaasa rääkida. Tammelin oli omapärane poiss.

Ta oli iga nädal niisama palju kordi surmani armunud, kui nädalas on päevi, ning lubas valjuhäälselt kaitsta revolvriga oma õigust kõigile neile erinevatele südamedaamidele. Eriti selgelt mäletan ma, kuidas ükskord puhkes tal Samzeliusega äge sõnasõda *Krabati*-etenduse ajal Eesti teatris Estonia.[59] Küllap liiga purjus olles oli Tammelinil raske oma ülevoolavaid tundeid talitseda ning ta laskis revolvril saalis kõnelda, kuni patrull ta sealt välja viskas. Samasuguse tükiga sai ta teine kord hakkama kinoteatris Grand Marina — üks lugu skandaalsem kui teine. Meil oli pidevalt tegu, et end Tammelini maksmata kõrtsi- ja rätsepaarvetega kursis hoida ning need kamba peale kuidagi siiski ära maksta.

Kihlus Samzeliuse ja preili Bleesi vahel kuulutati peagi avalikult välja, ja seda tähistati suurejoonelise õhtusöögiga mõrsja kodus. Sellel õhtusöögil armus sõber Tammelin ära ühte vene polkovnikutütresse, keda ta laua juurde juhatas. Kaks päeva hiljem oli ta armuavaldusega valmis saanud, kihlus ettevalmistamisel ja sõrmused ostetud; kui aga jõudis kätte aeg kihlumine perekondlikul dineel avalikuks teha, ei suvatsenud Tammelin kohale ilmuda, müüs sõrmused maha ja jõi ennast täis. Vene kombe kohaselt pidi peigmees ostma mõlemad sõrmused ning raha selleks otstarbeks oli Tammelin saanud meie omavahelisest korjandusest.

Liljencrantz seadis sisse vabaarmastussuhte ühe alles kaks nädalat varem abiellu astunud noore vene prouaga; Jim oli tema nimi, nooruslikult *fraîche* ja rõõmsameelne olend, kelle juures me korraldasime terve hulga kabareetantsu õhtuid "Narvastrasse 37" — tema ja ta mehe elukoha järgi. Mees, vene ratsaväeohvitser ja naisesse kõrvuni armunud, oli loomulikult oma täie õiguse juures, kui ta armukadedalt ringi käis, mis aga vähimalgi määral ei häirinud ei Liljencrantzi ega "Jimi", kes avameelselt kuulutas, et oli mehega abiellunud ainult raha pärast. "Ma ei anna talle kunagi kätte," paljastas ta meile Liljencrantzi suureks rahuloluks. Jimi 16-aastasele sõbrannale, Peterburi sõjapõgenikule, kellel olid mõned sugulased Riias, pani aga Theander embargo peale. Kuna meie Tallinnas viibimise lõpu poole leidis Liljencrantz "Jimist" uuema väljalaske ehk teisisõnu uue naise, läksid

[59] Sellist etendust pole õnnestunud tuvastada.

Jim ja tema sõbranna üle härrade Hälléni ja Wallgreni omandusse, millise asjaolu juurde mul on põhjust edaspidi tagasi pöörduda. Oma saatuse leidis ka Olsson; noore eesti naisüliõpilase,[60] kelle isale kuulus suur hobuseveofirma. Peatselt kuulutas temagi välja kihluse ja hiljem abiellus.

Hotellis elas üks noor daam, "Lolly", 19-aastane armas tüdruk, endise hotelliomaniku tütar. Tema juures, kes ta elas ühes hotellitubadest, olime kõik teretulnud, ning leidis aset palju lustlikke juhtumisi võistluses tema soosingu pärast. Mõneks ajaks jäi sinna pidama Malmberg ning Tammelin tahtis loomulikult kihluda ja maha lasta kõiki, kes tema uusimat vallutust üle lüüa proovisid. Noor iludus oli ilmselt ka minust veidike "sisse võetud", otsustades tema liigutava hüvastijätu järgi, kui me Tallinnast rindele sõitsime, ning ka tema sama liigutavate kirjade järgi. Märkasin aga peagi, et ta on üsna "avalik", mistõttu tõmbusin tagasi. Meist mõne jaoks mängis ta aga hiljemgi teatavat rolli, mille juurde ma veel tagasi tulen.

*

Et "mõrvarid" teatris ja pidudel endale korduvalt purjuspäi tähelepanu tõmbasid, tegi meie asja ainult raskemaks. Ühel suurel muusikalisel suareel lasi Theander veenda dirigenti endale taktikeppi üle andma, millega ta seejärel suure vilumusega vehkis (tundus, et tegu on mälestustega Rootsi sõjaväeorkestris veedetud ajast). Külaskäigud "hooramajadesse" ja skandaalid seal olid igapäevased asjad. Kõik see koos meie justkui "kujuteldava teenistusega" Tallinnas — me ootasime ju lihtsalt kindralstaabi uurimise lõppu — tegi meie asja Rootsis raskemaks, sest Mothander ja tema poolehoidjad kandsid sellest kõigest sinna vägagi liialdatud kujul ette.

Franchi afäär oli hakanud Rootsi ja Soome ajakirjanduses nähtavaks muutuma; seejuures aga mitte selle ametlikud asjaolud, vaid erinevate väejooksikute ja Mothanderi kinnimakstud infor-

[60]Tallinna Rootsi konsulaadi andmetel oli Olssoni väljavalituks "preili Kask", s.t Lydia Ida Bertha Priido (Fri(i)do, Riido, Priit) t Olsson (Kask; 1896–1980). 17. mail 1920 sündis neil tütar Liza Lydia Olsson.

maatorite valed. Päevavalgele tuli üks hullem asi kui teine ning oli lausa eemaletõukav, kuivõrd head kujutlusvõimet üles näidati. Igaüks mäletab vahest neid pikki veerge ajalehtedes, mistõttu ma püüan mälu järgi siia ainult kõige hullemad valed kirja panna.

Franchit kirjeldati ajakirjanduses kui väga tasakaalukat, meeldivat inimest, kes oli Soome Vabadussõja ajal saatnud korda rea kangelastegusid. Midagi ei mainitud tema deserteerimise kohta korpusest ega tema laiaulatuslikust vandenõust tolleaegse Eesti valitsuse vastu koos balti parunitega.[61] Sündmusi Narvas, mille käigus isikkoosseis ja ohvitserid härra Mothanderist otsustavalt lahti ütlesid, kujutati pesuehtsa mässuna. Kohtuotsus Franchi üle olevat langetatud pärast suurt joomapidu ohvitseride messis ning kõik asjassepuutuvad isikud olevat olnud äärmiselt joobnud seisundis. Ohvitserid polnud aga üldsegi mingid ohvitserid, vaid "isehakanud". Sõjaväljakohtu liikmete kohta teati rääkida kõige eemaletõukavamaid lugusid: nad olla kõik "vanad tuntud mõrvarid ja kelmid". Suurte pealinna ajalehtede esikülgedel kirjeldas kirjanik W. Hülphers,[62] millised madalad inimesed olnud Samzelius ja mina juba Soome sõja ajal.

Franchi otsesed "mõrvarid" olid olnud aga purjus ja lasknud mööda või vähemalt tabanud nii oskamatult, et Franchi oli esimese kogupaugu järel palunud neid "mitte enam nii kehvasti lasta, vaid järgmisel korral paremini tabada". Mahalaskmise ajal olevat Franchi hüüdnud "elagu Rootsi!". Tema surnukeha aga oli väidetavalt kuni ihuni paljaks varastatud. Et mitte langeda Franchiga sama saatuse ohvriks, olid kaks korpuse liiget (nende seas Mothander) sunnitud Narvast põgenema, seda kuni Rootsini välja. Mothanderit kirjeldati suure väejuhina, kelle poolel olid õigus ja seadus, tema kulissidetagust tööd aga ei mainitud.

Ma võiksin tuua peaaegu lõputult näiteid ajakirjanduse sigadusteni küündivast valelikkusest ja kalduvusest usaldada kõige esimest Tallinnast saabuvat väejooksikut. Oma esimese katsena kõige hullematele valedele vastu astuda — seda ajal, kui mul oli

[61] Lundborgi mälestustest jääb ebaselgeks, milles see vandenõu täpsemalt seisnema pidi.

[62] Ernst Walter Hülphers (1871–1957).

õnnestunud ainult väheste ajaleheartiklite sisust osa saada — tahan ma siinkohal ära tuua oma kirja Soome ja Rootsi ajakirjandusele:

> Rootsi Korpuse Eestimaal poolt 8. märtsil 1919 Narvas peetud sõjaväljakohtu liikmena kaupmehe, "leitnant" A. G. Franchi vastu deserteerimise ja provokatiivse agitatsiooni asjus, millest viimase juurde kuulus ka isikkooseisu ülesässitamine, et lahkuda relv käes täies lahinguvalmiduses olevast rindeväeosast ning kasutades relvi oma ohvitseride vastu, soovib allakirjutanu teatada järgmist.
>
> Kaupmees A. G. Franchi, kes oli omal ajal Rootsis saanud orkestriallohvitseriks ühe jalaväekaardirügemendi juures ning Soome lahingute ajal ülendatud leitnandiks, võeti Rootsi Korpuse büroo poolt Stockholmis vabatahtlikuna arvele ning ta sõitis korpuse kulul Helsingi kaudu Tallinna. Kogu reisi vältel oli Franchi täielikult korpuse ülalpidamisel. Tallinnasse saabumise järel sai Franchi korpuse laost relva ning muu varustuse. Kuna aga korpus ei täitnud juba Stockholmis antud lubadusi raha osas, otsustas Franchi võimalikult kiiresti sellest väeosast lahkuda ning esitas balti parunite pataljonistaabis järelepärimise võimaliku liitumise kohta Balti pataljoniga. Oma kavatsusest Rootsi Korpusest lahkuda ei andnud Franchi aga mingisugust teadet korpuse staabile. Hilisel pärastlõunal samal päeval, kui Franchi oli relva saanud, "jättis ta selle maha" hotelli Du Nord söögisaali,[63] kus asus Rootsi Korpuse staap, arvates, et on seeläbi õiendanud kõik oma kohustused korpuse vastu. Balti pataljoni ülema kolonel Stackelbergi käest sai Franchi Balti pataljoni liikmekaardi ning ka rongipileti kolmele ohvitserile ja 50 reamehele Narvast Tallinna sõitmiseks. Franchi teatas kolonel Stackelbergile, et suudab luua Balti pataljoni koosseisus Rootsi välisuurtükipatarei, sest tal on ligipääs rootsi suurtükiväelastele, keda värvata. Kolonel näib olevat selle plaaniga nõusse jäänud, kuigi ilma, et oleks Franchile mingeid värbamisrahasid andnud.
>
> Kavatsusega värvata Narvas Rootsi Korpuse isikkoosseisu seast mehi oma uue ettevõtmise tarbeks, asus Franchi 8. märtsil teele Narva, kuhu ta jõudis sama päeva õhtul. Järgmisel päeval kella poole 12 ajal läks Franchi korpuse paiknemiskohta Narvas kasarmus nr 5 ning kutsus seal korpuse allohvitsere ja isikkoosseisu

[63] Eespool kirjutab Lundborg, nagu oleks Franchi relva koos muu saadud varustusega maha müünud.

järgnema talle kavandatavasse patareisse Balti pataljonis. Palgatingimused pidid jääma samaks või kujunema võimaluse korral eelmistest paremaks. Peale selle kavatses Franchi anda loa vabaks "riisumiseks" (s.t lahinguväljal langenud kaaslaste ja vaenlaste taskutest ning rindel asuvatest hoonetest raha ja väärtasjade varguseks — marodöörluseks). Meeste kogunemine pidi toimuma Narva hotellis Moskva kell 4 pärastlõunal ning juhul, kui korpuse ohvitserid kasarmust lahkumist takistavad, tuli sõduritel, relv käes, "läbi murda".

Mingit kogunemist antud kohas aset ei leidnud, sest Franchi arreteeriti ja viidi korpuse staapi ülekuulamisele. Pärast ilma protokollita peetud ülekuulamist lasti Franchi ausõna vastu vabaks, et ta saaks teostada oma esitatud ja korpuse lahinguülema poolt heaks kiidetud soovi sõita eraviisilisteks läbirääkimisteks kolonel Ekströmi juurde Narva-Jõesuusse. Väljasõit pidi toimuma viivitamatult.

Narvast Franchi aga ei lahkunud, vaid jätkas antud ausõnale vaatamata agiteerimist.

Hiljem samal õhtul arreteeriti Franchi uuesti ning paigutati linna arestikambrisse, kuhu ta jäi ööseks. Järgmise päeva pärastlõunal viidi Franchi sõjaväelise valve all Rootsi Korpuse poolt selleks otstarbeks kokku kutsutud sõjaväljakohtu ette ja mõisteti seal mitu tundi kestnud ülekuulamise järel kohtu poolt ühehäälselt surma.

Kui kohtuotsus oli teatavaks tehtud, oli allakirjutanul võimalus korrapidajaohvitserina pidada maha mitme tunni pikkune vestlus Franchiga, mille käigus ta kirjeldas oma perekondlikke olusid, kehva majanduslikku olukorda jne. Neil põhjustel esitas allakirjutanu uuesti mitteametlikult kokku tulnud sõjaväljakohtule ettepaneku Franchile armu anda põhjusel, et Franchi on rootslane, ning eriti tema kehva majandusliku olukorra tõttu. Ma tegin seda tingimusel, et Franchi kas degradeeritakse reameheks ja saadetakse esimesel võimalusel lahingusse või viiakse eraviisilise valve all koju Rootsi, kus teated toimunu kohta antakse konfidentsiaalselt edasi mõningatele sobivatele isikutele Franchi tutvusringkonnas.

Kuue häälega nelja vastu hääletati maha mu ettepanek, et unustataks sõjaväljakohtu langetatud kohtuotsus koos protokolli ja kõige muuga, ning 11. märtsi hommikul kl 5.30 lasti Franchi maha.

Koos Rootsi Korpuse välipastor Lordiga pidas allakirjutanu Franchiga pika vestluse, milles surmamõistetu meile kahele tunnistas, et on käitunud äärmiselt kuritegelikult ning oleks võinud kergesti põhjustada paljude rootslaste surma.

Lisatakse väljavõte ülalnimetatud sõjaväljakohtu protokollist Narvas 10. märtsil 1919.

Protokoll, millest mul kahjuks ei ole ärakirja, sisaldas peale Franchi isiklike andmete jm ka kohtumõistmise käigu kirjeldust ning seda, kuidas Franchi pärast mitme tunnistaja ärakuulamist lõpuks selleni välja jõudis, et üles tunnistada see, mis talle süüks pandi.

Minu kiri avaldati lühendamata kujul mh *Hufvudstadsbladet*'is,[64] Rootsi ajalehtedes aga ainult osaliselt. On märkimisväärne, et kõik meie vastaste artiklid täitsid terveid ajaleheveerge, samal ajal kui minu kirjutis, mis oli küll lühike ja asjalik, jäi tervikkujul ilmumata. Ma pidasin tarbetuks aega edasiste ümberlükkamiste peale kulutada ning lasin meie vastastel vabalt mürgeldada, kuni Eesti ülemjuhatus on otsuse langetanud. Ajaleheartiklid muutusid aga järjest julgemaks ja häbitumaks: räägiti meie Rootsile väljaandmisest, kohtusse minekust ettekavatsetud mõrva eest, surmanuhtlusest jne. Meil oli vähe informatsiooni ja lasime ennast kergesti hirmutada. Kogu selle ebaterve kõmu taga Rootsi ajakirjanduses oli kokkuvõttes Mothander oma Rootsi saadetud raportööridega.

Alampolkovnik aga juubeldas. Senimaani oli ta võitjaks jäänud, sest tema paskvillid "mõrvarite" kohta olid Rootsi ajakirjanduses avaldamist leidnud. Ka meile oli ta mitmel puhul otse ütelnud: "Kas ei ole tore Stockholmi linnakohtu ees kogu selle loo eest vastust anda?" Tal oli juba endamisi valmis mõeldud, kes saavad surmanuhtluse, kes eluaegse vangistuse ning kes kergemad karistused. Püüdsime moraali üleval hoida nii hästi kui suutsime, kuni ülemjuhataja kindral Laidoner otsuse teeb. Kõik asjasse puutuvad materjalid läksid nimelt otseteed sellesse kõige kõrgemasse instantsi.

Mothanderil õnnestus üks-kaks-kolm maalt Rootsi jalga lasta, jättes oma järeltulija maha revisjoni korraldama. Aga enne, kui ta ära sõitis, nimetati ametisse korpuse uus ülem. Ühel päeval kut-

[64] *Hufvudstadsbladet* ilmus Helsingis; nimetatud kirja pole tõlkijal õnnestunud ajalehest leida.

suti mind kindral Sootsi juurde, kes küsis, kas ehk mina tahaksin korpuse juhtimise enda peale võtta. Vastasin, et mina ei saa korpust juhtida, sest selle isikkooseis on sellise kvaliteediga, et ei suudaks pidada distsipliini, mida ma ilmtingimata tahan sisse viia väeossa, mille ülemaks ma olen. Kindral arvas, et just karmi distsipliini olekski neile lontrustele vaja. Ma kinnitasin tema sõnu, kuid ütlesin, et ei taha olla see, kes katsub selles korpuses korda luua. Tema küsimusele, keda ma sobilikuks ülemaks pean, vastasin ma "Hälléni või Malmbergi". Need mõlemad kutsuti siis samuti staapi ning tehti ettepanek, et Malmbergist võiks saada ülem ning Hällénist "ülema abi". Malmberg aga ütles, et ei taha sõdida koos ohvitseride ja sõduritega, kes eelnevatel päevadel olid talle niivõrd ägedalt vastu töötatud, mistõttu veel mõningase arutelu järel määrati uueks korpuse ülemaks Hällén. Tema lahinguabiks või õigemini üksuse lahinguülemaks valiti kapten Alhyr. Intendandiks jäi kapten Wallgren, endine konstaabel A III juures[65] ja ringireisiv fotograaf.

Seda, kui hästi oskasid need mõlemad härrad ennast kroonu kulul ära elatada, oli näha nende riietusest, elukommetest ja mõlemast daamist, keda nad riigi raha eest ülal pidasid. Ma pean silmas juba korra mainitud "Jimi" ja tema sõbratari. Mõlemad said nimelt tõlkide nime all korpuse palgale ja varustati omamoodi vormiriietusega: hallid sinelid, seelikud ja mütsid koos korpuse käesidemega. Kui väeosa seejärel rindele viidi, läksid nemad esialgu kaasa, kuid ühinesid peatselt taas oma heategijatega Tallinnas. Et sadu tuhandeid marku riigi raha selle neliku lõbustuste peale kulus, on tõendatud asi. Korpus ise jäi esmalt Paldiskisse väljaõppele, kuid plaan oli see esimesel võimalusel rindele lahingusse saata. Seda peeti ainsaks võimaluseks kogu segaduses mingisugustki korda luua.

Mothander oli Stockholmi jõudnud ja jätkas seal segamatult oma sigadusi. Ta lasi ennast intervjueerida ning kirjeldas Franchi-afääri kõige paksemates ja hirmsamates värvides. Süüdistused, mis tema enda vastu ajakirjanduses esitati — puudust polnud

[65] Kolmas suurtükiväeosa (Wendes artilleriregemente) Rootsis Kristianstadis.

neistki — lükkas ta ümber sellistes väljaannetes nagu *Fädernes-landet*, *Folkets Dagblad Politiken* jt.[66] Nende ajalehtede toimetustes näitas Mothander ette ka paberid Eesti valitsuselt, mille järgi ta olevat enne ärasõitu esindanud täiesti rahuldavad aruanded saadud raha kulutamise kohta jne (!?!). Me kõik vandusime üksteisele pühalikult, et kui Mothander peaks julgema tagasi pöörduda, laseme mälestusteks "mõrvarite poolt" tema "pehmed kohad" sinikollaseks nüpeldada. Omaenda õnneks jäi ta Rootsi.[67]

*

Siis tuli lõpuks kindral Laidoneri päevakäsk. Kahjuks pole ma teinud sellest ärakirja, kuid saan mälu järgi edasi anda selle peamise sisu. Sõjaväljakohtu koosseis tunnistati seaduslikuks ning selle langetatud otsus täiesti õigeks ja hädavajalikuks ning ülemjuhataja kinnitas selle. Rindeohvitsere tänati nende riigitruuduse ja õigeaegse ning otsustava sekkumise eest asjasse, mis võinuks riigile suuri kahjusid põhjustada. Meie auastmeülendused kinnitati. Niisiis sai minust kapten, mille kohta ma juba varem olin kindralstaabist tunnistuse saanud.

Kindrali päevakäsu ärakiri saadeti viivitamatult Rootsi ajakirjandusele, millel oli selle kohta loomulikult ühte ja teist ütelda. Nõnda oli meie asjaga Eestis selgus majas: samuti peeti tõendatuks, et Eesti valitsus ei anna meid välja, kui Rootsi pool ka seda paluma peaks. Nüüd tuli ainult ära oodata, kuidas asi kodumaal kujuneb. Noor Johansson, lipnik, oli pidanud oma Rootsi teenistusasjade tõttu sinna sõitma. Ta oli Rootsi jõudes vahi alla võetud ja üle kuulatud, kuid hiljem vabaks lastud. Ärasõidu ajal oli ta öelnud, et kavatseb Eestisse tagasi pöörduda, kuid ei teinud seda kunagi.

Me kõik olime loobunud teenistusest Rootsi Korpuses ning nüüd oli küsimus, mida me lähitulevikus edasi teeme. Tallinnas ringi käia ja aega surnuks lüüa me loomulikult ei soovinud, vaid tahtsime, vastupidi, kõik võimalikult kiiresti rindele pääseda.

---

[66] *Fäderneslandet* oli Rootsi kõmuleht, *Folkets Dagblad Politiken* vasaksotsialistide ja enamlaste häälekandja.

[67] Mothander pöördus Eestisse tagasi 1928. aastal.

Rootsi tagasi minna me samuti ei soovinud, kuni seal polnud veel asjaga lõpule jõutud ja hasartselt räägiti "Narva-mõrvarite väljaandmisest" jne. Mõnda aega oli meil plaan astuda Läti teenistusse, aga esiteks polnud seda lihtne korraldada ja teiseks oleks Eestist lahkumine sel silmapilgul jätnud veidi kummalise mulje. Me arutasime asja oma kohtumistel põhjalikult ning otsustasime esitada kindralstaabile küsimuse, kas oleks võimalik teenima minna mõnda Eesti väeosasse. Kindral Soots vastas meile esmalt, et meid soovitakse hoida ohvitserireservina Tallinnas, aga meie ütlesime, et pole sellega rahul. Siis ütles ta midagi võimaluse kohta panna meid teenistusse soomusrongile ning see kõlas tõesti nagu unistuse täitumine. Soomusrong oli ju meie jaoks midagi täiesti uut ning ka üleüldse üks vägagi *new*-maiguga asi, otsustades selle järgi, mida olime kuulnud räägitavat. Selle komandeeringu otsustasimegi hea meelega vastu võtta ning tahtsime kiirustada asja äraotsustamist.

Ajalehtedest, mida me nüüd ja hiljem Rootsist saime, võisime näha, millise skandaalse häbitusega seal Franchi-afääri käsitleti. Meid seati täiesti seadusest väljapoole ilma igasuguste "pehmendavate asjaoludeta". Liljencrantz esines selles asjas rea sõnavõttudega nagu ka mina, kuid see kõik oli nagu hane selga vesi. Ehkki minu teine kirjutis pärineb pool kuud hilisemast ajast, kui olime juba teenistuses Eesti soomusrongi peal, tahan ma seda juba nüüd tsiteerida, et anda lugejale Franchi asjast parem kokkuvõte. Ma kirjutasin selle üles vene külakeses Petseri rindel, kui pidasin vahti ühes soomusrongi suurtükitule-vaatluspunktidest. Punkt oli mõeldud mõlema suure laskekaugusega laevakahuri jaoks, millest mul hiljem on juhust lähemalt rääkida.

> Vašina Gora, 5. Eesti soomusrongi suurtükitule-vaatluspunkt, 15. aprillil 1919.
>
> Viidates oma varasemale artiklile samas küsimuses, palutakse avaldada alljärgnev.
>
> Rindeteenistuses on vaid harva juhust osa saada sellest, mida välismaises ajakirjanduses kirjutatakse. Ainult siis, kui haigemajast rindele tagasi pöörduvad haavatud sellega riskivad, et võtta kaasa kuudevanuseid ajalehti või väljalõikeid, on mõned tunnid aega uudistehaid mängida. Täna on meil pealegi võrdlemisi rahulik

päev ning vahiteenistus piirdub seetõttu ainult rongi rasketest kahuritest vaenlase pihta suunatud suurtükitule jälgimisega. Muidugi tuleb ajaleheartiklite kirjutamist pidada raskeks patuks niisuguse "pühakoja" vastu, nagu seda on suurtükitule-vaatluspunkt, aga kuna mind sunnib selleks vajadus esitada vastulause kõikidele valedele Franchi-afääris, pean ma täna selle patu siiski oma hingele võtma.

Niisiis. Allakirjutanu ja ülejäänud Franchi juhtumisse segatud ohvitserid on mõningal määral, kuid kahjuks üsna hilja saanud kuulda sellest, mis skandaalihimulisel Rootsi ajakirjandusel on olnud rääkida selle tõsise loo kohta; kõigist selle mõtisklustest kohtu pädevuse, tehtud kohtuotsuse ja meie isikute üle. Et teatud ajalehed, mille leivanumbriks on alati olnud maailmas toimuva futuristlikes värvides kirjeldamine, on näinud ka selles afääris võimalust oma päevakassasse kõlisevaid münte lisada, pole ju midagi imestamisväärset. Et aga kogu ajakirjandus tervikuna oma veergudel on lubanud avaldada selliseid artikleid nagu need, mis seal nüüd on nähtavaks saanud, peab vähemalt üllatama kõiki neid, kellel on midagi tegelikkusega pistmist olnud.

Väljend "nn ohvitserid", mis kõikjal ajakirjanduses nähtaval on olnud, on sel määral õigustatud, et osa Franchi-afääri segatud ohvitseridest, nii nagu ka leitnant Franchi ja need ohvitserid, kes on ajakirjandusele teateid andnud, olid saanud aukõrgenduse lahingutes väljaspool Rootsi piire. Selliste rünnakute või õigemini, pilgete põhjust on aga raske mõista, sest rünnak peaks õieti olema suunatud nende valitsuste vastu, kes on kõnealustele ohvitseridele auastmeid jaganud. Seda enam peame aga imestama, et suur enamik meie vastu suunatud artikleid pärineb just samasuguste nn ohvitseride sulest: rootslaste, kellel on Rootsis allohvitseri auaste, kuid kes on enda väitel Soomes ohvitseriks saanud, olemata seejuures aga Rootsi Korpuses või teistes Eesti üksustes teenides sellisena arvel olnud. Ohvitseride, kes pealegi viibisid sel ajal Tallinnas, kui kõnealune "mõrv" aset leidis, ja kes olid Franchi vandenõukaaslased sepitsustes tolleaegse Eesti valitsuse vastu. Et Franchil ja tema "sõpradel" olid kaugeleulatuvad revolutsioonilised plaanid üheskoos baltisakslastega, on fakt, mida artiklite auväärsed autorid pole soovinud päevavalgele tuua. Lisaks on lehtedest olnud lugeda, et ohvitserikorpus Rootsis olla äärmuseni vihale aetud meie tegudest nagu ka sellest, et oleme end õiguseta Rootsi ohvitseridеks nimetanud ja seeläbi mustanud ausat Rootsi ohvitserinime. Mis seda süüdistust puudutab, siis peaks üks pilk

"sinisesse nimekirja 1916–1917"[68] paljudel juhtudel vastupidises veenma.

Korpuse lahinguüksuse ohvitsere nimetatakse mõnedes lehtedes "mässumeesteks". Ma palun selgitada, kust sellised teated pärinevad, ning samal ajal soovin ma eitada, et selline nimetus oleks vähimalgi määral õigustatud.

Kui allakirjutanu 1919. aasta märtsi esimestel päevadel koos korpuse tolleaegse ülema major Mothanderiga esimest korda Narvaüksuse rindebaasi saabus, palusid ohvitseride kasiinosse kogunenud rindeohvitserid majori vestlusele ning teatasid talle, et meeleolu tema vastu on äärmiselt negatiivne. See oli välja tulnud ka allohvitseride ja reameeste poolt majori juurde saadetud saadikute kaudu, kes olid nimetanud hoopis kapten Malmbergi sobiva ülemana. Seda, et isikkoosseisul lubati avaldada arvamust ohvitseride ja isegi korpuse ülema sobivuse kohta ametipostile, võib pidada küll veidi soldatite nõukogude maiguliseks. Kui aga vabatahtlik üksus mingil põhjusel (maksmata jäänud rahad, ülema eemalviibimine rindelt, tema silmatorkavalt kohatu käitumine nii ohvitseride kui sõduritega jne) ei saa ennast pidada kohustatuks ülema käskudele alluma, võib ju teise ja etema valimine olla mõistetav.

Kapten Malmberg palus majoril end viivitamatult ametist vabastada, et koos salga sõduritega, kes kavatsesid niisuguse palve esitada, minna rindeteenistusse "teisele poole Narva jõge". Major ütles, et ei saa seda lubada. Ohvitserid tegid nüüd majorile selgeks, kui kohatu on tal teha katset jääda edasi korpuse ülemaks, sest tema ebakompetentsus oli ju vastuvaidlematu. Lõpuks jõuti kokkuleppele, et major ja kapten sõidavad esimesel võimalusel Tallinnasse, et ülemjuhataja juures asja nõnda korraldada, et major astub pärast kasutatud raha üle aruandmist tagasi ning annab kindrali loal korpuse otsese juhtimise üle kapten Malmbergile. Viimane pidi sellisel juhul üle võtma ka majori tehtud lepingu Eesti valitsusega Rootsi Korpuse formeerimiseks.

Järgmisel hommikul võttis major aga eelmisel õhtul kokkulepitu tagasi ja sõitis kiirustades üksinda Tallinnasse. Enne aga, kui läbirääkimised Mothanderi ja Malmbergi vahel üleüldse alanud olid, oli rindeüksuse ülem Malmberg saanud rindelõigu ülemjuhatajalt kindral Tõnissonilt selge kirjaliku käsu mitte alluda mingisugustele major Mothanderi käskudele, sest too polnud muu hulgas rindel "nähtav olnud", nagu saadud dokumendis kirjas oli. Saadud

[68] "Blå lista", Rootsi ohvitseride auastmeülenduste nimekiri.

käsule kindlaksjäämist ja katset rahumeelse kokkuleppe teel asja lahendada on niisiis ajakirjanduses iseloomustatud "mässuna".

Niisama iseloomulik major Mothanderi kombele tuulelipuna suunda muuta oli asjaolu, et vestluses Malmbergiga umbes päev enne sõjaväljakohtu kokku tulekut, kui arutati, mida peaks tegema värbaja Franchiga, oli ta ütelnud, et too tuleks õigupoolest "maha lasta". Hiljem on sama isik küünte ja hammastega püüdnud saavutada seda, et need, kes mitte ainult ei jaganud Mothanderi nõu, vaid lasid mõttel ka tegelikkuseks saada, mõistetaks süüdi ettekavatsetud mõrvas.

Mis puudutab teatud ajalehtedes ära toodud väiteid, et sõjaväljakohus oli eelnevalt lõbutsenud "naiste ja viinaga", tuleb mul need kõige kindlamalt ümber lükata. Seda, et "naisi ja viina" vahel ette tuli, ei peaks võib-olla eitama, kõnealusel juhul aga absoluutselt midagi niisugust ei olnud.

Seda, kust pärinevad juukseid püsti ajavad jutud mahalaskmise enese kohta, on võimatu öelda, sest selle juures viibisid ju ainult ohvitser ja kolm allohvitseri ning pastor Lord seisis kohast umbes 50 meetri kaugusel, pealegi toimuvast paksu hekiga eraldatult. Et need lood on lendu lasknud Franchi kaasvandenõulased agitatsiooni eesmärgil, on väljaspool igasugust kahtlust. Franchi lasti maha vabatahtliku allohvitseride patrulli poolt ohvitseri valve all. Lasud tabasid rindkere vasakut poolt südame piirkonda ning olid, vastavalt läbiviidud arstlikule uuringule, silmapilkselt surmavad. Kui Franchi oli langenud, tegi üks komandos osalenud allohvitseridest omal algatusel ja ilma ohvitseri käsu või loata veel ühe lasu surnu pähe; "kindluse pärast", nagu ta ise ütles. Mingit "elagu Rootsit" või manitsust laskjatele, et need olid "lasknud kehvalt, kuigi on ise rootslased" koos üleskutsega "järgmine kord paremini lasta" esimese kogupaugu järel Franchi kuuldavale ei toonud, nagu on näha asja juures olnud ohvitseri ametlikust ettekandest. Et Franchi suri nagu mees, nagu sõdur, on tõsi: ta võttis surmava kogupaugu vastu, parem käsi mütsisirmi juurde tõstetud. Kinnitades seda, mida ma olen juba ütelnud, pean tunnistama, et pähe tehtud lask oli kurb vahejuhtum Franchi afääris.

Mis puudutab Franchi surnukeha "silmapilkset paljaksröövimist", siis sellesisulised lood on täielikud muinasjutud. Franchi poolt pastor Lordile ja allakirjutanule vahetult enne mahalaskmist väljendatud soovi järgi müüdi sobivad osad tema varustusest maha Narva ja Tallinna maksmata hotelliarvete katteks. Ülejäänud osa

Franchi isiklikest asjadest võttis hoiule Lord, et need üle anda tema lähedastele Rootsis, nagu kuuldavasti on ka toimunud.

Paljugi oleks rääkida sellest umbes kahe nädala pikkusest ajast, mis "arreteeritud" rindeohvitseridel tuli tegevusetult Tallinnas veeta. Ma olin seal vabatahtlikult oma kaaslastega liitunud, kuid piirdun nentimisega, et major Mothander kasutas "mõrva" meievastase relvana ning püüdis meid igal võimalikul moel laimata ja mustata, et seeläbi sõdurite usaldust võita. Kasutades valelikke lubadusi juba lähiajal (homme, nagu ta alati ütles) võlgu olev varustustoetus, palk ja muu välja maksta — kui mitte valitsuse raha, siis "eraviisiliselt välja võetud laenu" abil —, õnnestus Mothanderil isikkoosseisu umbes kolm päeva teatud määral vaos hoida. Mothanderit peeti võimukaks meheks, sest peale meievastaste äsituste pasundas ta nii sõduritele kui ka meile, et teatavad nimepidi nimetatud ohvitserid tehakse tänu talle, Mothanderile, peajagu lühemaks, teised aga saavad eluaegse vanglakaristuse jne. Osale meist esitas Mothander ka küsimusi stiilis, kas poleks mitte huvitav näha tuttavate pilkemuigeid, kui me vanglariietes trellide taga "uhkeldame", jne.

Igapäevased meie vastu suunatud salamõrvakatsed räägivad selget keelt sellest, et asjassepuutuvate isikute arvates tuli asi vandenõuliste "sõprade" enda poolt arutusele ja karistamisele võtta. Oli tõeliselt meeldiv härrade Cederwalli, trompetipuhuja Janssoni, Löfgreni ja teiste näoilmeid näha, kui me nende lärmavatele, vihkavatele ja tihedalt kokku hoidvatele kampadele lähenesime. Et härraste katsed meie elusid lühendada nii kurvalt ebaõnnestusid, tuleb kirjutada härraste alaväärsete laskeoskuste ning selle asjaolu arvele, et pimedas tihtipeale liiga kõrgele sihitakse. Päevavalguses selline rahvas ju ei tegutse.

Aga mull lõhkes ja sõdurid said aru, et major Mothander ei räägi tõtt ega ole ka õige mees Rootsi Korpust juhtima. Kui siis Eesti ülemjuhataja päevakäsk armeele teatavaks tehti, milles meie jõuline tegutsemisviis Narvas täiesti seaduspäraseks ja riigitruuks tunnistati, pöördus viha major Mothanderi vastu ja temast sooviti uuesti lahti saada. Kummalised inimesed. Valik jäi majorite Malmbergi ja Hälléni vahele, kellest viimane oli lühemat aega tegutsenud Mothanderi staabiülemana. Seekord oli see valitsus, kes pidi otsuse langetama, mitte sõdurid nagu eelmisel korral. Valik langes Malmbergi peale, kes aga ei näinud võimalust teha koostööd ohvitseride ja sõduritega, kes varem olid liigagi ilmseid võtteid kasutades mitte ainult tema, vaid kõigi rindeohvitseride vastu

> töötanud. Niisiis määrati Mothanderi mantlipärijaks major Hällén; Mothander aga lahkus maalt ilma kulutatud raha kohta aruannet esitamata. Omal soovil lahkusid alates 1. aprillist 1919 Rootsi Korpuse teenistusest ka rindeohvitserid. Hälléni pädevuse kohta ei soovi ma midagi rohkemat öelda, kuid olgu lisatud, et pean ennast õnnelikuks, et mul pole enam põhjust korpusega tegemist teha.[69]

Pigem hakkas just pärast korpuse ülema vahetamist aset leidma ennenägematul hulgal mässe ja väejookse, ning kui üldse kunagi, siis praegu oleks Rootsi ohvitserikorpusel põhjust nördinud olla. Ohvitserid viisid korpuse lahingusse, kusjuures selle lahinguülemaks oli Rootsi kindral Lindéri poolt Soomes arguse eest surma mõistetud, kuid armu saanud ja väenimekirjadest kustutatud endine Rootsi ratsaväeohvitserikandidaat.[70] Tulemuseks oli, et üksus pidi ülepeakaela põgenema, sest kõik ohvitserid olid vastassuunda kadunud ning igasugune juhtimine seega puudus. Ka Eesti Scouts-pataljon ähvardas rootslasi-röövleid kuulipildujatega vastu võtta, kui need uuesti peaksid rindele nägu näitama. Korpuse sõdurite arv kahanes iga päevaga deserteerimiste ja desertööre tabama saadetud arreteerimispatrullide läbi, kusjuures tagasi ei pöördunud kumbki, ei väejooksikud ega patrull.

Ohvitseridel oli tavaliselt alati "linnaluba" Tallinnasse, kus üheskoos korpuse ülema Hälléni ja intendandiga riigi raha eest hea maitsta lasti. Vanade ikoonide ja muude väärisesemete poolest rikka Petseri kloostri, kuhu korpus oli paigutatud, riisusid rootslased täiesti tühjaks. Kokkuvarastatud asjad vahetati müügi teel Tallinnas viina vastu ning joodi ennast täis, selle asemel et lahingusse minna. Pastor Lord, kes korpusesse jäi, oli kloostrivarguste alal üks osavamaid. Ta oli ka piisavalt taibukas, et saata oma röövsaak Rootsi, Soome ja mujale, kus ta sai selle eest küsida palju kõrgemat hinda.

Lõpuks viidi see, mis korpusest alles oli, rindelt ära Nõmmele Tallinna lähedal, et üksus laiali saata. Valitsus nägi, et Hällén oli

---

[69] Järgnev [suuremas kirjas] osa ei kuulu tegelikult minu ajalehtedele saadetud kirjutise juurde, kuid ma soovin selle siia kokkuvõtte huvides siiski lisada. See kuulub Rootsi Korpuse saatuse juurde. *Autori märkus.*

[70] Ragnar Alhyr.

riigi raha teatud lõbustuste peale kulutanud, mistõttu talle ei antud enam mingeid lisavahendeid, enne kui eelmiste kohta aruanded esitatud. Seeläbi jäid sõdurid ilma riiete ja toiduta Nõmmele kerjama. Viletsus nende seas kasvas lõpuks nii suureks, et mehed lonkisid ringi ilma saabaste, pükste või frentšideta, mis nad olid pidanud maha müüma, et saada leiba — ja viina.

Kui Hällén ja Wallgren lõpuks, valitsuse kangele pealekäimisele vaatamata, ei suutnud "miljonite" saatuse kohta vastust anda, pidasid mõlemad härrad paremaks Eesti tolm oma jalgadelt pühkida. Pärast pikaaegset äärmises viletsuses elamist, mille ajal Hällén varastas ühelt perekonnalt mantli ja rebasenahkse krae, ostsid nad lõpuks väikese purjepaadi, mille aga Turu saarestiku skääridel karile ajasid, nii et nad sealt politsei valve all Rootsi viidi, kus nende saatus on mulle siiamaani teadmata.

Korpus otse mädanes koost. Tänu valitsuse sekkumisele said kõik sõdurid uued riided selga ja raha Rootsi sõiduks. See toimus järgmisel viisil. Igal välismaisel sõduril ja ohvitseril oli õigus teatava summa (paari tuhande) Eesti marga ulatuses saada sama summa Soome markades. Kuna kursi erinevus oli tol ajal juba suur, ma usun, et kolmekordne, oli see ju suurepärane võimalus äri teha. Selleks oli vaja aga Eesti kapitali. Nüüd leidis välipastor uue viisi raha teha. Ta ostis sõduritelt odava raha, mõnesaja marga eest ära nende õiguse sel viisil raha vahetada, ning läks seejärel ise ja vahetas endale Soome marku, mille ta uuesti maha müüs Eesti markade eest, et uuesti muretseda endale Soome omi jne. Sellisel suli kombel pettis Lord endale välja kümnete tuhandete markade ulatuses raha ja sõdurid said guljaši-pastorikuradi peale nii vihaseks, et tahtsid teda ühel päeval lihtsalt maha lüüa. Aga nad olid ka ise süüdi, et petta said. Pastor ostis kulda, kalliskive ja varastatud asju ning tegi "korpuse ülesandel" Rootsi ja Eesti vahet sõites hiiglaslikke "sehvte". Ühelt sõdurilt ostis ta Norrlandi traguniväeosa seersandivormi, mille kraele ta kinnitas enda vaimuliku väärikuse sümbolina hõbedast risti, seegi Petseri kloostrist varastatud. Lord läks paksuks, frentš venis välja ja muutus tundmatuseni räpaseks.

Rootsis pidi Lord agiteerima meie, "mõrvarite" asja nimel; ajalehtede järgi otsustades aga näis, et ta tegi seal täpselt vastu-

pidist. Seda ta küll ise eitas, öeldes, et oli püüdnud ainult asja lõpplahendusele seeläbi lähemale lükata, et ärgitas Rootsi riiki meie vastu kohtuasja alustama. "Mees on varas ja mõrvar ja meie saadame ta kuradile," ütles tema kohta üks meie seast.

Ka kapten Palludan, kes oma 17 Madsen-kuulipilduriga korpusesse oli jäänud, oli omal ajal korpuse ülesandel teenistusasjas Rootsi sõitnud, kus ta samuti mitmete ajalehtede sõnul oli välja tulnud nõudmistega meid silmapilk Rootsi kohtu ette saata, millise väite aga Palludan ise ümber lükkas, kui ta Eestisse tagasi jõudis. Kummalised härrad küll!

Rootsi Korpus lõpetas seega tegevuse erakordselt kurbadel asjaoludel. Osa sõdureist, kes Rootsi tagasi ei pöördunud, astusid teenistusse parasjagu formeerimisel olnud Vene Loodearmeesse, teised veetsid aega mitmesuguste valgust kartvate salakaubaveoäridega, kolmandad lihtsalt nälgisid. Ohvitserid astusid samahästi kui kõik Vene teenistusse, kui olid mõnda aega korralikult "durchgebummelt"[71]. Seejärel moodustati Loodearmees "Rootsi valge leegion",[72] mille juurde ma hiljem tagasi tulen.

> Seda tuleb muidugi tunnistada, et mahalaskmine, eriti veel rootslase mahalaskmine, on kohutav asi. Kui aga võtta arvesse kuriteo toimepaneku lähemaid asjaolusid ja lähtuda sellest, et kohtuotsuse langetamise ajal ei viibinud me mitte rahulikus (!) ajalehetoimetuses Stockholmis, vaid rindel, kus lahing linna pärast oli täies hoos, asetuvad asjad hoopis teise valgusesse.
>
> Ajakirjanduses avaldatud teated, nagu oleksid kapralid Hellkvist ja Carlsson[73] pidanud Rootsi põgenema, et mitte Franchi saatust jagada, on täiesti valed. Samade kapralite poolt korpuse staapi jäetud teadete järgi pidid nad minema teenistusse oma vastavate väeosade juures Rootsis ning mõlemad väljendasid kavatsust peatselt Eestisse ja korpusesse tagasi pöörduda.
>
> Et see Skandinaavia Korpus, milleks Rootsi Korpus oma eksisteerimise lõpu poole ümber ristiti, sest selle liikmete seas oli ka taanlasi, oli oma esindaja, taanlase kapten Palludani pöördumiste kaudu ajakirjanduse ja ametivõimude poole astunud samme,

[71] Sks k 'pummeldanud'.

[72] Svenska vita legionen, Шведский Белый легион.

[73] Paul Hellkvist, Carl Albert Carlsson.

et meid mõistetaks Rootsi kohtus süüdi teadliku ja ettekavatsetud mõrva eest, seda eitas Palludan 15. aprillil 1919 vestluses, mille Malmberg pidas temaga Petseri kloostris.

Kindlasti oleks neis asjus veel paljugi lisada, ma pean nimelt silmas süüdistusi, mida tõearmastaja Rootsi ajakirjandus meie pihta on pildunud. Kuna aga minu kätte on kahjuks jõudnud ainult mõned üksikud ajalehenumbrid, peab see jääma allakirjutanu edaspidiste artiklite teemaks.

Einar Lundborg,

kapten Eesti soomusrongide diviisis.

Täname Enn Nõud, kes aitas täpsustada tekstis esinevate isikute surmaaastaid. *Toim.*

FRANCHI SÕBRAD JA MÕRVARID

Einar Lundborgi mälestused teenistusest Rootsi Korpuses

Einar Paul Albert Muni Lundborg sündis 1896. aastal Kalkutas Indias rootslasest pastori perekonnas. 1914. aastal sooritas Lundborg küpsuseksamid, astus seejärel sõjakooli ning sai 1916. aasta detsembris Rootsi sõjaväe ohvitseriks voori, tänapäeva mõistes logistika erialal. Seejärel teenis Lundborg lipnikuna Västmanlandi transpordirügemendis (Kungliga Västmanlands Trångkår). 1918. aastal osales Lundborg Rootsi Brigaadi adjutandina valgete poolel Soome kodusõjas, kus ta sai leitnandiks, ning 1919.–1920. aastal Eesti Vabadussõjas, kus ta ülendati kapteniks. Eestis teenis Lundborg mitmes väeosas: esmalt Rootsi Korpuses Eestimaal (Svenska Kåren i Estland), seejärel laiarööpmelisel soomusrongil nr 5, Soomusautode kolonni soomusautol Kalevipoeg, Rootsi Valges Leegionis Vene Loodearmees ning lõpuks uuesti Soomusautode kolonnis. Pärast Rootsi tagasipöördumist 1920. aasta septembri lõpul oli ta uuesti teenistuses leitnandina[1] oma vanas väeosas kuni selle likvideerimiseni 1925. aastal. Seejärel õppis Lundborg ümber lennuväeohvitseriks ning kogus kuulsust ühe Rootsi osavaima lendurina (Remmelgas 2012 (1968): 180–183; *Vem var det?* 1944: 124).

Laiemalt on Lundborg tuntud eelkõige Itaalia polaaruurija Umberto Nobile päästjana. 1928. aasta mais sattus Nobile juhitud õhulaev Italia

[1] Eesti auastmekõrgendusi Rootsis ei tunnustatud.

tagasiteel põhjapooluselt Teravmägede põhjatipust 100 km põhja pool ohtlikult tormise ilma kätte ja pidi hädamaanduma jääle, mille käigus sai enamik meeskonnaliikmetest surma või vigastada. Rootsist organiseeriti Nobile aitamiseks päästeekspeditsioon ning väljasaadetud lenduritest oli Lundborg see, kellel õnnestus jääpangal maanduda ja Nobile päästa. Neist sündmustest on ta kirjutanud oma ainsas eluajal trükis ilmunud mälestusteraamatus *Kui Nobile päästeti* (När Nobile räddades; Lundborg 1928). Nende sündmuste ajal kohtus Lundborg ka hilisema punase admirali Paul Orasega, kes oli jäälõhkuja Krassin komandörina Nõukogude päästeekspeditsiooni eesotsas ning kellega ta pidas maha pika vestluse Eesti Vabadussõja teemadel (Remmelgas 2012 (1968): 182). Viimast korda käis Lundborg Eestis 1930. aasta suvel, suutmata siis enda sõnul "imestada seda suurt edu, mis on saavutanud Eesti oma iseseisvuse kestel" (Kapten... 1930).

Lundborg hukkus 27. jaanuaril 1931. aastal Rootsi biplaani Jaktfalken (J 6) proovilennul. Ta on maetud Linköpingisse.

LUNDBORGI SÕJAMÄLESTUSED

Mõni üksik episood välja arvatud, jäi Lundborg eluks ajaks veendunud sõjaväelaseks ning põlgas või isegi kartis tsivilistielu, nagu see tema mälestustest mitmel puhul välja tuleb. Siiski oli tal muidki andeid, mille seas sugugi viimasel kohal polnud memuaristi oma.

Lundborgi esimene mälestuslik teos oli 1918. aasta augustis ja septembris Rootsis kirja pandud ning käsikirja jäänud "Sõjas koos Rootsi Brigaadiga" (I fält med Svenska Brigaden),[2] mille 259 kaustikuleheküljel ta kirjeldab enda osalemist Soome kodusõjas. Mälestused on kirja pandud kibedustundega, sest Soomest tagasipöördumise järel ei soovitud Lundborgi enam Rootsi sõjaväeteenistusse võtta. See oli ka peamiseks ajendiks, miks ta hiljem ennast uuesti vabatahtlikuna üles andis, et Eestisse minna. Sellist saatust jagas Lundborg paljude teiste Rootsi Brigaadi veteranidega, kellel oli raske pärast Soomes sõdimist uuesti Rootsi eluga kohaneda ja tööd leida — "valged lihunikud" olid Rootsis väga ebapopulaarsed, eriti vasakpoolsetes ja töölisringkondades, ning ametiühingute silmis koguni lindprii staatuses. Mitmeid brigaadikaaslasi kohtas Lundborg hiljem Eestis uuesti.

1920. aasta kevadel, kui ta oli juba terve aasta teeninud mitmes väeosas Eestis, alustas Lundborg järgmist mälestustekäsikirja pealkir-

[2]Rootsi sõjaarhiiv Stockholmis (Krigsarkivet, edaspidi KrA), Einar Lundborgs arkiv, Vol. 1.

jaga "Üks aasta sõjaväeteenistust Eestis: Minu üleelamised eestlaste-enamlaste rindel 1919–1920" (Ett års krigstjänst i Estland: Mina upplevelser vid den estnisk-bolsjevikiska fronten 1919–1920).[3] Säilinud käsikiri hõlmab 302 suurt kaustikulehekülge ning on lõpetamata, jäädes pooleli Helila silla parandamise episoodi juures 1919. aasta maikuus enne Alūksne (Marienburg) hõivamist (vt Lundborg 2012 (1968): 173–175). Arvestades, et Lundborg oli asunud Rootsist Eestisse teele alles 1919. aasta 1. märtsil, oli teos kavandatud ilmselt palju mahukamana, kui see meieni on jõudnud.

Ka Eesti-mälestused jäid aastakümneteks käsikirja, kuni 1968. aastal avaldas Eesti Kirjanike Kooperatiiv Lundis neist Lundborgi lese Margarethe loal umbes kaks kolmandikku pealkirja all *Soomusautoga Eesti Vabadussõjas: Minu rindeelamusi 1919–1920* (Lundborg 2012 (1968)). Tänu selle eest kuulub raamatu entusiastlikule tõlkijale, kommenteerijale ja järelsõna autorile Jüri Remmelgale. 2012. aastal avaldas teose kordustrüki kirjastus Grenader. Siinses ajakirjanumbris tõlgitud tekst moodustab Lundborgi Eesti-mälestustest varem avaldamata jäänud esimese kolmandiku.

Peale selle teose võib nimetada mõningaid lühemaid tekste Lundborgi sulest, mis on kirjutatud 1920. aastate alul ning käsitlevad samuti Eestis veedetud aega. "Heebrealased: Lugu juudi kommetest Eestis" (De Hebrier: Berättelse om judefasoner i Estland) kirjeldab Lundborgi kokkupuuteid Pavlovski-nimelise Poola juudiperekonnaga Valgas (ja eriti selle pere ilusate tütardega). Tekst pealkirjaga "Soome vere ekslemised" (Finnblod på avvägar) jutustab Lundborgi tutvusest ja kohtumistest ühe eriti rahutu verega seiklejast Soome vabatahtliku Mäkineniga. "Soome tüli Valgas ja "Saksa oht"" (Finskbråket i Walk och den "tyska faran") käsitleb Soome vabatahtlike vägitükke Valgas Landeswehri sõja ajal. Kohatud Briti ohvitseride ülbusest räägib Lundborg kriitilises mälestuskillus "Old Englandi maailmakuulus vahvus: Selle koloniseerimiskatsetest Eestis" (Old Englands världsbekanta tapperhet: Från dess koloniseringsförsök i Estland). Pealkirja "Elu sõjas ja surm rahus" (Liv i strid och död i fred) kannab alamkapten Artur Uusi (1893–1920), Vabadussõja soomusautode ehitaja elulugu. 14. detsembril 1920 ilmus ajalehes *Stockholms Dagblad* Lundborgi mälestuslik artikkel pealkirjaga "Soomusauto-seiklused" (Pansarautomobiläventyr).[4]

[3] Samas.

[4] Kõik käsikirjad: KrA, Einar Lundborgs arkiv, Vol. 1.

Lundborg kirjutas ka mõne üldisema ajaloolise sisuga artikli Eesti Vabadussõja kohta. Nende hulka kuulub pikk ja mitmeosaline kirjutis "Kindral Judenitš ja Vene Loodearmee 1919" (General Judenitj och den ryska nordvästarmén 1919), aga ka ajalehes *Nya Dagligt Allehanda* 6. märtsil 1921 avaldatud artikkel "Eesti Vabariik astub vabade, *de jure* tunnustatud riikide ritta" (Republiken Estland inträder i de fria, *de jure* erkända staternas led), mis ilmus Eesti riikluse *de jure* tunnustamise puhuks Rootsi poolt. Seal mainib Lundborg muu hulgas, et ka Rootsi oli ju andnud oma osa Eesti Vabadussõja võitmisse, kuid "mälestused Mothanderi-Hälléni vabakorpuse-katsetusest on liiga kohutavad, et siin oleks õige koht neid korrata".[5]

FRANCHI SÕBRAD JA MÕRVARID

Eesti Kirjanike Kooperatiivi nimetusega allkirjastatud saatesõnas Remmelga tõlkele nenditakse, et Lundborgi "autentne päevik koosneb õieti kahest põhjalikult erinevast osast", millest esimene puudutab autori aega vabatahtliku Rootsi Korpuse koosseisus, teine aga teenistust Eesti regulaarväeosades. Otsust mälestuste esimene osa eesti keelde tõlkimata ja avaldamata jätta põhjendatakse asjaoluga, et "see osa Eesti Vabadussõja üldkäigu seisukohalt ei sisalda midagi olulist, esitades rohkesti poleemilist ja vastuoluderikast materjali peamiselt Rootsi väeosa oma sisevahekordade seisukohalt" ning on seega "välja jäetud, kui aines, mis võiks tulevikus kasulik olla Rootsi vabatahtlike väeosa ajaloo võimalikule erapooletule uurimisele, millel on aga vähe tähendust Eesti Vabadussõja üldaspektist" (Eesti Kirjanike Kooperatiiv. 2012 (1968): 8).

Seda, kas väide mälestuste esimese osa väheolulisuse kohta on tõsiselt võetav, saab lugeja nüüd ise otsustada, sest tekst kõneleb loodetavasti enda eest ise. Minu seisukoht on aga, et puhtsõjalisest küljest on Lundborgi mälestused tõesti üsnagi väheütlevad, kuid seda eeskätt seetõttu, et lühikese aja jooksul, mis Lundborg Rootsi Korpuse liikmeks oli, väeosa õieti sõdida ei jõudnudki. See-eest räägib Lundborgi kirjutis omajagu Vabadussõja sotsiaalajaloolisest küljest, mille juurde kuulus palju muudki peale lahingus käimise ning mille seigad polnud mitte kõik ühevõrra heroilised.

Samuti ei peaks "vastuoluderikast materjali" tingimata kartma. Nagu olen varem kirjutanud, eelistati Teise maailmasõja eelses Eestis vabatahtlike sõjatee keerulisematest külgedest ja sellega seotud probleemidest poliitilistel põhjustel mööda vaadata (Kuldkepp 2014: 250),

[5] Käsikiri samas.

mis muidugi ei tähenda, nagu neid probleeme ei oleks olnud või poleks need olnud tõsised. Vastupidi, nõukogulikus ajalookirjutuses (Vihalem 1960: 432–434; Jaanson 1987) püüti neid probleeme hoopis rõhutada ja palgasõdureid ning Eesti kodanlasi mustata, muu hulgas samale Rootsi ajalehekõmule kaasa kiites, mida Lundborg oma mälestustes kritiseerib. Võib ju loota, et praeguseks, kui Vabadussõja algusest on möödunud peaaegu sajand ning Lundborgi mälestuste teise osa esmailmumisest 1968. aastal peaaegu pool sajandit, on omaaegsed kired piisavalt maha rahunenud, et sündmusi endid emotsioonivabamalt võtta.

Sellest vaatenurgast annab seni ainult ühe rootsikeelse käsikirjalise eksemplari kujul eksisteerinud mälestuste kättesaadavamaks tegemine ehk soovitavat lisa esmaallikatele Rootsi Korpuse ajaloo ja tegevuse kohta, eriti arvestades, et ainus võrreldav teos on samuti korpuses teeninud vabatahtliku Conrad Carlssoni sulest 1937. aastal ilmunud raamat *Tundmatu rootsi sõdur* (Okänd svensk soldat; Carlsson 1937). Nende kahe tekstiga Rootsi Korpuse meeste mälestused õieti piirduvadki, arvestamata mõnda lühemat kirjutist ja omaaegseid intervjuusid.

Siiski peab Rootsi Korpuse ajaloo erapooletu uurimine jääma nii mahulistel kui muudel põhjustel edaspidiseks ülesandeks. Seetõttu olen hoidunud Lundborgi tekstile sisulisemaid kommentaare lisamast — sh kõike, mis puudutab tema väidete võimalikku tõeväärtust —, piirdudes vaid mõnede tekstis leiduvate vihjete seletamisega ning neile tekstikohtadele tähelepanu juhtimisega, kus ta endale vastu räägib. Samuti olen lisanud väheseid biograafilisi andmeid tekstis mainitud isikute kohta, niivõrd kui neid on õnnestunud muude allikate, peamiselt Rootsi ja Eesti arhiivimaterjalide abil kindlaks teha.

Seejuures on aga iseenesestmõistetav, et kirjeldatavatesse sündmustesse ülepeakaela sisse mässitud Lundborg pole sugugi mitte objektiivne autor. Väga tõenäoliselt on suur osa tema hinnangutest, eriti vihavaen Carl Axel Mothanderi vastu ja rõhutatud lojaalsus Eesti sõjaväevõimudele, mõjutatud Franchi afääri kulgemisest ning selle "mõrvarite" jaoks õnnelikust lõpplahendusest. Samuti pole võimatu, et siin-seal on Lundborg iseenese tähtsust üle hinnanud või ka enda tehtud vigu teiste kaela veeretanud. Siiski pole põhjust arvata, nagu püüaks ta tõde kuidagi süstemaatiliselt moonutada. Üldjoontes, kui ka mitte kõigis üksikasjades, on tema versioon toimunust lähedane teistele teadaolevatele ning seda kinnitavad ka muud allikad.

Kuigi Franchi afäär ja muud Rootsi vabatahtlikega seotud skandaalid võivad Vabadussõja-aegseid segaseid olusid arvestades tagantjärele tühiasjadena tunduda, oli nende mõju omaaegse Rootsi avalikule arvamusele küllaltki suur. Sõdadevahelise aja rootslaste jaoks, kes eriti

1919. aastal Eestist peaaegu mitte midagi ei teadnud, jättis mahalaskmise skandaalihimuline kajastamine Rootsi ajakirjanduses jälje Eesti mainele tervikuna ning kinnistas orientalismi kalduvaid stereotüüpe Läänemere idakaldast kui "metsikust idast", kus võis igasuguseid barbaarsusi ette tulla (vt Kuldkepp 2016: 310). Oma poliitilised tagajärjed olid ka osa vabatahtlike isiklikel sõjakogemustel, sest just Rootsi Korpuse lagunemise järel Loodearmees teeninud rootslased olid need, kes Rootsi tagasi pöördudes said "juudibolševismi" ja muude Vene valgete ringkondadest pärinevate antisemiitlike kujutelmade maaletoojateks (Blomqvist 2000).

KOKKUVÕTTE ASEMEL

Leitnant Josef Franchi oli viimane inimene Rootsi sõjaajaloos, kelle sõjaväljakohus on surma mõistnud ja kohtuotsuse ka täide viinud. "Mõrvarid" pääsesid terve nahaga nii Eestis kui Rootsis ning kohtu ette ei pidanud neist astuma keegi, vähemalt mitte Franchi loo pärast. Kui Lundborg oma mälestused 1920. aastal Valgas kirja pani, seisis tema kuulsusrikkam, kuid traagiliselt lühikeseks jäänud lendurikarjäär alles ees. Õnnetud Rootsi vabatahtlikud Eestis on praeguseks enamjaolt unustatud, kuigi siiski mitte nii täielikult, nagu Lundborg kartis. Alates 1980. aastatest on nende kohta ilmunud järjest täienev rida eri põhjalikkusega käsitlusi nii Rootsi kui Eesti ajaloolastelt ja ajakirjanikelt, kuigi neist ühtegi pole vähemalt minu hinnangul põhjust veel piisavalt läbimõelduks ja täielikuks pidada. Tohisoo härra Carl Axel Mothander naudib aga tänapäeva Eestis populaarsust, mis oleks tõsiselt üllatanud nii omaaegseid eestlasi kui ka rootslastest "mõrvareid". Olgu Lundborgi mälestused siin mõningaseks vastukaaluks sellele ja mõtlemisaineks.

Kirjandus

B l o m q v i s t, Håkan 2000. "Död åt judebolsjevismen!": Ett bortglömt kapitel om antikommunismen. — *Arbetarhistoria*, nr 4 (100), s. 18–23

C a r l s s o n, Conrad 1937. *Okänd svensk soldat*. Stockholm: Bonnier

E e s t i K i r j a n i k e K o o p e r a t i i v 2012 (1968). Saateks. — Einar Lundborg. *Soomusautoga Eesti Vabadussõjas: Minu rindeelamusi 1919–1920*. Tallinn: Grenader, lk 7–9

J a a n s o n, Kaido 1987. *Draakoni hambad: Rootsi ja Taani palgasõdurid 1919. aastal Eestis*. Tallinn: Eesti Raamat

K a p t e n E. Lundborg Tallinnas. 1930. — *Postimees*, nr 19, 19. VII, lk 1

K u l d k e p p, Mart 2014. Kaks majorit kahel pool Läänemerd: Väljaöeldu ja väljamõeldu Carl Axel Mothanderi romaanis *President*. — *Akadeemia*, nr 2, lk 235–269

K u l d k e p p, Mart 2016. Swedish political attitudes towards Baltic independence in the short twentieth century. —*Ajalooline Ajakiri*, nr 3/4, lk 295–328

L u n d b o r g, Einar 1928. *När Nobile räddades: Mina upplevelser under den svenska Spetsbergs-expeditionen*. Stockholm: Hugo Gebers förlag

L u n d b o r g, Einar 2012 (1968). *Soomusautoga Eesti Vabadussõjas: Minu rindeelamusi 1919–1920*. Tallinn: Grenader

R e m m e l g a s, Jüri 2012 (1968). Tõlkija järelsõna. — Einar Lundborg. *Soomusautoga Eesti Vabadussõjas: Minu rindeelamusi 1919–1920*. Tallinn: Grenader, lk 177–183

V e m v a r d e t ?: *Biografier över bortgångna svenska män och kvinnor samt kronologisk förteckning över skilda ämbetens och tjänsters innehavare*. 1944. Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag

V i h a l e m, Paul 1960. *Eesti kodanlus imperialistide teenistuses (1917–1920)*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus

MART KULDKEPP (sünd. 1983) on lõpetanud Tartu Ülikooli skandinavistika bakalaureuseõppe rootsi keele ja kultuuri alal 2006 ning magistriõppe 2010; filosoofiamagister 2010, filosoofiadoktor skandinavistika erialal 2014. Töötanud TÜ filosoofiateaduskonna germaani, romaani ja slaavi filoloogia instituudis (hiljem maailma keelte ja kultuuride kolledž) skandinavistika osakonna õppeülesannete täitjana 2007–2011, assistendina 2011–2014, nooremteaduri ja teadurina 2014–2015, Londoni Ülikooli (University College London) Skandinaaviauuringute / Euroopa uuringute osakonna Skandinaavia lähiajaloo lektor a-st 2015. *Akadeemias* avaldanud artikli "Kaks majorit kahel pool Läänemerd: Väljaöeldu ja väljamõeldu Carl Axel Mothanderi romaanis *President*" (2014, nr 2, lk 235–269) ning tõlkekatkendi C. A. Mothanderilt "President: Ühe veretu revolutsiooni lugu" (2014, nr 2, lk 195–233).

ABSTRACTS

LAURITS LEEDJÄRV. **Human-friendly universe**

Humankind has lived on the Earth for a tiny part of the 13.8 billion years of the existence of the universe. Still, the values of several fundamental constants in physics (e.g. the charge and mass of the electron, speed of light, etc.) and the values derived from them (e.g. relative strengths of interactions) show that the universe might be specially adjusted for humans. Only a slight difference from the current values would have created a universe without any galaxies, stars or planets — and naturally, without any intelligent observers studying the universe. If the weak anthropic principle is merely a statement that the physical qualities of the universe allow the existence of the observer, the strong anthropic principle — the universe must have such qualities that allow the genesis of life in a certain period — is a statement that science seems to be unable to explain and substantiate.

Many cosmologists support the idea of the multiverse, according to which there is an infinite number of universes with different parameters, among which (at least) one is suitable for humans. The existence of other universes, however, cannot be proved by scientific methods. Proliferation of unverifiable multiverse theories is even considered a threat to the prestige of science. Cosmology as a branch of science which studies the universe as a whole has one object of research; statistical generalisations are not possible there. Therefore, one should rather admit that humans and their consciousness are inevitable constituent parts of the universe and not try to understand the universe as a machinery that functions only according to its objective laws. Let the human consciousness be part of this machinery, and if someone's philosophical attitude allows, even its aim or objective, the result of its natural development. (Auth.)

INDREK HIRV. **Poetry**

MAREK VOLT. **Ontology of the aesthetic attitude**

The article discusses the implicit but ambitious premise of aestheticians (primarily theorists of aesthetic attitude) that an aesthetic attitude can be adopted towards anything (so-called ontological universalism). As a meaningful study of the application area of aesthetic attitude presumes a definition of the aesthetic attitude, I proceed from the best-known theory of the 20th century — that by Jerome Stolnitz. This defines the aesthetic attitude as "disinterested and sympathetic attention to and contemplation of any object of awareness whatever, for its own sake alone". Stolnitz states that this definition allows him to conclude that an aesthetic attitude can be taken towards anything, and he presents two arguments in favour of this opinion.

First, at the empirical cultural *level, people have disinterestedly experienced and enjoyed things that we but also earlier generations and other cultures have considered entirely unaesthetic. An example of broadening the borders of experience is, in Stolnitz' opinion, for example, the art of the last 150 years, the subject matter of which is entirely unaesthetic from the viewpoint of common sense. Second, at the* conceptual *level, Stolnitz does not define the aesthetic only through the (narrowly) sensual but through the (broad) concept of attention.*

The article analyses psychological, physiological, conceptual considerations and several considerations relying on the concept of the object *against ontological universalism. Although these considerations point to the shortcomings and weaknesses of the viewpoint under discussion, their significance does not consist in their direct refuting but indirect explanatory power. They help to label these conceptual, epistemic and ontological premises on which actually depends the answer to the question: can everything be taken aesthetically?* (Auth.)

ERKI TAMMIKSAAR. **Birth and development of oil shale industry in the Soviet Union and connections with Estonia, 1918–1945: 100 years from the beginning of industrial oil shale mining in Estonia and Russia. Part I**

Russian oil shale industry was born on the territory of Estonia, which was part of the Russian Empire then, on 13 February 1917 when the Provisional Government of Russia allocated 1.2 million roubles for founding an oil shale mine near Pavandu inn in North-east Estonia. The initial aim of the mine was to supply Petrograd with fuel. The establishment of the mine was preceded by research by many Russian engineers and chemists who confirmed that oil shale was valuable in the war situation as a fuel and raw material for chemical industry. Oil shale processing technology was meant to be elaborated after the end of the war.

The collapse of the Russian Empire, which was followed by the Civil War and Estonia becoming independent, was not favourable for the development oil shale mining and oil shale industry in Russia. In the first half of the 1920s, the engineers who were enthusiastic about the use of oil shale could not convince the new leadership of the country of the great future of oil shale, and in 1925, oil shale mining in the Russian Federation was stopped. At the same time, Leningrad (former St Petersburg or Petrograd) grew as an industrial centre that needed increasing amounts of energy. Oil shale as a local fuel would have met that need. In 1925, information reached Leningrad about the post-war success of oil shale industry in Estonia and about the borders of the Estonian oil shale field. This was a crucial factor in the rebirth of Russian oil shale industry. In 1927, the Gdov oil shale deposit was discovered, and in 1929, Russians acquainted themselves with the Estonian oil shale industry. Thereafter, a decision was taken to apply the oil shale technology used in Estonia to launch Russia's shale oil industry in the purpose-built town of Slantsy. After Stalin's rise to power, however, Russians decided to develop their own technology. This proved to be complicated, expensive and time-consuming because of the lack of expertise, labour and modern mining machinery. Additionally, many Rus-

sian engineers found in the 1930s that the economy and social sphere of Leningrad region needed shale gas rather than shale oil. This was an original idea but it needed a technological solution to guarantee the ignition of oil shale in very large furnaces. Such technology was missing in the world, and Russians' attempts to create it before the outbreak of the German-Russian war remained moderate. The Soviet central authorities in Moscow were also tired of the great expenses of oil shale industry technology development.

Nonetheless, it was decided after the occupation of Estonia in 1940 that the Soviet Union should launch its own shale oil industry. The Soviet-German war and the Leningrad siege, however, changed significantly the central authorities' ideas about the future of oil shale industry in the Estonian SSR and Leningrad region. Leningrad needed vast amounts of energy, and the best variant for it was utility gas, which could be produced from oil shale. Now, the central authorities' reaction was concrete — on 10 July 1945, the objective was proclaimed to supply Leningrad with oil shale gas, and ten days later, the Lengiprogaz design institute was founded to develop the technology of chamber furnaces. As the Slantsy oil shale mine was flooded by groundwater, only the Kohtla-Järve mining region in Estonia, which had been kept in operation by the German occupation forces, could be used for developing the new technology and building an oil shale gas station. Thus, the Estonian oil shale industry became more diversified than before and became a test site for developing an entirely new oil shale technology. (Auth.)

TOOMAS KIHO. **Our fathers**

EINAR LUNDBORG. **With the Swedish Corps in the Estonian War of Independence**

This is an Estonian translation of the memoirs of Einar Lundborg (1896–1931), a Swedish volunteer who fought from early 1919 to 1920 on the Estonian side in the Estonian War of Independence. Lundborg narrates his experiences of arriving in Estonia via Finland and his short-lived service as an

officer in the Swedish volunteer detachment in the Estonian army, the so-called Swedish Corps. The presently translated narrative concludes at the point of Lundborg joining an armoured trains regiment in April 1919. The central event described in the text is an episode from March 1919 which subsequently grew into a scandal of international proportions. Another Swedish volunteer, Lieutenant Josef Franchi, who was accused of illegal recruitment activities by his former comrades, was tried, convicted and executed in Narva by a court martial in which Lundborg was one of the members. The main reason Lundborg wrote down his memoirs in early 1920 seems to have been the need to defend the actions of himself and the other officers of the Swedish Corps, and to provide a counter-narrative to the scandalous newspaper articles published in Sweden and Finland, where he and the others were accused of plotting and executing a cold-blooded murder. However, Lundborg's text remained in manuscript and is now being published for the first time. (Transl.)

MART KULDKEPP. **Franchi's friends and murderers: Einar Lundborg's memoirs of his service in the Swedish Corps**

This short article provides an overview of the biography and written works of Einar Lundborg (1896–1931). It focuses on Lundborg's war memoirs and especially the text reflecting his experiences as a volunteer in the Swedish Corps in Estonia. It is argued that Lundborg's memoirs provide a useful insight into the social history of the Estonian War of Independence, although he was certainly not a wholly objective observer of events. Furthermore, the role of the scandalous "Franchi affair" in shaping the early image of Estonia in Sweden should not be underestimated. For the Swedish public who knew next to nothing about the new emerging states on the eastern coast of the Baltic Sea, it suggested that Estonia was a sort of "wild east" where nothing but misfortune awaited the Swedish soldiers. (Auth.)

Serial

GALILEO GALILEI. **Discourses and Mathematical Demonstrations Relating to Two New Sciences — Mechanics and Local Motions. Part XXI**

PIRET KUUSK. **Galilei and his *Discourses***

In his last book, Discourses and Mathematical Demonstrations Relating to Two New Sciences — Mechanics and Local Motions, *published in 1638, the Italian physicist, astronomer and philosopher Galileo Galilei (1564–1642) summarises his earlier studies on physics. In the book written in dialogue form, Galileo deals with what are today called material science and kinematics, which actually are the two new branches of science mentioned in the title. He formulates the law of inertia and the laws of free fall, lays the foundations to mechanics, sums up his studies of the pendulum and the inclined plane, discusses the infinity, deals with the durability of materials and its causes, and uniform and accelerating motion. In Stephen Hawking's words, he anticipated Isaac Newton's laws of motion. By this book, Galileo exercised the greatest influence on later science and defeated the Aristotelian worldview.* (Edit.)

AUTHORS

PEETER ALLIK (b. 1966), Estonian artist

GALILEO GALILEI (1564–1642), Italian astronomer, philosopher and physicist

INDREK HIRV (b. 1956), Estonian poet

TOOMAS KIHO PhD (b. 1963), editor-in-chief of *Akadeemia*

MART KULDKEPP PhD (b. 1983), lecturer in contemporary Scandinavian history at the Department of Scandinavian Studies, School of European Languages, Culture and Society at University College London

PIRET KUUSK PhD (b. 1947), head of the Laboratory of Theoretical Physics, Institute of Physics, University of Tartu

LAURITS LEEDJÄRV PhD (b. 1960), senior research fellow at Tartu Observatory

EINAR LUNDBORG (1896–1931), Swedish military officer

ERKI TAMMIKSAAR PhD (b. 1969), senior research fellow in history of geography, University of Tartu

MAREK VOLT PhD (b. 1973) lecturer in philosophy at Narva College of the University of Tartu and Tallinn University of Technology

ARUTLUSI JA MATEMAATILISI TÕESTUSKÄIKE KAHE UUE TEADUSHARU VALLAST, MEHAANIKA JA VÄIKSEMATE LIIKUMISTE ALALT

Galileo Galilei

Tõlkinud Mailis Põld

XXI

Tõlgitud väljaandest *Discorsi e dimostrazioni matematiche intorno a due nuove scienze attinenti alla meccanica e ai movimenti locali*. Edizione critica a cura di Claudio Pierini. Verona: Cierre Grafica — Edizioni Simeoni, 2011.

[Lemma]

Kui võtta neli järjestikuses võrdelises sõltuvuses joont, nii et lühima joone suhe sellesse suurusse, mille võrra pikim teda ületab, on ka ühe teise eraldi väljamõõdetud joone suhe kolmveerandisse sellest suurusest, mille võrra pikim joon ületab pikkuselt teist — ja kui peale selle veel pikima joone, kahekordse teise ja kolmekordse kolmanda joone summaga võrduva joone suhe neljakordse pikima joone, neljakordse teise ja neljakordse kolmanda joone summasse on sama mis ühe teise eraldi väljamõõdetud joone suhe sellesse suurusse, mille võrra pikim joon ületab pikkuselt teist joont, siis moodustavad nood kaks mainitud eraldi väljamõõdetud joont üheskoos võetuna neljandikosa [vaadeldud] võrdeliste joonte hulgas pikimast.

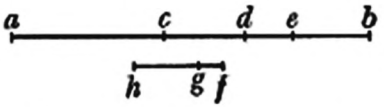

Olgu neljaks võrdeliseks jooneks *ab*, *bc*, *bd* ja *be*; *be* suhe *ea*-sse olgu ühtlasi *fg* suhe 3/4 *ac*-sse; peale selle olgu *ab*, kahekordse *bc* ja kolmekordse *bd* summaga võrduva joone suhe *ab*, *bc* ja *bd* neljakordse summaga võrduvasse joonde ühtlasi *hg* suhe *ac*-sse. Tuleb näidata, et *hf* võrdub neljandikosaga *ab*-st. Kuna *ab*, *bc*, *bd* ja *be* on võrdelised, on ka *ac*, *cd* ja *de* samas võrdelises seoses; ning *ab*, *bc* ja *bd* neljakordse summa suhe *ab*, kahekordse *bc* ja kolmekordse *bd* summasse on sama mis *ac*, *cd* ja *de* neljakordse summa ehk neljakordse *ae* suhe *ac*, kahekordse *cd* ja kolmekordse *de* summasse; ja sama suhe on ka *ac*-l *hg*-sse; kolm korda võetud *ae* suhe *ac*, kahekordse *cd* ja kolmekordse *de* summasse on järelikult sama mis 3/4 *ac* suhe *hg*-sse. Aga *ae* kolmekordse pikkuse suhe *eb* kolmekordsesse pikkusse on ju sama mis 3/4 *ac* suhe *gf*-i; *ae* kolmekordse pikkuse suhe *ac*, kahekordse *cd* ja kolmekordse *db* pikkuse summasse on järelikult sama mis 3/4 *ac* suhe *hf*-i; ja *ae* neljakordse pikkuse suhe *ac*, *cd* topeltpikkuse ja *db* kolmekordse pikkuse summasse ehk *ab*, *cb* ja *bd* summasse on sama mis *ac* suhe *hf*-i; ja teisendatult on neljakordse *ae* suhe *ac*-sse sama mis *ab*, *cb* ja *bd* summa suhe *hf*-i; aga kuna *ac* suhe

ae-sse on sama mis *ab* suhe *ab*, *cb* ja *bd* summasse, siis pöördvastavuse järgi pöördsuhtes võetuna on neljakordse *ae* pikkuse suhe *ae*-sse järelikult sama mis *ab* suhe *hf*-i. Selle põhjal selgubki, et *hf* on neljandikosa *ab*-st.

Iga tüvipüramiidi või -koonuse lõikamisel tasandiga, mis on põhjaga rööpne, asub raskuskese teljel ja jaotab selle nõnda, et väiksema põhja poolse lõigu suhe ülejäävasse on sama mis kolm korda võetud suurema põhja, suurema ja väiksema põhja kahekordse geomeetrilise keskmise ning väiksema põhja summa suhe kolm korda võetud väiksema põhja, tollesama geomeetrilise keskmise topeltsuuruse ja suurema põhja [summasse].

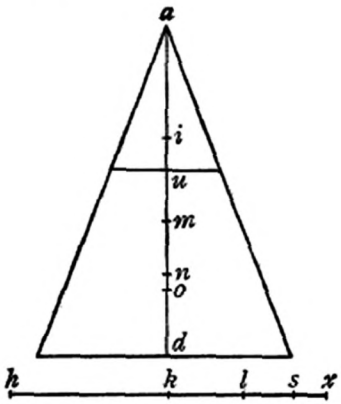

Koonusest või püramiidist, mille teljeks on *ad*, tuleb põhjaga rööpselt kulgeva lõiketasandi abil eraldada tüvi, mille teljeks on *ud*; kolm korda võetud suurema põhja, suurema ja väiksema põhja geomeetrilise keskmise topeltsuuruse ning väiksema põhja summa suhe kolm korda võetud väiksema põhja, topelt võetud geomeetrilise keskmise ja suurema põhja summasse olgu ühtlasi *uo* suhe *od*-sse. Tuleb näidata, et *o* on tüve raskuskese. Olgu *um* neljandikosa *ud*-st. Mõõtkem eraldi välja joonega *ad* võrdne joon *hx*; ja *kx* võrdugu *au*-ga; seejuures olgu *hx*-i ja *kx*-i kolmandaks võrdeliseks *xl*, neljandaks võrdeliseks aga *xs*; ja *hs*-i suhe *sx*-i olgu *md* suhe ühte *o*-st lähtuvasse *a*-sihilisse joonde, milleks olgu *on*. Kuna suurema põhja suhe suurema ja väiksema põhja geomeetriliseks keskmiseks olevasse suurusse on sama mis *da* suhe

au-sse ehk *hx*-i suhe *xk*-sse, samal ajal kui kõnealuse geomeetrilise keskmise suhe väiksemasse põhja on sama mis *kx*-i suhe *xl*-i, siis suhtuvad suurem põhi, geomeetriline keskmine ja väiksem põhi üksteisesse nagu jooned *hx*, *xk* ja *xl*. Järelikult on kolm korda võetud suurema põhja, geomeetrilise keskmise topeltsuuruse ja väiksema põhja summa suhe kolm korda võetud väiksema põhja, topelt võetud geomeetrilise keskmise ja suurema põhja summasse — ehk *uo* suhe *od*-sse — sama mis kolmekordse *hx*-i, kahekordse *xk* ja *xl*-i summa suhe kolmekordse *xl*-i, kahekordse *xk* ja *xh* summasse; teisendades kujuneb *od* suhe *du*-sse samaks mis *hx*-i, kahekordse *xk* ja kolmekordse *xl*-i summa suhe *hx*-i, *xk* ja *xl*-i neljakordsesse summasse. Meil on niisiis neli võrdelist joont: *hx*, *xk*, *xl* ja *xs*; *xs*-i suhe *sh*-sse on ühe teise väljamõõdetud joone *no* suhe 3/4 *du*-sse ehk *dm*-i ehk 3/4 *hk*-sse; seejuures on *hx*-i, kahekordse *xk* ja kolmekordse *xl*-i summa suhe *hx*-i, *xk* ja *xl*-i neljakordsesse summasse ka ühe teise väljamõõdetud joone *od* suhe *du*-sse ehk *hk*-sse; *dn* on (tõestamist leidnu põhjal) järelikult neljandikosa *hx*-ist ehk *ad*-st; seetõttu ongi punkt *n* selle koonuse või püramiidi raskuskese, mille teljeks on *ad*. *i* olgu selle koonuse või püramiidi raskuskeskmeks, mille teljeks on *au*. Tüve raskuskese asub seega joone *in* pikendusel *n*-i-poolsest otsast võttes ja nimelt selles punktis, mis koos punktiga *n* määrab kindlaks sellise joone, mis suhtub *in*-i nagu eraldatud tüvi püramiidi või koonusesse, mille teljeks on *au*. Seega jääb üle veel näidata, et *in*-i suhe *no*-sse on sama mis tüvel koonusesse, mille teljeks on *au*. Aga koonusel teljega *da* on koonusesse teljega *au* sama suhe mis kuubil *da* kuupi *au* ehk kuubil *hx* kuupi *xk*; ent seesama suhe on ju *hx*-il *xs*-i; komponentideks eraldades on *hs*-i suhe *sx*-i seetõttu sama mis tüvel teljega *du* koonusesse või püramiidi, mille teljeks on *ua*. Kuid *hs*-i suhe *sx*-i on ju ühtlasi *md* suhe *on*-i; sestap on tüve suhe püramiidi, mille teljeks on *au*, sama mis *md* suhe *no*-sse. Ja kuna *an* võrdub 3/4-ga *ad*-st, ent *ai* võrdub 3/4-ga *au*-st, hakkab järelejääv *in* võrduma 3/4-ga järelejäävast *ud*-st; seetõttu kujuneb *in* võrdseks *md*-ga. Liiatigi leidis tõestamist, et *md* suhe *no*-sse on sama mis tüve suhe koonusesse *au*; järelikult selgub, et sama suhe on ühtlasi *in*-il *no*-sse. Ja ilmnebki selgelt see, mille endale eesmärgiks võtsime.

Lisa lõpp

*

59[46] *— Ka ülihõreda keskkonna vastupanu pidurdab igasuguse, ükskõik millise suuruse ja kuju ja raskusega keha hoogu niivõrd, et taandab selle liikumise jätkudes ühtlaseks kiiruseks*

Salviati: Võtangi käsile esimese küsimuse ja kinnitan vähimagi kahtluseta, et ei leidu nii suurt ega nii raskest materjalist kera, mille kiirenemist ei suudaks pidurdada ka ülimalt hõreda keskkonna vastuseis, taandades selle liikumise jätkudes ühtlaseks kiiruseks: katse najal võime seda ka väga selgelt tõendada. Juhul kui mõni langev keha suudaks liikumise kestel omandada kui tahes suure kiirusepügala, siis ükski väline liikumapanija talle nii suurt kiirust ju anda ei suudaks ning keskkonna mõjul ta seda ei minetaks ja sellest ilma ei jääks; kui suurtükikuul langeks õhus, ütleme, neli küünart ja saavutaks näiteks kümnepügalase kiiruse ning kukuks sellise kiiruse juures vette, siis kiirus — juhul kui vee takistusel poleks väge kuuli hoogu tagasi hoida — muudkui kasvaks või vähemasti püsiks hoog põhja jõudmiseni sama; seda aga ei paista sündivat — vaevalt mõne küünra sügavune vesi hoopistükkis pärsib kiirust ja muudab selle jõuetuks, nii et suurtükikuul tekitab jõe- või järvesängis kõigest ülimalt kerge tõuke.

Järelikult on päevselge, et seda kiirust, mille vesi suutis suurtükikuulilt röövida imelühikese vahemaa jooksul, ei võimaldaks ta kuulil sisse saada isegi mitte tuhandeküünrase sügavuse juures.

Ja mis hea pärast lastagi tal kiirust koguda tuhande küünra läbimisel, võtmaks talt see ära nelja küünra peal? Ja mida veel näiteks tuua? Kas pole siis näha, kuidas suurtükist kõmmutatud kuuli hiigelhoog jääb mõne tühise veeküünra vahelepaigutumise tõttu niivõrd tõntsiks, et laevani kandudes müksab kuul seda vähimatki kahju tekitamata. Isegi äärmiselt järeleandlik õhk suudab ikkagi pärssida väga raske langeva keha kiirust, nagu võime tõdeda näiteks sääraste katsete põhjal: kui me mõne väga kõrge

[46] Järgnevalt avaldame eksikombel väljajäänud tekstiosa, mis pidanuks ilmuma *Akadeemia* 2016. aasta 4. ja 5. numbris avaldatud materjali vahel. *Toim.*

torni tipust läkitame arkebuusivalangu, käib maapinnale jõudes väiksem kõmakas võrreldes sellega, kui põrutada arkebuus tühjaks maapinnast vaid nelja või kuue küünra kõrguselt — ilmne tõendusmärk selle kohta, et hoog, millega kuul väljus püssitorust siis, kui ta läkitati teele torni tipust, oli õhus langemise ajal üha vähenenud.

Järelikult ei ole ükskõik kui suur kõrgus küllaldane selleks, et võimaldada kuulil jälle sisse saada seda hoogu, millest õhu vastupanu ta ilma jätab, ükskõik millisel viisil see talle ka antud oli.

Samuti ei usu ma, et kahekümne küünra kauguselt läkitatud käsisuurtüki kuul võiks müürile tekitada sama suurt kahju, kui ta püstloodis kukuks alla ükskõik millisest hiigelkõrgusest.

Seega on igasuguse paigalolekust liikvele mineva looduslikes tingimustes liikuva keha kiirendusel minu arvates piir ja keha kulgemine muutub keskkonna takistuse mõjul lõpuks ühtlaseks ning jääb selle juurde püsima.

Sagredo: Minu meelest on need katsed väga omal kohal; ja ega olegi muud öelda, kui et vastuvaidleja võib leida tuge väitest, et kogult ülisuurte ja üliraskete kehade puhul ei pruugi öeldu paika pidada ja et suurtükikuul tekitaks ehk mõnest Kuu õõnsusest või kõige ülemisest õhusfäärist saabudes siiski vägevama löögi kui suurtükist väljudes.

60 — Teatud kõrgusest maapinnale langenud raske keha on endasse kogunud nii suure liikumishoo, et tõenäoliselt piisaks sellest täiesti läkitamaks teda jälle tagasi samasse kõrgusse, kust ta liikvele läks.

Salviati: Kahtlemata võib paljutki vaidlustada ja sugugi mitte kõiki vastuväiteid ei anna katsete abil kummutada; kõigele vaatamata võimaldab vaidlusalune küsimus pöörata tähelepanu nimelt sellele, et vägagi tõenäoliselt omandab teatud kõrgusest langev raskus maapinnale jõudes sellise hoo, millest piisaks, et toimetada ta sama kõrgele tagasi; see hakkab selgelt silma mõne kaunis raske pendli puhul, mis püstloodasendist viiekümne või kuuekümne kraadi võrra välja viiduna kogub sellise kiiruse ja

hoo, mis on täpselt paras, et lükata ta uuesti sama suure tõusunurga alla tagasi — kui see sutsuke muidugi maha arvata, mille õhutakistus temalt riisub.

Toimetamaks suurtükikuuli sellisesse kõrgusse, mis võimaldaks koguda relva kärgatamisel sissesaadud hoo, peaks järelikult piisama sellest, kui kõmmutada kuul sellestsamast suurtükist otsejoones üles ning jälgida, kas ta maa peale tagasi langedes tekitab ka sama vägeva prõmaka, nagu oli too löök, mis kaasnes lahtiminekuga; ma olen täiesti kindel, et see poleks kaugeltki nii tugev, ja minu hinnangul on suurtükitorust väljuval kuulil sees just seda mõõtu kiirus, mida õhutakistus ei võimaldaks tal mingil juhul saavutada, kui ta paigalolekust liikvele minnes langeks looduslikes tingimustes kui tahes suurest kõrgusest.

Nüüd aga jõuan ma teiste, pendlitega seotud küsimuste juurde, mis paljudele võib tunduda üsna kuivikliku teemana, ja iseäranis nendele filosoofidele, kes on aina hõivatud loodusevalla sügavaimate probleemidega; mina aga ei põlgaks neid kõigele vaatamata ära, sest mind innustab Aristotelese enda eeskuju, kelle puhul ma imetlengi üle kõige seda, et ei leidu ühtki nii-öelda valdkonda, mida ta ei oleks puudutanud, kui ta seda millegi poolest oli hakanud tähelepanuväärseks pidama.

Ja nüüd, võttes aluseks teie kõrgeaususe küsimused, avaneb mul võimalus rääkida oma mõtetest seoses mõningate probleemidega, mis kerkivad esile muusikas, tolles ülimalt õilsas valdkonnas, mida on käsitlenud paljud suurmehed ja ka toosama Aristoteles, ning võtta vaatluse alla hulk põnevaid probleeme; nii et kui ma sedavõrd lihtsatest ja selgetest katsetest tuletan põhjendusi helide valdkonna imepärastele nähtustele, siis loodetavasti on mu mõttekäigud ehk teilegi meeltmööda.

Sagredo: Mitte üksnes meeltmööda, vaid minul on tuline soov kuulda selgitusi kas või näiteks selle kohta, et ehkki ma olen nautinud kõiki pille ning üksjagu meelisklenud konsonantside üle, valitseb minus ikkagi arusaamatus ja nõutus selle suhtes, mis ikkagi tingib selle, et ma tajun suurema mõnu ja naudinguga pigem seda kui toda kooskõla, mõni kolmas aga mitte üksnes et ei paku naudingut, vaid lausa riivab kõrva.

Samuti jääb mulle lahendamatuks palju hekseldatud probleem kahest unisoonis pingul keelest, mispuhul ühe keele kõlamapanek ärgitab võnkuma ja kaasa helisema teise keele, ega ole mul ka täit selgust konsonantside kuju ja muudegi peensuste asjas.

61 — Ringikaarte kõõlusid pidi allapoole kulgevatel kehadel kulub nii pikemate kui ka lühemate kõõlude läbimiseks võrdne aeg

Salviati: Vaatame õige, kas neist meie pendlitest annaks kõigi nende raskuste ületamise tarvis ka mõnd rahuldavat lahendust välja koukida. Mis puutub esimesse ebaselgusse ehk sellesse, kas üks ja seesama pendel ikka tõepoolest ja täiesti kriipsupealt sooritab kõik võnked — ülisuure, keskmise ja üliväikese amplituudiga — täpselt ühesuguste ajavahemike jooksul, siis selles asjas usaldan ma kord varem meie Akadeemikult kuuldut; ta näitab selgelt, et kui liikuv keha kulgeks suvaliste ringikaarte kõõludel allapoole, kuluks nende kõigi läbimiseks paratamatult võrdne aeg, olgu siis tegemist saja kaheksakümne kraadise kaare otspunkte (see tähendab kogu diameetrit) või saja-, kuuekümne-, kümne-, kahe- või poolekraadise või neljaminutise kaare otspunkte ühendava kõõluga, seda mõistagi juhul, kui nad kõik koonduvad ringjoone alumisimasse, rõhttasandit puudutavasse punkti.

62 — Rõhttasandi suhtes 90-kraadise nurga alla kergitatud ja nendelesamadele kõõludele vastavaid ringikaari pidi allapoole kulgevad kerad ja pendlikuulid läbivad nimetatud kaared võrdse, ent lühema ajaga, kui kulub kõõlude läbimiseks

Salviati: Ühtlasi tõendab katse rõhttasandi kohale mitte rohkem kui veerandringi ehk 90 kraadi kõrgusele kergitatud laskuvate kehadega seoses, et kõikide ringikaarte läbimiseks kulub võrdne, samas aga kõõlude läbimisega võrreldes lühem aeg; säärane tulemus on seda imekspandavam, et esmasel vaatlemisel peaks toimuma justkui vastupidine: kuna kummagi liikumise alg- ja

lõpp-punktid on ühised ja neidsamu otspunkte ühendav sirglõik kõige lühem maa, näib igati põhjendatult, et tolle sirglõigu läbimiseks kulub kõige lühem aeg; see aga ei vasta tõele: kõige lühem aeg ning seega kõige kiirem liikumine esineb hoopiski selle ringikaare läbimisel, millele too sirgjoon on kõõluks.

63 — Lühema või pikema nööri otsas rippuvate kehade võnkeaegade suhe on võrdne nendesamade riputusnööride pikkuste ruutjuurte suhtega

Salviati: Mis puutub aga eripikkuste nööride otsas rippuvate kehade võnkeaegade suhtesse, siis on nende aegade suhe võrdne nööride pikkuste ruutjuurte suhtega ehk teisisõnu, pikkused suhtuvad nii, nagu suhtuvad võnkeaegade ruudud, see tähendab pikkuste suhe on võrdne võnkeaegade ruutude suhtega; kui me näiteks soovime, et ühel pendlil kuluks teisega võrreldes võnke sooritamiseks kaks korda nii palju, siis peaks ta riputusnöör olema neli korda pikem kui teisel; kui aga ühe pendli nöör on üheksa korda pikem kui teisel, siis selle aja jooksul, mis pikemal kulub ühe võnke sooritamiseks, teeb lühem kolm võnget; selle põhjal järeldub, et nööride pikkuste suhe võrdub sama võnkeaja jooksul sooritatud võnkearvude ruutude suhtega.

64 — Kuidas võnkesageduse põhjal välja selgitada selle nööri pikkus, mille küljes pendlikeha ripub

Sagredo: Kui ma nüüd õigesti aru sain, võin ma ükskõik kui ilmatu kõrgelt rippuva nööri pikkuse hõlpsalt teada saada isegi siis, kui ülemine kinnituskoht jääks mulle nähtamatuks ja näha oleks vaid kõige alumine ots. Nii et kui ma kinnitan mainitud köie alumise otsa külge mõne kaunis kopsaka raskuse ja panen ta edasi-tagasi võnkuma, jättes mõne sõbramehe ülesandeks need võnked kokku lugeda ning loendades ise samal ajal neid, mida sooritab kriipsupealt ühe küünra pikkuse nööri otsas rippuv teine keha, siis võin ma sama ajavahemiku jooksul kummagi pendli sooritatud võngete arvu põhjal leida nööri pikkuse; oletame näiteks, et selle aja jooksul, kui mu sõber loendas pikema nööri võnkeid kokku kakskümmend, loendasin mina oma küünrapikkuse

nööri võngete arvuks kakssada nelikümmend; kui arvude kakskümmend ja kakssada nelikümmend ruudud ehk 400 ja 57 600 on välja arvutatud, väidan ma, et pikk köis kätkeb 57 600 sellist mõõtu, mida minu köis kätkeb 400; ja kuna nöör on vaid ühe küünra pikkune, jagan ma 57 600 arvuga 400 ja saan tulemuseks 144; ja väidan, et too köis on 144 küünart pikk.

Salviati: Ja te ei paneks isegi vaksajagu mööda, eriti veel siis, kui võtate aluseks tohutul hulgal võnkeid.

Sagredo: Teie kõrgeausus pakub mulle õige sagedasti võimalust imetleda looduse rikkust kahasse ülima heldusega, kui te nõnda tavapärastest ja mingis mõttes ütleks et lihtsakoelistestki nähtustest ammutate nõnda põnevaid ja uudseid teadmisi, milleni kujutlusvõime tihtipeale ei küüni. Ma olen ju tuhat korda juhtunud kirikutes hoolega jälgima ülipikkade köite otsas rippuvaid ja mõnest ootamatust puudutusest märkamatult liikuma hakanud lühtrite võnkeid; aga ma pole säärase vaatluse põhjal mõistnud järeldada suurt muud, kui et noodsinased vististi eksivad, kelle arvates on sääraste liikumiste vältamise ja jätkumise põhjustajaks keskkond ehk teisisõnu õhk, sest no ma tahaks näha, kas õhul ikka on nii palju taipu ja ka nõnda vähe tegemist, et ta paneks tundide kaupa mingit rippuvat raskust hästi korrapäraselt siia-sinna kiigutades aega magama; aga et ma selle põhjal taibanuks, et toosama liikuv pendlikeha saja küünra pikkuse köie otsas rippudes ning ühest ja sellestsamast punktist kord üheksakümne, kord aga kõigest pooleteise kraadi ulatuses välja viiduna kulutaks selle üliväikese kaare läbimiseks niisama palju aega kui tolle ülisuure läbimisel, selle peale poleks ma arvatavasti kunagi tulnud, sest minule tundub ikka endistviisi, et selles on midagi ilmvõimatut.

Nüüd aga loodan ma kuulda, kuidas noodsamad ülilihtsad ilmingud pakuvad ka muusikalistele probleemidele sääraseid lahendusi, mis suudaksid kas või osalt mind rahuldada.

65 — Kuna pendlite võnkeaeg on piiratud, ei saa neid ka mõne teise võnkeperioodi taktis liikuma panna

Salviati: Esmajoones tuleks mainida seda, et iga pendli võnkeaeg on niivõrd kindlapiiriline ja ära määratud, et pendlit saab liikuma panna vaid temale ainuomase võnkeperioodi taktis.

Soovi korral krahmake õige pihku nöör, mille otsas ripub raskus, ja proovige oma heaksarvamise järgi pendli võngete sagedust kas suurendada või vähendada — täiesti tulutu jõupingutus; küll aga võime pendlile, juhul kui raskus on alles paigalolekus, anda pelgalt hingeõhu varal hoo, ning korduva kerge pealehingamise tulemusena vägagi suure hoo, kuid nimelt tema võngetega kooskõlalise aja taktis; nii et kui me esimest korda kergelt pendlikehale peale puhudes viime ta püstloodist väljapoole sõrmelaiuse võrra, siis pärast seda, kui ta on meie poole tagasi liikunud ja teist võnget alustamas, võime talle hoogu juurde anda, ja see kehtib ka järgnevate kergete pealehingamiste kohta, kuid need peavad toimuma õigel ajal, mitte aga siis, kui pendel alles meie poole liigub (kuna sel juhul ei aitaks me liikumisele kaasa, vaid takistaksime seda); ja samas vaimus jätkates anname talle ohtrate impulsside varal nii suure hoo, et selle katkestamiseks läheks vaja tunduvalt suuremat jõudu kui kerge pealehingamine.

66 — Intervalliliste helisuhete probleemid ja nende lahendused

Sagredo: Poisikesena vaatasin pealt, kuidas üksainus mees pani selliste õiges rütmis antud impulsside abil helisema ilmatu suure kirikukella; kui selle liikumist püüti aga seisata, kerkisid nood neli või isegi kuus meest, kes köiest kinni olid haaranud, kõik kõrgele, sest kuidagi ei jaksanud nad hulgakesi koos peatada hoogu, mille üksainus oli kellale andnud korrapäraste tõmmetega.

Salviati: See näide käib niisama hästi kui eelnev sissejuhatuski kokku mu kavatsusega selgitada lahti see imepärane nähtus, et tsitri või simbli keel ei pane võnkudes kaasa helisema mitte ainuüksi unisoonis, vaid ka oktaavis ja kvindis kõlava keele. Puudutamisel hakkab pillikeel võnkuma ja võnked vältavad senikaua,

kui on kuulda helisemise jätkumist; need võnked panevad võnkuma ja värisema pillikeele ligidal oleva õhu, mille värinad ja võbelused levivad suures ulatuses ning põrkavad kokku kõikide tollesama ja ka läheduses olevate pillide keeltega; kuna puudutatud keelega unisoonis häälestatud keel on valmis võnkuma sama sagedusega, lööb ta esimese impulsi juures kergelt võbisema; ja teise, kolmanda, kahekümnenda ja üha rohkemate impulsside lisandudes, mis kõik järgnevad korrapäraselt ja ühesuguse ajalise vahega, hakkab ta lõpuks sama tugevasti võbelema nagu puudutatud keel, ning ülimalt selgelt on näha, kuidas võnked levivad sama suures ulatuses nagu liikumapanijaks oleval keelel.

GALILEI JA TEMA *ARUTLUSED*

Piret Kuusk

Galileo Galilei (1564–1642) nime on kuulnud küll vist iga lugeja. Enamik ehk teab ka kahte temaga seotud lugu: esiteks seda, kuidas ta laskis Pisa katedraali viltusest kellatornist kukkuda erineva kaaluga asju tõestamaks, et need jõuavad maapinnale ühel ajal, olgugi et Aristotelese füüsika järgi peaksid raskemad asjad kukkuma kiiremini, ja teiseks tema kuulsat ütlust inkvisitsioonikohtus, kui teda sunniti lahti ütlema Koperniku õpetusest ja Maa tiirlemisest ümber Päikese: *Eppur si muove*, "Ta liigub siiski". Praeguste teadmiste kohaselt on teine lugu hilisem väljamõeldis ja pole võimatu, et seda on ka esimene. Niipalju sissejuhatuseks. Edasi räägin sellest, mida on Galilei elu kohta kindlamini teada, ning püüan anda põgusa ülevaate tema kirjatöödest.

Eluloolist

Galilei sündis Pisa linnas, mis on Firenzest 68 km lääne pool ja oli omal ajal Itaalias Türreeni mere põhjaosa suuruselt teine sadam Genova järel. Tema isa Vincenzo (1520–1591) oli hingelt muusik — lautomängija, helilooja ja muusikateoreetik, kuid perekonna ülalpidamiseks teenis raha villaäriga. Tema esivanemad olid kunagi olnud Firenze linnas küllaltki kõrgetel kohtadel, kuid hiljem oli suguvõsa ühiskondlikul redelil tunduvalt allapoole langenud. Seepärast ei olnud aristokraatlikust perekonnast pärit Giulia Ammannati (1538–1620), kellega Vincenzo 1562. aastal abiellus, oma mehega sugugi rahul ja olevat pärimuse järgi üsna riiakas olnud. Nende lastest jõudsid täisikka neli: Galileo, Virginia (1573–1623), Michelangelo (1575–1631) ja Livia (1578–?). Michelangelo päris isalt muusikaande: temast sai lautomängija, kes aastatel 1593–1607 oli Poolas, arvatavasti aristokraatliku Radziwilli suguvõsa teenistuses, ja mängis hiljem Münchenis kuurvürst Maximilian I õukonnakapellis. Virginia ja Livia abiellusid seisusekohaselt, mida võimaldas neile Galileo poolt suure vaevaga korraldatud kaasavara.

1572. aastal asus isa Vincenzo elama Firenzesse, Toscana kunsti- ja muusikaelu keskusse. Perekond järgnes talle kaks aastat hiljem. Nähes oma kümneaastase poja taibukust, saatis isa ta õppima Vallombrosa kloostrisse 30 km Firenzest kagus. Poiss oli seal antava õpetusega nii rahul, et pärast nelja õpiaastat teatas isale oma soovist hakata mungaks ja jäädagi kloostrisse. Isa, kes ei pidanud usuasjadest eriti lugu, võttis poisi sealt ära, kuid ei jätnud tema haridust hooletusse. Ta soovitas Galileol tutvuda villakaubandusega, millega tema suguvõsas tegeldi, ja püüda hiljem

minna Pisa ülikooli. Sealne õpetus oli üsna kallis, kuid Vincenzo lootis sellega siiski kuidagi hakkama saada.

1581. aasta hilissuvel astuski Galileo Galilei Pisa ülikooli arstiteadust õppima. Eriala oli valitud edaspidise hea sissetuleku kaalutlustest lähtudes. Arstistuudium ei vaimustanud Galileod, kuid ta teadis perekonna pingutustest õppemaksu tasumisel ja seetõttu pingutas ka ise. Ometi jättis ta 1585. aastal õpingud pooleli ja läks tagasi Firenzesse. Ülikooliaega, arvatavasti umbes 1583. aastasse paigutatakse veel üks legendaarne sündmus: Galilei olevat Pisa katedraalis missa ajal näinud, et laes rippuv lühter on tuuletõmbuses kiikuma hakanud, ja sealjuures tähele pannud, et kõik võnked paistavad olevat ajas ühepikkused hoolimata erinevatest amplituudidest, ning oli seda kohe ka katseliselt kontrollinud, mõõtes aega oma pulsilöökidega. Sellel lool võib olla isegi mõningane tõepõhi, sest see pärineb Galilei õpilase Vincenzo Viviani (1622–1703) kirjutatud Galilei eluloost, nii nagu Galilei ise seda talle paar aastat enne oma surma jutustas.

Järgmised neli aastat Firenzes veetis Galilei üsna kaootiliselt. Ühelt poolt oli tal aega lugeda suure leiutaja Archimedese (287–212 eKr) teoseid ja korrata neis kirjeldatud katseid; samuti õnnestus tal tegelda matemaatikaga, mis talle väga meeldis, õpetajaks Toscana suurhertsogi õukonnamatemaatik ja mehaanik Ostilio Ricci (1540–1603). Teiselt poolt aga pidi ta elatise teenimiseks tegema mitmesuguseid juhutöid ja kavatses vahepeal koos sõbraga minna koguni Türgimaale Konstantinoopolisse paremat tööd otsima.

1591. aastal avanes Galileil võimalus saada Pisa ülikoolis matemaatikaõpetaja koht. Seal ei püsinud ta rohkem kui aasta. Teda peeti tüütuks vaidlejaks, terava keelega ja teatraalseks lektoriks (meenutagem Pisa viltuses tornis etendatud õppetundi!), keda õpilased armastasid, kuid õppejõud eriti mitte. Ta olevat üles näidanud lugupidamatust nii professorite kui ka nende suure autoriteedi Aristotelese vastu. Kuid Galilei teadusalane võimekus oli siiski juba laiemat tähelepanu äratanud ja 1592. aasta suvel valis Veneetsia vabariigi senat ta Padova ülikooli matemaatikaprofessoriks. Erinevalt Veneetsiast, mis asub Aadria mere saartel, on Padova sisemaal, 35 km rannikust. Tol ajal oli kombeks, et ülikoolilinn on ikka kaupmeestest ja sadamatest pisut eemal, nii nagu on Göttingen Hamburgist, Uppsala Stockholmist ning ka Tartu Riiast ja Tallinnast.

Padova ülikoolis töötas Galilei 18 aastat ja seda aega pidas ta ise oma elu kõige õnnelikumaks. Oli ta ju siis ka parimas eas — 28–46. Õppetööd oli muidugi palju, nii loengud ülikoo-

lis kui ka eraõpetus maksujõulistele noorhärradele. Paistnud juba Pisas ja Firenzes silma tehnika- ja katsetamishuviga, sisustas ta nüüd oma majas töökoja, mis küll erilist raha sisse ei toonud. Rahaga olid Galileil üldse keerulised suhted, eriti pärast isa surma 1591. a, mil ta pidi asuma perekonnapea rolli. Padovas oli ta sissetulek küll palju suurem kui Toscanas, kuid ikkagi kippus puudu tulema ja oli tarvis võlgu võtta, osalt õdede juba nimetatud kaasavara kokkusaamiseks (õde Virginia oli algul Padovas Galileo majapidajannaks), osalt aga iseenda vabaabielulise pere loomise tõttu. Nimelt kohtas Galilei ükskord Veneetsias noort naist nimega Marina Gamba (u 1570–1612) ja võttis ta koju kaasa. Suhtest sündis kolm last: tütred Virginia (1600–1634) ja Livia (1601–1659) ning poeg Vincenzo (1606–1649). Kirikuraamatute sünniregistrites pole ühelgi neist isa nime märgitud, kuid Galilei ei teinud oma isadusest saladust ja sellele viitavad ka laste nimed.

Galilei katsetamiskirg ja töökoda sattusid 1609. aasta suvel ootamatult peadpööritavate sündmuste keerisesse. Juunis imbusid läbi teated, et Hollandis olevat mõned prillimeistrid pannud mingi toru otstesse kaks läätse ja nägevat läbi toru vaadates kaugeid asju suuremalt. Veneetsia mereriigis elades taipas Galilei kohe uue seadme tähtsust laevandusele ning hakkas torude ja läätsedega katsetama, lootes leiutise Veneetsia vabariigile kasulikult maha müüa. Augustikuus oli kuulda, et üks hollandlane tuleb ise Veneetsiasse teleskoope müüma. Selle uudise peale jättis Galilei katsetused sinnapaika, ehitas oma teleskoobi kiiresti valmis ja kinkis selle Veneetsia vabariigile, mispeale tema suureks rõõmuks ta palka kahekordistati. Kuid nagu teame, oli see alles teleskoobiepopöa algus. Nimelt tuli Galileile mõte mitte piirduda ainult maal ja merel olevate kaugete asjade vaatamisega, vaid pöörata teleskoobitoru ka taevasse. Siin on loetelu nähtustest, mida ta esimese inimesena taevakehade juures märkas: Kuu pind on mägine nagu Maa pindki; Linnutee koosneb lugematust hulgast nõrkadest tähtedest; Jupiteri ümber tiirleb neli väikest kaaslast; Saturni küljes tundub olevat kaks mügarikku (praegu teame, et seal pole mügarikud, vaid rõngas). Aja jooksul lisandusid veel tähelepanekud, et Veenus ei ole näha muutumatu kettana, vaid tal on faasid nagu Kuulgi, ja et päikeseketta hiilgus pole ühtlane, vaid seal on näha ka tumedamaid plekke. Oma avastustest andis Galilei teada raamatus *Täheteataja* (Sidereus nuncius), mis ilmus Veneetsias 13. märtsil 1610.

Nüüd oli Galilei rahaliselt nii heas olukorras, et võlausaldajad teda kohtuga enam ei ähvardanud, kuid oma eluga polnud ta siiski rahul. Talle tundus, et õpetamine võtab liiga palju aega, mi-

da ta soovinuks kasutada pigem katsetamiseks ja uurimistööks. Ta ei olnud unustanud oma kodulinna Firenzet ja ka Firenze polnud teda unustanud: 1605.–1608. aastal õppis tema juures Cosimo II de' Medici (1590–1621), hilisem Toscana suurhertsog aastatel 1609–1621. Just Cosimo tõusmine valitsejatroonile andis Galileile ajendi taotleda head töökohta Firenzes. Selle ta tõepoolest ka sai: ta nimetati Pisa ülikooli esimeseks matemaatikuks loengupidamise kohustuseta ning suurhertsogi esimeseks matemaatikuks ja filosoofiks, millega käis kaasas üsna soliidne palk. Galilei lahkus rõõmuga Veneetsiast, võttes kaasa kaks tütart, kelle andis Firenzes oma ema hoole alla, kuid jättes maha laste ema Marina ja nelja-aastase poja Vincenzo. Viimase võttis ta enda juurde mõni aasta hiljem ning saavutas 1619. aastal suurhertsogilt poja tunnistamise seaduslikuks, misjärel Vincenzo Gamba võis oma nimeks öelda Vincenzo Galilei. Nagu vanaisast nimekaimgi oli ta osav lautomängija, samuti pilliehitaja ja poeet. Galilei tütred aga jäidki vallaslapse seisusse ja veetsid kogu edaspidise elu kloostris Firenze lähedal Arcetris; Virginia sai nunnaks pühitsemisel nimeks Maria Celeste, Livia aga Arcangela.

Galilei elu Firenzes on laialt tuntud ennekõike tema vihase võitluse tõttu paavsti ja inkvisitsiooniga küsimuse üle, kas maailma keskpunktiks on Maa või Päike. Mikołaj Kopernik (1473–1543) oli väitnud, et taevakehade liikumist saab lihtsamini arvutada eeldusel, et keskel on Päike, ning planeedid, Maa nende hulgas, tiirlevad ümber Päikese. Katoliku kirik luges aga piiblist välja teabe, et Maa on paigal ja Päike liigub selle ümber; pealegi võib ju igaüks oma silmaga näha, et Päike liigub taevavõlvil, tõuseb ja loojub. Arvutamiseks sobivaima mudeli küsimuses kirikul kindlat seisukohta polnud. Galileile oli juba noorusajast alates sümpatiseerinud Koperniku süsteem, sest see oli ehituselt lihtsam ja vastandus Aristotelese käsitusele, mille järgi Maa on keskel ning tähed ja planeedid liiguvad koos kristallsfääridega, mille külge nad on kinnitatud. Ka oma taevavaatlusi tõlgendas Galilei heliotsentrismi vaimus. Eriti rõhutas ta asjaolu, et kui Jupiteri ümber tiirlevad kaaslased, siis ei saa Jupiter olla kristallsfääri küljes, sest kaaslased peaksid liikuma läbi sfääri ja lõhuksid selle ju ära. Ent kui veel 15. sajandil oli kirik üsna teaduslembene olnud, siis reformatsiooni leviku tõttu pidi ta rangema joone võtma ja hukka mõistma kõik, mis tema arvates ei olnud piibliga kooskõlas. Ametlik seisukoht kujundati Trento kirikukogul 1545–1563 ja sellele järgnes vastureformatsiooni aeg.

Ligi 30 aastat kestnud kahe maailmasüsteemi saagat vaadates tekib tunne, et küsimus ei olnud mitte niivõrd teaduses, kuivõrd võimus ja rahas, samuti inimeste iseloomus ja omavahelistes su-

hetes: olulised tegelased tundsid üksteist ja suhtlesid omavahel juba ammu enne kuulsat 1633. aasta kohtuprotsessi. Kuna sellest kõigest on niigi väga palju kirjutatud, toon siinkohal vaid lühikronoloogia.

Kevad 1611. Toscana suurhertsog saatis Galilei Rooma, et see tutvustaks seal oma uusi teadmisi taevanähtustest, milles kardinalid võiksid ise veenduda, kui vaataksid läbi teleskoobi taevasse. Nii ka juhtus. Paavsti kuuria auväärseim astronoom, üks Gregoriuse kalendri autoreid, jesuiit Christopher Clavius (1538–1612) tunnustas kõiki Galilei avastatud nähtusi ja arutas temaga pikalt astronoomiaküsimusi. Galileile andis audientsi kardinal Maffeo Barberini (1568–1644, alates 1623. aastast paavst Urbanus VIII), kes oli pärit Firenzest, saanud 1589. aastal Pisa ülikoolist juuradiplomi ning olnud mõnedel andmetel seal Galilei õpilanegi. Ta oli ka tehnikahuviline ning seotud mitme hüdrotehnika- ja fortifikatsiooniprojekti elluviimisega. Juba ammu seotud jesuiitidega, pühitseti ta 1604. aastal preestriks. Kuid ta tundis ja tunnustas niihästi uusi taevanähtusi kui ka Galilei uusi seisukohti mehaanikas, nii et neil kahel oli, millest kõnelda. Galileiga kohtus ka paavst Paulus V (Camillo Borghese, 1552–1621), ja mis veel olulisem, kardinal Roberto Bellarmino (1542–1621), jesuiit, kes oli alates 1599. aastast olnud kuuria peainkvisiitor ja üsna suure võimuga isik. Ta oli olnud üks kohtunikest, kes oli ketserluses süüdi mõistnud Giordano Bruno (1548–1600) ja määranud talle "veretu karistuse" tuleriidal. Olgugi et teleskoopvaatlused muutusid Rooma jesuiitide kolleegiumi astronoomide seas tavapäraseks, jäi Bellarmino ometi pisut umbusklikuks ja palus astronoomidel punkthaaval kinnitada uute taevanähtuste tõesust. Seda nad ka tegid, kuid Bellarmino käskis Galilei siiski salajasele jälgimisele jätta.

1613–1615. Galilei algatas olulise vaidluse, saates 1613. aastal oma sõbrale, benediktiinist matemaatikule Benedetto Castellile (1578–1643) kirja, mille tekst hakkas koopiatena kohe levima. Kirja laiendatud versioon *Kiri suurhertsoginna Christinale* on kirjutatud 1615. aastal (ilmus trükis 1636); ka see sai koopiate kujul kohe tuntuks. Kirjas rõhutab Galilei, et Koperniku süsteem pole mitte lihtsalt hea mudel arvutamiseks, vaid ka tegeliku maailma kirjeldus, mida saab kinnitada vaatlustega ja kooskõlastada piiblis tooduga, kui selle teksti sobivalt mõista. Ühtlasi taunib ta praktikat kasutada piiblitsitaate vaatlustulemuste kahtluse alla seadmiseks ning väidab, et pühakirja ainuke eesmärk on austada jumalat ja päästa hingesid. Neis kirjades toodud seisukohad, samuti kõrk esitusviis ja ülbuseni ulatuv enesekindlus nii teaduses kui ka usuasjades polnud Rooma kuuriale meeltmööda. Vahen-

dajate kaudu jõudis Galileile saadetud kirjadesse kardinal Bellarmino selge seisukoht: ei ole nii, et igaüks võib omapead piiblit tõlgendada. Pühakirja ei saa suvalisel viisil seletada, tõlgendus peab olema tähttäheline, just selline, nagu on kirjas kirikuisade raamatutes. Igasugune omavoli tekitab segadust ja õõnestab püha usku. Tõesti, algamas oli ususõdade ajastu ja kahtlusi oma usu õigsuses ei tohtinud lubada.

Detsember 1615. Galilei otsustas sõita Rooma, kaasas Toscana suurhertsogi soovituskirjad, et selgitada oma seisukohti, kuidas lepitada heliotsentrismi kiriku dogmaatikaga, nii et Kopernikuku kritiseerimine muutuks mõttetuks. Vestlustest kuurias selgus aga, et lepitamine ei õnnestu, Koperniku õpetus on pühakirjaga vastuolus ja vajab parandamist.

24. veebruar 1616. Tsensorid taunisid otsustavalt heliotsentrismi. 25. veebruaril koostatud protokolli järgi kohustati Bellarminot teatama Galileile, et ta peab hoiduma heliotsentrilise süsteemi kaitsmisest. 26. veebruaril koostatud protokoll on analoogne, kuid teatamine on asendatud ettekirjutusega mitte ühelgi moel kaitsta Koperniku süsteemi; võimalik, et teine protokoll on 1633. a võltsing.

5. märts 1616. Keelatud raamatute nimekirja lisati mitme autori teosed, muu hulgas näiteks kalvinistlikust teoloogiast. Otsus Koperniku raamatu *Taevasfääride pöörlemisest* kohta oli pisut leebem: raamat kõrvaldada käibest, kuni tehakse parandused, mis viivad teksti kooskõlla piibli seisukohtadega.

Märts 1616. Galilei oli taas audientsil paavst Paulus V juures. Temasse suhtuti sõbralikult ja ta pöördus tagasi Firenzesse, kaasas teda toetavad kirjad suurhertsogile mitmelt Rooma kardinalilt. Sõbrad andsid talle nõu rahuneda, taltsutada oma keevalisust, töötada edasi vaikselt ja omaette.

26. mai 1616. Kardinal Bellarmino kirjutas Galileile, et kuigi tema teadmist mööda pole see oma vaadetest lahti öelnud, ei ole talle süüdistust esitatud ega karistust määratud; on ainult hoiatatud, et kuna Koperniku õpetus ei ole kooskõlas pühakirjaga, ei tohi seda ei kaitsta ega pooldada.

Jaanuar 1632. Firenzes ilmus trükist Galileo Galilei raamat *Dialoog kahest peamisest, Ptolemaiose ja Koperniku maailmasüsteemist* (Dialogo sopra i due massimi sistemi del mondo, tolemaico e copernicano). Avaldamisluba oli taotletud ligi aasta; Roomas loeti käsikirja ning tsensuur nõudis ees- ja järelsõna lisamist, kus oleks selgesti öeldud, et kuigi heliotsentriline vaatekoht on kasulik, on tegelikult maailma keskpaigas ikkagi liikumatu Maa. Veel olulisem oli aga Maffeo Barberini, nüüd juba paavst Urbanus VIII

soov, et raamatu tekstis oleksid esindatud ka tema vaated, mida ta oli väljendanud nende varasemates omavahelistes vestlustes; need küll ei puudutanud maailmasüsteeme, vaid mere tõusudemõõnade olemust. Galilei täitis kõik nõudmised, kuid Urbanuse lauseid pani millegipärast ütlema Simplicio, kes selles raamatus on üsna kohtlane ja naiivne tegelane. Kui jesuiidid neid raamatu kohti Urbanusele näitasid, sattus ta raevu, sangviinik, nagu ta oli. Talle tundus, et Galilei irvitab tema üle.

August 1632. Roomast saabus käsk *Dialoog* konfiskeerida ja raamatud hävitada. Toscana suurhertsog püüdis otsust tühistada, kuid tema pingutused ei kandnud vilja. Detsembri eelviimasel päeval saabus Galileile kutse tulla Rooma aru andma.

Talv 1633. Galilei lahkus Firenzest jaanuaris, viibis kuu aega katkukarantiinis ja saabus Rooma 13. veebruaril. Ta elas kaks kuud Toscana saadiku lossis ja ootas.

12. aprill 1633. Galilei kutsuti inkvisitsiooni peavoliniku Vincenzo Maculani (1578–1667) ette esimeseks ülekuulamiseks. Protokollist, mille Maculani viis isiklikult Urbanusele ja kardinalidele 27. aprillil, on näha, et Galileid süüdistati 1616. a ettekirjutuse tahtlikus rikkumises. Kuid Galilei oli näidanud Bellarmino kirja 26. maist 1616 ja väitnud, et sellega on ta süüdistusest vabastatud. Siiski jäeti ta inkvisitsioonipaleesse valve alla.

30. aprill 1633. Teisel ülekuulamisel seletas Galilei, et *Dialoogist* on valesti aru saadud, et tegelikult on ta püüdnud Koperniku süsteemi ümber lükata, kuid teinud seda nii keeruliselt, et aru on saadud just vastupidi. Selle tunnistuse peale lubati tal inkvisitsioonipaleest lahkuda ja asuda taas elama Toscana saadiku lossi, arvestades tema kõrget iga ja kehva tervist.

10. mai 1633. Kolmandal ülekuulamisel kinnitas Galilei jälle, et ta ei poolda Koperniku õpetust, ja viitas uuesti Bellarmino kirjale 26. maist 1616.

16. juuni 1633. Kongregatsiooni täiskogu Urbanus VIII juhtimisel nõudis, et Galilei veel kord üle kuulataks ning arutelud tema raamatu ja heliotsentrilise süsteemi üle täielikult keelataks.

21. juuni 1633. Viimasel ülekuulamisel ütles Galilei selge sõnaga, et pärast 1616. a ettekirjutuse saamist ei ole ta enam pooldanud Koperniku süsteemi. Sellega pääses ta otsusest, et on parandamatu ketser, kes on ära teeninud "veretu karistuse".

22. juuni 1633. Rooma Santa Maria Sopra Minerva kirikus loeti ette lõplik kohtuotsus, mis kohustas Galileid avalikult lahti ütlema kopernikliku vaatest, mida ta sealsamas ka tegi. Seetõttu tunnistati ta ketserluses tugevasti kahtlustatuks, kuid mitte parandamatuks, ning karistuseks mõisteti koduarest Firenzes.

Dialoog kanti keelatud raamatute nimekirja ja rohkem raamatuid ei lubatud tal avaldada. Galilei lahkus Roomast ja veetis suve Sienas peapiiskop Ascanio Piccolomini (1590–1671) juures, mis lubas tal Rooma üleelamistest üsna ruttu toibuda.

Ülejäänud elu veetis Galilei Firenze lähedal Arcetris, mis on kesklinnast vaadates teisel pool Arno jõge, tol ajal eraldi küla, nüüd aga Firenze lõunapoolne linnaosa. Samas kandis oli Galilei elanud ka varem, avaras villas Bellosguardo lähedal. Noil aegadel oli tema juures alatasa olnud palju sugulasi: küll elas seal boheemlasest venna Michelangelo naine Clara koos laste ja lapsehoidjaga, küll poeg Vincenzo, kes varsti abiellus oma nunnast õe Maria Celeste sõbratariga kloostrist ja jäi elama isa juurde. Kuid 1631. aastaks oli Bellosguardo maja tühjaks jäänud ning Galilei rentis elegantse, suure aiamaaga Villa il Gioiello Arcetris oma tütarde kloostri lähedal. Maria Celestega pidas Galilei tihedat kirjavahetust; aastaist 1623–1633 on teada 123 Maria Celeste kirja. Kahjuks on kaduma läinud kõik Galilei kirjad. Varsti pärast isa tagasitulekut Roomast jäi aga Maria Celeste tõsiselt haigeks ja lahkus taevateele 2. aprillil 1634.

Galilei oli kohtuotsuse järgi koduarestis ja villa maadelt lubati tal lahkuda ainult linna arsti juurde. Siiski sai ta jätkata teadusalaseid katsetusi ja kirjutamist, anda noortele koduõpetust ning võtta vastu külalisi, kelle seas olid näiteks kuulsad inglased Thomas Hobbes (1588–1679) ja John Milton (1608–1674). Aastail 1633–1635 kirjutas ta oma teise suure teose, *Arutlusi ja matemaatilisi tõestuskäike kahe uue teadusharu vallast, mehaanika ja väiksemate liikumiste alalt* (Discorsi e dimostrazioni matematiche, intorno a due nuove scienze attenenti alla mecanica & i movimenti locali), mis ilmus Hollandis Leidenis, kus Rooma inkvisitsioonil polnud võimu raamatu avaldamist takistada. See on dialoogi kujul nagu ta eelminegi suurteos kahest maailmasüsteemist ja tegelasedki on nimepidi samad — veneetslased Salviati, Sagredo ja Simplicio —, kuid seekord on nad enam-vähem võrdsed vestluspartnerid. Viimastel eluaastatel jäi Galilei pimedaks; varem peeti põhjuseks liiga ettevaatamatut päikeseplekkide uurimist, nüüd aga nimetatakse süüdlasena pigem hallkaed.

Oma elu lõpul oli Galileo Galilei üks kuulsamaid inimesi Euroopas. Ta suri 8. jaanuaril 1642 ja on maetud Firenze Santa Croce basiilikasse, kus puhkavad ka tema isa ja teised esivanemad ning tütar Maria Celeste.

Teadusloolist

Galilei elu langes renessansi lõpu ja baroki alguse aastatesse, mil inimkeskne, humanistlik eluhoiak kogus jõudu, püüdes unustusse suruda valitseja- ja kirikukeskset eluhoiakut. See sobis isepäisele Galileile, kes paistab olevat usaldanud oma viit meelt ja mõistust märksa rohkem kui varasemate tarkade meeste traktaate. See muidugi ei tähenda, et ta poleks olnud neid lugenud, kuid ta tegi oma valiku: Aristotelese mõtteviisile — aprioorsed arutlused looduses märgatu üle — eelistas ta Archimedese oma, mis sisaldas matemaatika kasutamist ja mehhanismide ehitamist. Muidugi oli ta tuttav ka uuemate ideedega: Koperniku traktaat heliotsentrilisest maailmasüsteemist oli avaldatud 1543. aastal, kümme aastat hiljem ilmusid Veneetsia matemaatiku Giambattista Benedetti (1530–1590) raamatud, milles muu hulgas kritiseeriti Aristotelese arvamust, et keha vaba langemise kiirus on võrdeline keha kaaluga. Johannes Kepleri (1571–1630) seisukohta, et tõus ja mõõn toimuvad Kuu mõjul, vaidlustas Galilei hoogsalt oma *Dialoogis* ja pühendas selle kritiseerimisele terve neljanda päeva. Siin olid mängus muidugi suured panused: Galilei väitis, et merelooded tekivad Maa pöörlemise ja ümber Päikese liikumise kombineerumisel, mistõttu merepõhi liigub ebaühtlaselt ja veepinnale tulevad suured lained, umbes nagu Veneetsia laguuni sissesõitvate laevade trümmis olev vesi hakkab laeva ebaühtlasel liikumisel edasi-tagasi lainetama. Ta lootis, et see mõttekäik on Bellarminole piisavalt veenev vahetu tõend Maa liikumise kohta ümber Päikese.

Tõusude-mõõnade loost saab ühtlasi näha kahte asja: esiteks, et Galilei oli põikpäine vaidleja, kes oskas suurepäraselt endale vaenlasi soetada ja sõpru vihastada, ning teiseks, et mitte alati ei pidanud tema kirglikult kaitstud seisukohad ajaproovile vastu. Näiteks raamatus *Väärtuseproovija* (Il Saggiatore, 1623) naeruvääristab ta mitmel viisil Rooma astronoomide arvamust, et komeedid on taevakehad; ise pidas ta neid atmosfääri valgusnähtusteks.

Sellega ei taha ma hoopiski vähendada Galilei tööde olulisust. Kõigepealt uudne vorm: ta esitas oma mõtted ja uurimistulemused hasartselt ja suure kaasaelamisega, enamasti elavas Toscana rahvakeeles, tehes ootamatuid teemavahetusi ja kõrvalepõikeid. Tema kaootilisena tunduval esitusviisil on aga see eelis skolastiliselt süstemaatilise ja järjekindlalt loogilise ees, et hilisemate teadmiste valguses vääraks osutunud seisukohti, mida Galilei tekstides on ju ohtrasti, saab lihtsamini välja noppida ja kõr-

vale jätta. Kuid vormist olulisem on Galilei teoste sisu. Loetleme ta tähtsamad kirjatööd koos mõnede uurimistulemustega.

Kaks esimest Galilei oopust jäid esialgu käsikirja, sest neis sisalduvaid arutlusi ei suutnud ta rahuldava lõpuni viia. Traktaadis *Liikumisest* (De motu)[1] on vaidlustatud mitu Aristotelese seisukohta. Aristotelese järgi on keha loomuses olla kas raske või kerge ja see määrab, kas keha loomulik liikumine on alla- või ülespoole. Galilei arvates ei tule vaadata mitte ainult keha, vaid ka liikumiskeskkonda: keha, mis õhus kukub alla, võib vees ülespoole tõusta. Aristotelese järgi on keha kiirus hõredamas keskkonnas alati suurem kui tihedamas; tühjuses kui kõige hõredamas keskkonnas peaks kiirus tõusma lõpmata suureks, mis pole võimalik, järelikult pole ka tühjus võimalik. Galilei vaidlustas selle järgmise näitega: õhuga täidetud põis langeb õhus aeglaselt, kuid tõuseb vees kiiresti. Kuna õhk on hõredam kui vesi, ei pea Aristotelese arutlus paika ning võimalik on nii tühjus kui ka selles liikumine. Teine traktaat, *Mehaanika* (Le meccaniche),[2] käsitleb Archimedese lihtmasinaid (kang, kaldpind, kiil, kruvi, plokk, pöör) ja sisaldab praegu energia jäävuse seadusena tuntud väidet: lihtmasinad ei tekita tööd juurde, vaid ainult muundavad seda. Samuti on Galilei tekstist välja loetud praegu virtuaalsete nihete[3] printsiibi all tuntud mõttekäigu esmaesitust.

Galilei esimene trükitud teos oli puhttehniline: tema enda 1597. aastal konstrueeritud proportsionaalsirkli kasutamisjuhend *Le operazioni del compasso geometrico e militare*, mille ta sõprade soovil laskis Padovas trükkida 1606. aastal. Galileil õnnestus müüa sadakond sirklit, hind 50 liiri koos kasutusjuhendiga, ning anda ka praktilist õpetust, hind 120 liiri. Samast ajast pärinevad käsikirja jäänud teosed sõjandusarhitektuurist (*Breve instruzione all'architettura militare*) ja fortifikatsioonist (*Trattato di fortificazione*).

Edasi tuli juba nimetatud *Täheteataja* (1610) teleskoobis nähtu kirjeldustega, mis pani aluse uuele astronoomiale.

Firenzes jätkas Galilei mitmekesist katsetamist. Üks teda huvitavaid teemasid oli kehade ujuvus, praegusaja terminoloogias

---

[1] Kirjutatud Pisas 1580. aastate lõpul, trükis ilmus 1687.

[2] Kirjutatud Padovas 1590. aastatel, ilmus trükis esmalt prantsuskeelses tõlkes 1634, tõlkijaks Marin Mersenne (1588–1648).

[3] Virtuaalseks nihkeks nimetatakse süsteemi kuuluva osakese kujuteldavat infinitesimaalset nihet, mis vaatlusalusel hetkel on kooskõlas seostega. *Toim.*

hüdrostaatika; sellealaseid katsetulemusi kirjeldab ta raamatus *Arutlus kehadest, mis ujuvad vee pinnal või liiguvad selles* (Discorso intorno alle cose che stanno in su l'acqua, o che in quella si muovono, 1612). Ta ei unustanud ka astronoomiat: 1613. a ilmus raamat *Päikeseplekkide lugu ja demonstreerimine* (Istoria e dimostrazioni intorno alle macchie solari), mis põhines aasta varem kirjutatud kolmel kirjal päikeseplekkidest. Need on olulised selle poolest, et siin loobus Galilei täielikult Aristotelese moodi maise ja taevase maailma ehituse vastandamisest ning tõi Koperniku süsteemi tõenditena esile oma astronoomilised vaatlused: Veenuse faaside loomulik seletus on Veenuse tiirlemine ümber Päikese ning plekid näitavad, et Päike ise pöörleb.

Edasi tuli poleemika komeetide olemuse üle, ajendiks Rooma jesuiidi Orazio Grassi (1583–1654) poolt Lotario Sarsi Sigensano nime all 1619. aastal avaldatud raamat aasta varem näha olnud kolme komeedi kohta, mida Sarsi pidas taevakehadeks, kuid paigutas need rangelt geotsentrilise maailma taevasfääridele. Galileo vastas juba nimetatud pamfletiga *Väärtuseproovija* (1623). Olgugi et selles kaitseb ta oma väärarusaama komeetide olemusest, on see teos teaduse metodoloogia ajaloos märgilise tähtsusega. Nimelt just sealt pärineb järgmine palju tsiteeritud seisukoht:

> Näib, et olen Sarsi juures ära tundnud kindla veendumuse: filosofeerimisel on erakordselt tähtis toetuda mõne kuulsa autori arvamusele, nagu peaks meie mõistus vahetpidamata olema kokku seotud kellegi teise arutlustega, muidu on ta tühi ja viljatu. Ta arvab nähtavasti, et filosoofia on kellegi väljamõeldiste raamat, samasugune nagu *Ilias* või *Raevunud Orlando* — raamatud, mille puhul pole tähtis, kas see on tõsi, mis neis on kirjutatud. Kuid tegelikult, sinjoore Sarsi, ei ole asjad üldse nii. Filosoofia on kirja pandud suurejoonelises raamatus (ma pean silmas universumit), mis on kogu aja meie silme ees avatud, kuid temast aru saada võib vaid see, kes kõigepealt õpib tundma tema keelt ja seletama märke, millega ta on kirjutatud. Kirjutatud on ta aga matemaatika keeles ja tema märgid on kolmnurgad, ringid ja teised geomeetrilised kujundid, milleta ei saaks inimene temast sõnagi aru; ilma nendeta on ta määratud ekslema labürindi pimeduses. Sarsi ilmselt arvab, et meie mõistus peab kogu aja olema kellegi teise inimese orjalikus alluvuses, [---] ja et vaadeldes taevakehasid, peame kindlasti järgima kedagi teist.

Samas raamatus on veel teinegi mõte, mis on filosoofiasse püsima jäänud ja mida Inglise empiirik John Locke (1632–1704)

hakkas kutsuma primaarsete ja sekundaarsete omaduste eristamiseks:

> Niipea kui ma kujutlen midagi kehalist, materiaalset, pean ma kohe taipama, et see on piiritletud, ühe või teise kujuga, suur või väike teiste kehadega võrreldes, asub ühes või teises kohas, ühel või teisel hetkel, liigub või on liikumatu, puudutab või ei puuduta teist keha, on olemas üksikuna või mitmesena, ja mitte mingi kujutlusvõime ei saa neid omadusi kehast lahutada. Kuid kas see peab olema valge või punane, kibe või magus, häälekas või hääletu, hea või halva lõhnaga — ma ei saa aru, miks peaksin olema sunnitud arvama, et need omadused peavad paratamatult asjaga kaasas käima. [---] Seepärast ma usun, et kõik need maitsed, lõhnad, värvid jne on asjade seisukohalt, mille juurde nad näivad kuuluvat, ainult nimetused; nende asukoht on ainult tunnetavas kehas, nii et kui tunnetav olend kõrvaldada, kaovad ka kõik need omadused.

1632. aastal ilmus *Dialoog kahest maailmasüsteemist*, mille eelja järellugu sai eespool juba kirjeldatud. See on terav kriitika Aristotelese-Ptolemaiose geotsentrilise maailmasüsteemi kohta. Simplicio (aristoteliaan) ja veneetslased Salviati (Filippo Salviati, 1582–1614, Galilei õpilane ja vaadete pooldaja) ning Sagredo (Giovanni Francesco Sagredo, 1571–1620, Galilei lähedane sõber) vaidlevad neli päeva maailma ehituse üle:

> *esimene päev* — taevased asjad ei ole igavesed ega muutumatud;
>
> *teine päev* — argumendid Maa liikumise kasuks; muu hulgas esitatakse liikumise suhtelisuse printsiip (klassikaline ehk Galilei relatiivsusprintsiip): ühtlase kiirusega liikuval laeval käitub loodus (putukad, kalad purgis, viskekehade liikumine jne) täpselt samuti nagu liikumatul kaldal;
>
> *kolmas päev* — Koperniku maailmasüsteemi põhjendamine vaatlustulemustega: Merkuur ja Veenus on alati näha Päikese lähikonnas, Veenusel on faasid, Maa ja Kuu on välimuselt sarnased;

neljas päev — tõusude ja mõõnade seletamine vee inertsiga Maa pöörlemise ja ümber Päikese tiirlemise kombineerumisel.[4]

Kuid selles väga mahukas juturaamatus on palju igasuguseid kõrvalteemasid, mille hulgas on nii tänapäevalgi oluliseks peetavaid seisukohti kui ka valeks osutunud hüpoteese; neist viimastest praegu muidugi eriti ei räägita.

1638. a ilmus Leidenis Galilei teine suur dialoog *Arutlusi ja matemaatilisi tõestuskäike kahe uue teadusharu vallast, mehaanika ja väiksemate liikumiste alalt*. Seda raamatut pidas Galilei ise oma tähtsaimaks teoseks. Tõesti, seal on esitatud suurem osa neist tema uudsetest seisukohtadest, mis on olulised praeguseski füüsikas. Uued teadused, mida pealkirjas nimetatakse, on tänapäeva mõistes materjalide tugevusõpetus ja kiireneva liikumise kinemaatika. Matemaatilised (geomeetrilised) tõestused on appi võetud selleks, et saavutada nimetatud uute teaduste täielikku tõsikindlust — nii on öeldud eessõnas. Vestlejad on needsamad kes dialoogis kahest maailmasüsteemist ja vestluspäevi samuti neli:

esimene päev — kõneldakse talade murdumisest, materjali sidususest ja selle matemaatilisest (geomeetrilisest) iseloomustamisest tühjuse olemasolu võimalikkuse eeldusel; lisanduvad arutlused pikkuse lõpmatust jagatavusest ja valguse lõpliku kiiruse mõõtmisest, samuti vabast langemisest, mis Galilei arvates on kõikidel kehadel ühesugune, kuid seda ainult tühjuses;

teine päev — seletatakse talade vastupanu murdumisele, lähtudes kangi seadustest;

kolmas päev — dialoogi keskmesse tõuseb "meie autori" traktaat *Lokaalsest liikumisest* (De motu locali), mille esimeses osas on antud ühtlase kiirusega liikumise ja teises osas ühtlaselt muutuva kiirusega liikumise kirjeldus, kokku 38 propositsiooni, mis hõlmavad geomeetrilisi teoreeme ja ülesandeid, lisaks veel lemmad, järeldused ja korollaarid;

neljas päev — kümne propositsiooni ja kolme lemma abil näidatakse, et viskekeha (kahurikuuli) trajektoor on paraboolikujuline.

[4]Marco Antonio de Dominise (1560–1624) ja Kepleri hüpoteesi Kuu mõjust tõusude-mõõnade põhjustajana pidas Galilei kergemeelseks.

Galilei õpilased lisasid raamatule hiljem veel kaks päeva:

viies päev — Eukleidese õpetus proportsioonidest (trükki toimetas Viviani 1674. a);
kuues päev — löögi tugevusest (esimest korda ilmus raamatu 1718. a väljaandes).

Selles raamatus on vähemalt kaks metodoloogilist uuendust. Esiteks: "Nägemine on uskumine, kuid kõik, mida usutakse, ei pruugi olla silmanähtav." Galilei õpetab n-ö "õiget uutmoodi nägemist" — usku matemaatiliste kirjelduste õigsusse. Näiteks Aristotelese järgi kukub raske keha kiiremini kui kerge, mis tõesti on nii kukkumisel õhus ja siis, kui raske asi on väike, kerge aga suur (suure õhutakistusega); Galilei järgi kukuvad kõik kehad ühtviisi — kuid ainult õhutühjas ruumis.

Teiseks: matemaatikakeelset liikumisteooriat, mis on formuleeritud aksioomide, lemmade, teoreemide ja järeldustena, tuleb kontrollida tegelike katsetega. Et Galilei teooria kirjeldab kehade liikumist, polnud katsete tegemine tehniliselt raske: vaba langemise seaduste kontrollimine viltuses Pisa tornis, kuulikeste veeretamine piki erisuguseid kaldpindasid jne. Katseid ei teinud mitte ainult Galilei, vaid ka paljud tema õpilased. Siit alates, võib öelda, läks katsetamine moodi. Peale tegelike katsete kasutas Galilei palju ka juba varasemast ajast tuntud mõttelisi katseid, näiteks vaba langemise kohta: kui kerge ja raske keha langeksid erinevalt, siis võiks nad ju kerge pulgaga ühendada kolmandaks kehaks, mis langeks kui tervik; kui nüüd ühenduslüli teha järjest õrnemaks, siis kuidas saavad kehad hakata lahutamise hetkel erinevalt langema, kui vahetult enne seda olid nad üks keha ja langesid ühtemoodi?

Tänapäeva lugejat ehk hämmastab asjaolu, et Galilei kasutatud matemaatika piirdub Eukleidese geomeetriaga, sama ajal kui praegustes füüsikaõpikutes on mehaanika kirja pandud funktsioonide ja algebraliste avaldiste keeles. Kuid ei tohi unustada, et meile nii tuttavad algebralised tähistused oli alles hiljuti (1591) kasutusele võtnud Prantsuse matemaatik François Viète (1540–1603) ning läks veel ligi poolsada aastat, enne kui filosoof ja matemaatik René Descartes (1596-1650) jõudis geomeetriat ja algebrat ühendava analüütilise geomeetriani (raamatus *La géométrie*, 1637). Funktsiooni mõiste tuli kasutusele alles 17. sajandi teisel poolel seoses analüütilise geomeetria edasiarendamisega ja infinitesimaalarvutuse loomisega; Saksa filosoof Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) oli väidetavalt esimene, kes seda sõna kasutas ühes oma kirjas 1673. aastast. Ühtlasi tuleb tõdeda, et Gali-

lei kasutatud mõisted on märksa ebamäärasemad kui praegused täpsed definitsioonid; näiteks terminil "moment" on eri raamatutes erinev tähendus, alates keha hoost või püüdest langeda allapoole varases *Mehaanikas* kuni keha energia ja kiirusega seotud omadusteni *Arutlustes*.

Loomeloolist

Galilei omapärast mõtlemist ja maailmanägemist peetakse Euroopa uusaegse teaduse alguseks. Mitte kõik tema saavutused ei ole ajaproovile vastu pidanud, kuid need, mis on jäänud, on hämmastavalt mitmekesised. Mõnest olen eespool juba pikemalt kõnelnud, kuid olgu siin esitatud ka mõnevõrra täielikum nimekiri.

Saavutused füüsikas:

1) liikumisteooria (kinemaatika), ühtlase kiirusega ja ühtlaselt muutuva kiirusega liikumise täpne matemaatiline (geomeetriline) kirjeldamine;

2) inertsiseadus järeldusena katsetest kaldpinnal liikuvate kuulidega;

3) vaba langemise seadused ja nende matemaatiline kuju;

4) klassikaline ehk Galilei relatiivsusprintsiip, mille kohaselt teineteise suhtes ühtlaselt ja sirgjooneliselt liikuvate vaatlejate jaoks esinevad liikumisseadused ühesugusel kujul; vastavaid aja t ja ruumikoordinaatide x_i teisendusi liikumatu ja kiirusega v_i liikuva taustsüsteemi vahel $t' = t$, $x_{i'} = x_i + v_i t$ nimetatakse nüüd Galilei teisendusteks ja need moodustavad olulise osa Galilei rühmast, mis on mitterelativistliku aegruumi sümmeetriarühm;

5) lihtpendli võnkumise isokroonsus;

6) sissejuhatus tugevusõpetusse ja materjaliteadusse;

7) akustika alus: heli kõrguse seos õhulaine sagedusega.

Avastused astronoomias:

1) Kuu pinna ebatasasus ja tuhkvalguse[5] olemus;

[5]Tuhkvalguseks nimetatakse Päikesest otseselt valgustamata Kuu pinna nõrka helendust, mida põhjustab Maalt peegeldunud päikesevalgus. *Toim.*

2) Veenuse faasid;
3) neli suuremat Jupiteri kaaslast;
4) Saturni "kaks mügarikku" (tegelikult rõngas);
5) Päikese plekid;
6) Linnutee tähed;
7) heliotsentrilise süsteemi vaatluslik põhjendus.

Mõte matemaatikas:

1) lõpmatuid hulki ei saa võrrelda suuruse järgi; näiteks naturaalarve on sama palju kui nende ruutarve, olgugi et arvureas leidub kahe ruutarvu vahel veel teisi naturaalarve.

Leiutised tehnika vallas:

1) hüdrostaatiline kaal kehade erikaalu leidmiseks (1586);
2) termoskoop soojuse olemasolu hindamiseks (1592);
3) proportsionaalsirkel, mida hakati kohe laialdaselt kasutama mitmesugustes töökodades (1597/1606);
4) teleskoop (1609);
5) mikroskoop, millega sai vaadelda putukaid (1612).

Teened teaduse metodoloogias ja filosoofias:

1) Aristotelese teaduse kriitika;
2) matemaatika kui maailma kirjeldamise vahendi kasutuselevõtt;
3) katsetamise kui füüsikanähtuste uurimise meetodi kasutuselevõtt;
4) põhjuslikkuse käsitamine eranditult mõjuva (efektiivse) põhjusena, mitte teleoloogilise lõpp-põhjusena;
5) primaarsete (objektidele kuuluvate) ja sekundaarsete (meeltega tajutud) omaduste eristamine;
6) mehhanistliku maailmapildi esitamine: kõiki füüsikanähtusi saab seletada materiaalsete osakeste liikumise kaudu.

Lõpetuseks

Galileo Galilei elas tormilisel ajajärgul, mida peetakse Euroopa uusaja alguseks. Nii tema elukäik kui ka laiem keskkond, mille taustal see kulges, on täis segaseid ja mitmeti mõistetavaid asjaolusid. Alates 1654. aastast, mil ilmus tema esimene elulugu, autoriks juba nimetatud Vincenzo Viviani, on tema elusündmusi tõlgendatud väga mitut moodi ja erinevate rõhuasetustega. Siinne kirjatöögi ei kajasta mitte ainult Galilei elu ja tööd, vaid ka autori nägemust, missugune see elu ja töö võisid välja näha.

PIRET KUUSK (sünd. 1947) on lõpetanud Tartu ülikooli teoreetilise füüsika erialal 1970, füüsika-matemaatikadoktor 1990. Praegu Tartu ülikooli Füüsika Instituudi teoreetilise füüsika labori juhataja. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid "Nicolaus Cusanuse kosmoloogia" (1991, nr 2, lk 227–238), "Aja probleem kosmoloogias" (1991, nr 4, lk 691–698), "Füüsika on meid ümbritseva maailma kõige täpsem kirjeldamine" (1992, nr 11, lk 2361–2366), "Jumal ja loodusseadused" (1993, nr 1, lk 46–53), "Inimene uusaegse füüsika maailmapildis" (1994, nr 10, lk 2051–2063), "Tartu astrofüüsik Wilhelm Anderson" (koos Indrek Martinsoniga; 1997, nr 2, 358–375), "Mis on aeg?" (koos Madis Kõivuga; 2000, nr 1, lk 67–87), "Loogika ja kaemus Kanti matemaatikafilosoofias" (2001, nr 4, lk 691–743) ja "Aeg ja $\theta\varepsilon\omega\rho\acute{\iota}\alpha$" (koos Madis Kõivuga; 2003, nr 5, lk 1000–1018), "Bernard Bolzano ja matemaatika põhialused" (2004, nr 3, lk 592–632), "Albert Einsteini artikkel "Liikuvate kehade elektrodünaamikast" " (2005, nr 7, lk 1408–1425), "Reaalne ja ebareaalne aeg" (2006, nr 4, lk 771–780) ja "Matemaatikast teoreetilisse füüsikasse" (2014, nr 4, lk 592–602); arvustus Robert H. Marchi raamatule *Füüsika võlu* (2002, nr 7, lk 1510–1517) ning väitlus Mihkel Veiderma artikliga (2006, nr 5, lk 1138–1139). Tõlkinud *Akadeemiale*: Werner Heisenbergi teos *Füüsika ja filosoofia* (2010, nr 2–8; ka järelsõna), Immanuel Kanti "Uurimus loomuliku teoloogia ja moraali printsiipide selgusest: Vastuseks küsimusele, mille esitas Berliini Kuninglik Teaduste Akadeemia aastaks 1763" ja "Transtsendentaalne meetodiõpetus: Katkend" (2001, nr 4, lk 691–715, 716–735), Bernard Bolzano "Lisandusi matemaatika põhjendatuma esituse juurde" (2004, nr 3, lk 567–591), Albert Einsteini "Liikuvate kehade elektrodünaamikast", I osa (2005, nr 7, lk 1392–1407), Erwin Schrödingeri "Kas loodusteadus sõltub keskkonnast?" (2006, nr 1, lk 95–116) ning Kurt Gödeli "Märkus seose kohta relatiivsusteooria ja idealistliku filosoofia vahel" (2006, nr 4, lk 763–770).

(*Lõpp*)

CONTENTS

Human-friendly universe ..... *Laurits Leedjärv* 1347
Poetry ..... *Indrek Hirv* 1373
Ontology of the aesthetic attitude ..... *Marek Volt* 1379
Birth and development of oil shale industry in the Soviet Union and connections with Estonia, 1918–1945: 100 years from the beginning of industrial oil shale mining in Estonia and Russia. Part I ..... *Erki Tammiksaar* 1403
Our fathers ..... *Toomas Kiho* 1425
With the Swedish Corps in the Estonian War of Independence ... . *Einar Lundborg* 1427
Franchi's friends and murderers: Einar Lundborg's memoirs of his service in the Swedish Corps ..... *Mart Kuldkepp* 1493
Abstracts 1500
Discourses and Mathematical Demonstrations Relating to Two New Sciences — Mechanics and Local Motions. Part XXI .... *Galileo Galilei* 1507
Galilei and his *Discourses* ..... *Piret Kuusk* 1520

eurozine

www.eurozine.com

Praakeksemplaride puhul palume pöörduda:
AS Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn, tel. 6563639

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

9 770235 777022 08

Hind 3.50 eurot